

ȘERBAN PAPACOSTEA

ROMÂNII ÎN SECOLUL AL XIII-LEA

ÎNTRE CRUCIATĂ
ȘI IMPERIUL MONGOL

BIBLIOTECA ENCICLOPEDICĂ
DE ISTORIE A ROMÂNIEI

BE

editura
enciclopedică

ROMÂNII ÎN SECOLUL AL XIII-LEA

COLECȚIA „BIBLIOTECA ENCICLOPEDICĂ DE ISTORIE A ROMÂNIEI“

ȘERBAN PAPACOSTEA

ROMÂNII ÎN SECOLUL AL XIII-LEA ÎNTRE CRUCIATĂ ȘI IMPERIUL MONGOL

**EDITURA ENCICLOPEDICĂ
BUCUREȘTI, 1993**

Coperta colecției: Veniamin & Veniamin

ISBN 973-45-0060-0

CUPRINS

Lista abrevierilor	6
---------------------------------	----------

Introducere	7
--------------------------	----------

Înfruntări politice și spirituale în sud-estul Europei (1204—1241). Destrămarea și prăbușirea Imperiului bizantin; Imperiul latin și blocul vlaho-bulgaro-cuman (1204—1213); Cumanii — problemă a cruciatei; Apărarea Imperiului latin în contextul cruciatei; Diversiunea nordică în apărarea Imperiului latin; Asaltul împotriva Cumaniei: Ordinul teutonic în Țara Bîrsei; Amenințarea din nord și încadrarea statului Asăneștilor în alianța puterilor catolice (1213—1230); Lupta pentru dominație la Constantinopol și evoluția situației la Dunărea de Jos (1230—1241); Cruciata a patra și schisma răsăriteană 11

Românii nord-dunăreni față cu expansiunea Regatului ungar și cu ofensiva catolicismului pînă în vremea mării invazii tătare (1204—1241). Structurile politice românești; Noul cadru al istoriei românești în prima jumătate a secolului XIII; Structurile politice românești față cu presiunea Regatului ungar și a prozelitismului catolic 56

Europa Răsăriteană între cruciată și invazia mongolă. Ofensiva puterilor catolice și prozelitismul papal în răsăritul Europei; Marea invazie tătară; Problema mongolă în politica europeană după marea invazie din 1241; Conciliul Lyon I (1245) și noua fază a ofensivei catolicismului; A doua invazie mongolă; hegemonia tătară în sud-estul Europei; Criza de structură a Regatului arpadian 84

Românii după marea invazie mongolă: între Regatul ungar și Hoarda de Aur. Românii și noul val al expansionismului ungar; Evoluția Voievodatului Transilvaniei: geneza unui regim; Românii în sistemul voievodatului; Întemeierea Țării Românești și românii din Transilvania 136

Românii în conștiința contemporanilor; problema românească în secolul XIII. Românii și spațiul românesc în conștiința europeană; Problema românească în secolul XIII 174

LISTA ABREVIERILOR

AAR, MSI = *Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii istorice*

AIAC = *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj*

AIPI = *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași*

AIINC = *Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj*

BOR = *Biserica Ortodoxă Română*

Documenta Valachorum = Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Chr., ed. E. Lukinich, L. Galdi, A. Fekete Nagy et L. Makkai, Budapest, 1941

DIR, C. = *Documente privind istoria României, C. Transilvania*

DRH, D, I = *Documenta Romaniae Historica, D. Relații între Țările Române I (1222-1456)*, volum întocmit de Șt. Pascu, C. Cihodaru, K. G. Gündisch, D. Mioc, V. Pervain, București, 1977

FHDR III = *Fontes Historiae Daco-Romanae, III, Scriptores byzantini, saec. XI-XIV*, ed. Al. Elian și N. Ș. Tanașoca, București, 1975

FHDR IV = *Fontes Historiae Daco-Romanae, IV, Scriptores et acta Imperii Byzantini saeculorum IV-XV*, ed. H. Mihăescu, R. Lăzărescu, N. Ș. Tanașoca, T. Teoteoi, București, 1982

Hurmuzaki, I₁ = E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor, I₁*, București, 1887

MGH = *Monumenta Germaniae Historica*

MGH SS = *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*

MGH SRG = *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum*

P.L. = J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus: Series Latina*

RESEE = *Revue des études Sud-est européennes*

RHSEE = *Revue historique du Sud-est européen*

RdI = *Revista de Istorie*

RRH = *Revue Roumaine d'Histoire*

SRH = E. Szentpétery, *Scriptores Rerum Hungaricarum, I, II*, Budapest, 1937, 1938

SMIM = *Studii și materiale de istorie medie*

UKB I = Fr. Zimmermann și C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I Band, 1191 bis 1342*, Hermannstadt, 1892

UKB II = Fr. Zimmermann, C. Werner și G. Müller, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, Zweiter Band, 1342 bis 1390*, Hermannstadt, 1897

INTRODUCERE

În secolul XIII, Europa Răsăriteană a fost scena uneia din cele mai mari înțeleștări de forțe politice și de civilizații ale istoriei universale. După lente acumulări care i-au conferit nu numai o superioritate cu multiple aspecte dar și o sporită încredere în sine, lumea apuseană, angajată încă din a doua jumătate a secolului XI într-un mare asalt asupra Islamului în Mediterana apuseană și răsăriteană, și-a orientat hotărât tendințele expansioniste spre răsăritul continentului, spre vastele teritorii dominate fie de Bizanț și de popoarele formate în aria sa de civilizație, fie de călăreții nomazi, stăpîni de secole ai stepelor asiatice și nord-pontice.

Simbolul în numele căruia s-a desfășurat impulsul cuceritor al lumii latine în Răsărit a fost credința romano-catolică și expresia sa militară, *cruciata*. Forța care a dirijat și coordonat expansiunea a fost Biserica romano-catolică, puterea cu tradiții și veleități universale a papalității, ajunsă acum la apogeul prestigiului și al mijloacelor ei de acțiune. Țelul suprem al papalității teocratice în această vreme a fost restaurarea unității creștine prin integrarea sub propria ei îndrumare atât a Bisericii răsăritene și a aderenților ei cît și a popoarelor încă păgîne de pe continentul european. Instrumentele de căpetenie ale acestui vast efort de integrare, urmărit deopotrivă cu mijloacele militare și cu cele ale misiunilor și persuasiunii, au fost ordinele călugărilor cavaleri și ordinele călugărilor misionari.

Valul uriaș dezlănțuit de expansiunea Apusului în Europa Răsăriteană nu a ocolit nici lumea românească. Aici, principala forță de percuție a fost Regatul ungar a cărui înaintare spre Răsărit, începută cu cel puțin două secole în urmă, capătă acum o dimensiune nouă, cea a confesiunii asimilatoare. După 1204, anul cuceririi Constantinopolului de cavalerii cruciatei a patra, eveniment care a devenit semnalul unui imens efort de anihilare a „schisme” Bisericii răsăritene, cucerirea teritorială ungară a fost îndeaproape însoțită de un masiv efort de asimilare confesională, care a amenințat însăși existența structurilor arhaice românești, „țările” autonome în care viețuiseră pînă atunci românii și se dezvoltaseră instituțiile lor politice și bisericești. Din acest răstimp de maximă intensitate a ofensivei politice și confesionale ungare, care a pătruns adînc în teritoriile românești și în substanța spirituală a societății românești, confesiunea răsăriteană încorporată cu secole în urmă în ființa ei colectivă, a răzbătut și

cel dintîi semnal al rezistenței față de noul expansionism al Regatului arpadian, care a atins limitele sale maxime în primele decenii ale secolului XIII.

Înaintarea spre Răsărit a forțelor cruciatei pe un întins front ale cărui limite extreme erau Marea Baltică și Marea Neagră și al cărui punct cel mai avansat s-a aflat pe cursul superior al fluviului Volga a fost întâmpinată în deceniul al patrulea al secolului XIII de o mișcare pendulară în sens invers: invazia ultimei incarnațiuni a Imperiului stepelor, puterea cu aspirații universale a mongolilor. Timp de un secol, forța universală ținută din adîncurile stepei asiatice și cea a cruciatei inspirată de valorile lumii apusene s-au înfruntat și s-au echilibrat dînd naștere unui nou cadru politic general în Europa Răsăriteană.

În 1241, în urma unei strălucite operații strategice, oștile mongole au ajuns în centrul Ungariei și au zdrobit forța militară a regatului. Cruciată și spiritul ei au suferit și în acest segment o grea înfrîngere.

Slăbit în urma loviturilor primite, subminat de o gravă criză de structură, Regatul ungar își pierde vigoarea ofensivă și cunoaște o fază de accentuată involuție. Acum, forțele vitale ale societății românești se înarmează cu o formă superioară de organizare politică, aptă să facă față unui nou și previzibil asalt al Regatului ungar.

La începutul secolului XIII, cînd a pornit noul val al cuceririi ungare, cu dimensiune ideologică, lumea românească era cu totul nepregătită pentru a-i face față. Formele ei arhaice de organizare, „satul fără stat“ (Nicolae Iorga), se dovediseră inapte să susțină rezistența împotriva unei forțe superior organizate și puternic sprijinite de detașamentele militare ale cruciatei, sosită la poalele Carpaților. Soluția nu putea fi decît una: „Și, oricum, atacul viind de la Coroana unică a Sfîntului Ștefan, a trebuit să se simtă nevoia de a i se opune și dincoace o singură Coroană, aceia pe care în represintările iconografice din bisericile noastre o poartă Domnia de calitate politică imperială“ (Nicolae Iorga). Evoluția spre acest rezultat s-a precipitat în deceniile care au urmat invaziei mongole, îndeosebi spre sfîrșitul secolului, cînd premisele îndelung împiedicate de istorie să se maturizeze au ajuns la vremea împlinirilor: „Fapt e că dinamica aceea, de început, nu poate fi asemănată decît cu a seminței trezite. Ce efervescență celulară, de vigoare embriologică, creatoare de stat și de istorie între Carpați și Dunăre în partea a doua a secolului al XIII-lea! Se încerca un proces, cu fața hotărît îndreptată spre viitor, tocmai invers celui ce se petrecuse cu o mie de ani în urmă“ (Lucian Blaga).

La sfîrșitul secolului, în urma unor noi puternice asalturi mongole și a destrămării Regatului ungar, o cortină deasă a căzut asupra scenei istorice alcătuită de lumea românească extracarpatică, de la care nu a ajuns pînă la noi decît amintirea vagă, conservată de memoria colectivă, întrupată în tradiția istorică.

Cînd, un sfert de secol mai tîrziu, informații istorice certe vor lumina din nou scena, ea va da la iveală un stat românesc puternic, apt să întâmpine și să respingă puterea reconstituită a Regatului ungar, trecută din mîinile obosite ale ultimilor Arpadieni în cele viguroase ale regilor Angevini.

Creația statală românească avea să se extindă în decurs de cîteva decenii din teritoriile așezate la sudul Carpaților în cele de la răsăritul munților, atingînd într-un scurt interval ceea ce aveau să devină limitele istorice ale Țării Românești și Moldovei.

Au rămas în cadru statal străin, într-un lung prizonierat istoric, românii din Transilvania. Linia de demarcație a Carpaților Răsăriteni și Meridionali, devenită acum hotar, a separat nu numai state dar și arii de civilizație diferite, cea a Occidentului catolic și cea a Răsăritului ortodox. Măsurile de discriminare confesională puternic dar intermitent manifestate în cursul secolului XIII s-au statornicit în secolul XIV într-o politică coerentă de stat, făcînd din masa românilor din Transilvania o lume de „tolerați“, deposeați de formele lor străvechi de organizare politică și eliminați din noul sistem de conducere a voievodatului.

Lucrarea de față a acordat un spațiu larg expunerii faptelor de istorie universală care au încadrat și, în mare măsură, au determinat istoria românească din răstimpul cercetat, ca de altminteri toate etapele trecutului și prezentului nostru. „Nu există istorie strict națională, iar cea a românilor e mai puțin decît celelalte“, a afirmat Nicolae Iorga. Afirmția marelui istoric e un îndemn spre studiul istoriei universale fără de cunoașterea căreia nici înțelegerea adevărată a propriului nostru trecut nu e posibil.

*

* *

Documentația de istorie universală, absolut necesară întocmirii acestei lucrări, mi-a fost accesibilă datorită unei burse de cercetări în bibliotecile germane acordată în 1981 de *Deutscher Akademischer Austauschdienst*, căruia îi exprim și pe această cale gratitudinea mea.

ÎNFRUNTĂRI POLITICE ȘI SPIRITUALE ÎN SUD-ESTUL EUROPEI (1204—1241)

Căderea Constantinopolului în 1204 sub loviturile cavalerilor cruciatei a patra în colaborare cu venețienii a desăvârșit procesul de eroziune și dezagregare a puterii bizantine ale cărui indicii deveniseră tot mai evidente în deceniile anterioare. Manifestare a superiorității militare și economice a lumii apusene, evenimentul din 1204 a deschis etapa celei mai vaste încercări a Europei latine de a cuprinde în sistemul său de interese politice și de valori spirituale răsăritul continentului. Cruciată și spiritul ei își consolidează acum puternic influența în Europa Răsăriteană și Sud-estică, slujind în egală măsură politica papalității de integrare a continentului sub egida ei spirituală și interesele puterilor lumești subordonate ei. În cadrul acestei acțiuni de mari proporții care a cuprins și spațiul carpato-dunărean apare tot mai mult la suprafață realitatea autohtonă românească pe măsura destrămării „elementului de acoperire“, dominația cumană (N. Iorga).

Avansul considerabil realizat de exponenții Apusului catolic avea să fie blocat și în mare parte anihilat ca urmare a marii invazii mongole și a stabilizării puterii tătare în Europa de Răsărit.

Destrămarea și prăbușirea Imperiului bizantin¹. La sfârșitul secolului XII și la începutul secolului XIII un șir de evenimente au schimbat radical fața politică a sud-estului Europei, ca urmare a progresivei destrămări a puterii bizantine și apoi a anihilării ei în urma loviturilor fatale pe care i-au administrat-o cavalerii și flota cruciatei a patra. Scurt timp după dispariția împăratului Manuel Comnenul (1180) s-a spulberat și visul său imperial, lăsând pradă întinsul teritoriu peste care dominase factorilor interni ai fărâmițării și acțiunii forțelor externe ostile. În interval de un sfert de secol s-a desăvârșit

¹ Ch. Diehl, R. Guiland, L. Oeconomos et R. Grousset, *L'Europe orientale de 1081 à 1453*, Paris, 1945, p. 113 — 138; G. Ostrogorsky, *Storia dell'Impero bizantino*, Torino, 1968, p. 362—375; J. M. Hussey, *The later Macedonians, the Comneni and the Angeli, 1025—1204*, în *The Cambridge Medieval History*, IV, 1, *The Byzantine Empire*, Cambridge, 1966, p. 240—249; J. Hoffmann, *Rudimente von Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071—1210). Untersuchungen über Unabhängigkeitsbestrebungen und ihr Verhältnis zu Kaiser und Reich*, München, 1974.

involuția Imperiului bizantin, proces care a culminat cu instalarea dominatoare a latinilor în însuși centrul său. Vastul imperiu peste care se întinsese puterea Comnenilor s-a fragmentat într-o multitudine de state; unității imperiale bizantine i-a succedat pluralismul statelor create de popoarele balcanice — bulgari, vlahi, sîrbi și greci — și de acțiunea cruciaților în sud-estul european. Nici latinii, a căror prezență și acțiune în Peninsula Balcanică s-au revendicat și ele de la o concepție universalistă, concurentă celei bizantine, nu au fost capabili să restaureze, în folosul lor, unitatea sfărîmată; acțiunea lor nu a făcut decît să complice considerabil mozaicul politic al regiunii.

Dislocări masive din aria de dominație a Imperiului bizantin s-au produs în nord-vestul Peninsulei Balcanice foarte curînd după moartea lui Manuel Comnenul. Fără a pierde timp, Regatul ungar intră în stăpînirea unor teritorii de mult rîvnite: Croația, Dalmația și Sirmium (1181)²; apoi, în cooperare cu sîrbii lui Ștefan Nemanja, care își proclamă independența față de Bizanț, trupele ungare pustiesc o parte din teritoriile nord-vestice ale Imperiului bizantin și centrele lor cele mai însemnate, Belgrad, Branicevo (ocupate temporar), Niș și Sofia (1183)³. Continuînd acțiunea și lărgindu-i aria, sîrbii devastează în profunzime teritoriile bizantine limitrofe și anexează o parte din ele. Folosind conjunctura favorabilă, normanzii cuceresc Durazzo, Cefalonia, Corfu și, lovitură încă mai îndrăznească, ocupă Tesalonicul (1185). Incitați de semnele tot mai numeroase de slăbiciune a Imperiului bizantin, vlahii și bulgarii din nordul Peninsulei Balcanice se răscoală, înlătură dominația bizantină și își constituie un stat propriu⁴. Reacțiile bizantine la aceste multiple amputări teritoriale, viguroase încă sub Isaac II Angelos, nu reușesc să restaureze pozițiile pierdute și se încheie cu acceptarea faptului împlinit. În situația creată de conflictele dinastice la Bizanț și de succesul răscoalei popoarelor nord-balcanice a intervenit cruciata a patra care, într-o primă etapă, a subordonat Apusului, politic și confesional, Imperiul bizantin și apoi, cînd reacția bizantină a respins influența apuseană, a instaurat dominația latină directă la Constantinopol⁵. Faptul a desăvîrșit tranziția de la dominația politico-spirituală bizantină în sud-estul Europei (secolele XI—XII) la scurta și contestata hegemonie politică și ecleziastică a lumii apusene în acest spațiu.

La sfîrșitul secolului XII, pentru a readuce în stăpînirea creștinilor Ierusalimul și celelalte poziții pierdute în deceniile anterioare, o nouă cruciată era absolut necesară. La numai cîteva luni după alegerea sa, papa Inocențiu III a deschis campania pentru relansarea cruciatei (august 1198). Noua cruciată, al cărei teren de recrutare cel mai fecund au fost regiunile din nord-estul Franței, s-a pus în mișcare în octombrie 1202 din Veneția, punctul de raliere a cruciaților. Față de neputința cavalerilor de a acoperi, conform convenției, costul transportului pe nave venețiene, orașul lagunelor le-a smuls

² B. Hóman, *Geschichte des Ungarischen Mittelalters*, I, Berlin, 1940, p. 431.

³ *Ibidem*, p. 432.

⁴ V. mai jos nota 15.

⁵ J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Paris, 1949; D. M. Nicol, *The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires*, în vol. *The Cambridge Medieval History*, IV, 1, p. 275—330; R. L. Wolff, *The Latin Empire of Constantinople*, în vol. *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, London, 1976; A. Carile, *Per una storia dell'Impero latino di Constantinopoli (1204—1261)*, seconda edizione, Bologna, 1978.

angajamentul de a cucerii pe seama sa orașul Zara, pe țărmul răsăritean al Adriaticei (noiembrie 1202); deviere de la țelul inițial al cruciatei, care avea să fie urmată de alta de proporții și cu consecințe mult mai vaste. La începutul anului 1203, cruciații au acceptat propunerea lui Alexios Angelos, fiul, scăpat din captivitate, al lui Isaac II Angelos, înmănușat la Bizanț de fratele său, Alexios III Angelos, uzurpator al tronului, de a-l restaura pe tatăl său în domnie, în schimbul supunerii Imperiului bizantin față de Roma din punct de vedere bisericesc și al concursului său pentru înfăptuirea cruciatei. Trecând peste scrupulele de conștiință provocate de această nouă deplasare a cruciatei de la lupta împotriva musulmanilor la cea împotriva unei puteri creștine, cea mai mare parte a cruciaților au acceptat oferta. La 17 iulie 1203, după o încercare zadarnică de despresurare, Alexios III Angelos părăsește capitala, iar în locul său e restaurat Isaac Angelos, eliberat din închisoare, care și-a asociat la domnie fiul, Alexios IV Angelos.

Încercarea de cooperare între Bizanț și cruciați a eșuat însă și în condițiile aparent favorabile create de aceste modificări politice; ostilitatea lumii bizantine față de latini și-a găsit un nou exponent în persoana lui Alexios V Murtzuphlos, care a uzurpat tronul și a luat conducerea rezistenței antilatine. O nouă înfruntare era, așadar, inevitabilă; după lupte îndârjite, cruciații cuceresc în cele din urmă Constantinopolul la 13 aprilie 1204. La 9 mai 1204, unul din comandanții oștii cruciate, Balduin de Flandra, a fost ales împărat (1204—1205). Un imperiu latin se substituia astfel la Strîmtori Imperiului bizantin a cărui succesiune integrală, în formă feudală, își propunea să o preia. Înțeleasă vreme îndelungată ca produs al unui accident istoric, al unei devieri determinate de interese speciale⁶, cucerirea Constantinopolului de cruciați e tot mai mult integrată de cercetarea recentă în șirul antecedentelor apropiate și îndepărtate care au opus Bizanțul și lumea apuseană în secolele XI și XII și care au făcut inevitabil șocul evitat pînă atunci la limită în repetate rînduri⁷.

De la sfîrșitul secolului XI, îndeosebi după declanșarea cruciatelor, presiunea Apusului catolic asupra Europei Sud-estice, a Bizanțului în primul rînd, s-a manifestat puternic pînă la substituirea politică finală. Ea a cunoscut, esențial, trei modalități: cea *economico-comercială*, reprezentată de republicile maritime italiene, îndeosebi Veneția, Pisa și Genova; cea *politico-militară*, cruciata, al cărei instrument au fost cavalerii feudali; cea *ecleziastică*, manifestare a efortului Bisericii romane de a readuce în obediență ei Biserica răsăriteană și de a o asimila credințelor și practicilor ei.

Superioritatea comercială a Apusului s-a manifestat prin acapararea pozițiilor celor mai însemnate ale pieții bizantine în detrimentul comerțului bizantin și al veniturilor imperiale. Activitatea comercială a venețienilor și, în vremea aceasta încă pe

⁶ Pentru evoluția înțelegerii „devierii” cruciatei a patra, pentru succesiunea interpretărilor date evenimentului decisiv din 1204, pentru tranziția istoriografică de la eveniment la procesul istoric căruia îi aparține, v. *The Latin Conquest of Constantinople*, edited by D.E. Queller, New York, Sidney, Toronto, 1971 și D. E. Queller și S. J. Stratton, *A Century of Controversy on the Fourth Crusade*, în vol. *Medieval Diplomacy and the Fourth Crusade*, în Variorum Reprints, London, 1980.

⁷ Ch. M. Brand, *Byzantium confronts the West, 1180—1204*, Cambridge Massachussets, 1968; A. Carile, *Per una storia*, p. 43—71. Pentru preistoria ideologică a cuceririi Constantinopolului de latini, O. S. Kindlimann, *Die Eroberung von Konstantinopel als politische Forderung des Westens im Hochmittelalter. Studien zur Entwicklung der Idee eines lateinischen Kaiserreichs in Byzanz*, Zürich, 1969.

plan subsidiar, a genovezilor, a redus pînă aproape de punctul de anihilare rolul de intermediar al Bizanțului în raporturile dintre Orient și lumea apuseană; vlăguirea de resurse rezultate din această funcție a diminuat drastic capacitatea de rezistență a Bizanțului, a cărui lichidare politică în 1204 a fost determinată în mare măsură de interesele mercantile amenințate ale Veneției. Pe plan politic-militar, Bizanțul a fost direct amenințat de expansiunea spre Răsărit a lumii apusene, prilej de repetate tensiuni și înfruntări care au pus în cele din urmă în termenii cei mai acuți problema raporturilor între cele două mari fragmente ale creștinătății. Progresiv și-a croit drum în cercurile apusene ideea necesității înlăturării Bizanțului pentru realizarea țelurilor cruciatei; evitată în 1189—1190, cu prilejul trecerii lui Frederic I Barbarossa spre Palestina, ciocnirea fatală s-a produs în 1204, cînd cruciații pun capăt dominației bizantine la Constantinopol.

Pe temeiul acestor factori de eroziune și anihilare a puterii bizantine s-a dezvoltat efortul perseverent al papalității de a readuce la unitate, sub semnul confesiunii apusene, Biserica Răsăritului. Implicată în acțiunea și gîndirea cruciatei, de la începuturile ei, restaurarea unității prin afirmarea primatului papalității a fost unul din obiectivele dominante ale politicii acesteia în evul mediu tîrziu. Odată creat, printr-o inițiativă care a scăpat acțiunii papalității și care i-a depășit intenția, Imperiul latin de Constantinopol a fost obiectul permanent al solitudinii și al efortului ei de a conjura gravele primejdii care i-au amenințat existența.

Repartiția teritorială, structura și tendințele politice ale imperiului rezultat din cruciata a patra au oglindit fidel interesele forțelor care i-au dat naștere și i-au protejat existența. Sub autoritatea supremă a împăratului ales, s-a constituit în teritoriile cucerite o feudalitate „latină” — ca și în Siria și Palestina —, de fapt franceză, flamandă și italiană, în cea mai mare parte; ea s-a substituit nobilimii bizantine în stăpînirea pămîntului și s-a organizat după sistemul feudalismului occidental. Alături de această feudalitate, ca și în actul cuceririi, s-au aflat venețienii, care au preluat direct, în condiții de securitate mult mai mare, pozițiile comerciale cîștigate anterior prin concesiile imperiale bizantine (la aceste poziții consolidate venețienii au adăugat acum întinse stăpîniri teritoriale ținute cu titlu feudal). Concomitent cu instalarea feudalității apusene și a negustorimii venețiene, Biserica romană a preluat controlul asupra patriarhiei constantinopolitane și asupra teritoriilor cuprinse în limitele Imperiului latin.

Stăpîni pe Constantinopol, fruntașii cruciatei și-au propus să refacă, desigur în formula feudo-vasalică, cadrul teritorial al imperiului pe care îl substituiseră; acest țel se lasă lesne reconstituit din acțiunea militară și politică a căpeteniilor noului imperiu, în scurta sa fază ofensivă. Dar, între aspirație și realitate distanța a rămas foarte mare, chiar și în momentele cele mai favorabile.

Întinderea maximă a Imperiului latin, în faza avîntului inițial, întrerupt dar nu stăvilat definitiv după grava înfrîngere de la Adrianopol (aprilie 1205), a fost realizată în vremea celui de-al doilea împărat, Henric I (1206—1216). La capătul unei domnii alcătuite din lupte aproape neîntrerupte împotriva adversarilor multipli ai imperiului cruciat, acesta cuprindea, în *Europa*: Tracia, parțial Macedonia, Thesalia, Beoția, Atica și Peloponesul, cu titlu de stăpînire directă a cruciaților, iar statul epirot întemeiat de Mihail Angelos și, probabil, Bulgaria, cu titlu vasalic; în *Asia Mică*: țărmul Mării de

Marmara și o parte din hinterland, controlate direct de Constantinopol, și teritoriul stăpînit pe țărmul sudic al Mării Negre de David Comnenul, cu titlu vasalic. Imperiul de Niceea și Regatul sîrb s-au opus cu succes eforturilor Constantinopolului latin de a le reduce la condiția de state vasale.

Cîțiva ani după apogeul expansiunii a început involuția teritorială și politică a Imperiului latin sub presiunea celor trei mari adversari ai săi: statul grec din Epir, Imperiul de Niceea și Regatul vlaho-bulgar sub Ioan Asan II. Eroziunea a început din vest, dinspre statul epirot al cărui conducător Teodor (c. 1215—1230) cucerește un șir de poziții latine, între care importantele centre Serres (1222) și Tesalonic (1224), extinzîndu-și apoi acțiunea în Tracia. Sub Robert de Courtenay (1221—1228), Imperiul latin pierde în favoarea Niceei cea mai mare parte a posesiunilor sale asiatice. Ioan Vatatzes, împăratul de Niceea, pătrunde chiar în Tracia, unde însă interesele sale se lovesc de pretențiile lui Teodor al Epirului. Antrenat în acțiune de succesele celor doi pretendenți greci la succesiunea Constantinopolului și mult consolidat prin victoria cîștigată la Klokotnitsa împotriva Epirului în 1230, Ioan Asan II, după încercarea eșuată de a obține pe cale diplomatică preponderența în Imperiul latin, rupe și el legăturile cu latinii și intră direct în competiție pentru cucerirea capitalei acestuia.

Rivalitatea celor trei puteri principale care rîvneau la stăpînirea Constantinopolului, rămase două în urma înlăturării progresive din competiție a Epirului după 1230, a fost, timp de cîteva decenii, unul din factorii supraviețuirii Imperiului latin, redus, în Tracia, la capitala sa. Un alt factor însemnat a fost sprijinul permanent al papalității, care a mobilizat forțele cruciatei întru apărarea Imperiului latin.

Acțiunea celor trei forțe constitutive ale Imperiului latin au fost inegale sub raportul intensității, duratei și semnificației lor istorice. Cea dintîi care a cedat sub presiunea forțelor adverse a fost feudalitatea, silită să renunțe în scurt interval la o parte însemnată a pozițiilor cucerite și, în 1261, la însăși capitala imperiului, Constantinopolul; zonele din Grecia continentală și insulară rămase încă în stăpînirea ei nu au manifestat vigoare ofensivă și au fost mai tîrziu recuperate parțial de bizantini, înainte de a fi cucerite de turci.

Cu totul alta a fost forța desfășurată de interesele comerciale ale orașelor italiene. Neîndoielnic, Veneția, după ce a dominat necontestat la Constantinopol și în restul Imperiului latin, și-a pierdut cele mai multe din pozițiile comerciale după restaurarea puterii bizantine la Bosfor în 1261⁸. Dar restaurația politică nu a fost însoțită și de o restaurație comercială corespunzătoare; pentru a da șanse de succes și de durată restabilirii dominației sale la Strîmtori, Bizanțul a fost silit să-și asocieze thalassocrația genoveză, singura capabilă să se opună eficace celei venețiene. Prețul alianței genoveze avea să se dovedească însă curînd exorbitant; noii aliați nu numai că au preluat unele poziții ale comerțului bizantin, dar, treptat, din așezarea lor de la Pera (Galata), au absorbit cea mai mare parte a veniturilor vamale ale capitalei imperiului, au acaparat puncte cheie ale comerțului pontic — din care i-au exclus în cele din urmă pe bizantini

⁸ F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen-âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIII-e—XV-e siècles)*, Paris, 1969.

— și și-au extrateritorializat centrele comerciale cele mai însemnate⁹. Încercarea firzie a Bizanțului de a înlătura sau măcar de a îngrădi comerțul genovez, atât de nociv pentru interesele sale, prin reluarea cooperării cu Veneția¹⁰, nu a dus decât la însemnate noi pierderi în favoarea acesteia. Până la instaurarea dominației otomane, Genova și Veneția au rămas forțele dominante ale comerțului est-mediteranean și pontic, exercitând, prin manifestarea intereselor lor comerciale, o influență politică de prim rang în această parte a Europei.

Aspectul cel mai durabil al noi situații generate de ceea ce s-a numit „devierea” cruciatei a patra spre Constantinopol a fost urmarea efortului papalității de a folosi prilejul favorabil creat de implantarea puterii catolice în însuși centrul spiritual și politic al Imperiului bizantin pentru a-și impune supremația asupra întregii sale sfere de influență, lumea ortodoxă. În concepția papalității, fragmentul de imperiu asupra căruia cruciații își impuseseră stăpânirea nu avea să fie decât punctul de reazem pentru reintegrarea în imperiul ei spiritual a întregii creștinătăți răsăritene, formată în aria de civilizație a Bizanțului. Acum, după prăbușirea centrului de putere rival, obiectivul urmărit demult și cu tenacitate de papalitate — reunificarea sub hegemonia ei a celor două biserici — părea lesne de atins¹¹.

Inocențiu III, a cărui acțiune avea să fie continuată și dezvoltată de succesorii săi, nu a întârziat cu măsurile menite să-i aducă roadele așteptate. În Imperiul latin și în teritoriile direct dependente de acesta, în Regatul ungar care cuprindea în hotarele sale o masă importantă de populație ortodoxă, în cea mai mare parte românească, în Serbia, în statul vlaho-bulgar, unde politica papală înregistrase încă dinainte însemnate succese, precum și în lumea rusă, inițiativele lui Inocențiu III și ale urmașilor săi s-au intensificat cuprinzând ansamblul lumii ortodoxe, pe care s-au străduit s-o aducă în matca Bisericii romane. Zelul politicii papale în Europa Răsăriteană nu s-a limitat însă la creștinătatea ortodoxă; masa de populație relativ numeroasă care, în această parte a Europei, nu optase încă între cele două confesiuni creștine și care conserva tradițiile păgâne — pruiți, lituanieni, cumani și diverse alte popoare turcice — a format obiect de interes deosebit pentru papalitate, care s-a străduit să-și extindă și asupra ei influența.

Aplicarea acestui vast program presupunea însă înfrângerea numeroaselor și îndârjitelor rezistențe pe care inevitabil avea să le provoace; apelul la mijloacele de constrângere, inclusiv cel mai drastic, acțiunea militară împotriva celor care se dovedeau refractari acceptării supremației papale și a tuturor implicațiilor ei sau a celor care, după ce o acceptaseră, o repudiau, avea să devină soluția cea mai sigură a politicii papale. Conversiunea „schismaticilor” cu mijloacele acțiunii de constrângere, a expedițiilor militare, a fost investită acum cu caracter de cruciată, la fel ca și acțiunile similare îndreptate împotriva ereticilor și păgînilor. Cruciată — războiul pentru realizarea

⁹ G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII-e siècle*, Paris, 1929, p. 281; M. Balard, *La Romanie génoise (XII-e — début du XV-e siècle)*, I, Genova-Rome, 1978, p. 45—83.

¹⁰ Ș. Papacostea, „*Quod non iretur ad Tanam*”. Un aspect fundamental de la politique génoise dans la Mer Noire au XIV-e siècle, în RESEE, XVII, 1979, p. 201—217.

¹¹ V. bibliografia mai jos, nota 148.

țelurilor de dominație spirituală a papalității — cuprinde acum arii tot mai largi din Europa Răsăriteană și Sud-estică. Cu această evoluție, ca urmare a situației create de cucerirea Constantinopolului și a inițiativelor ulterioare ale lui Inocențiu III, cruciata, instrument prin excelență al teocrației papale, a cunoscut extensiunea ei cea mai largă. Treptat, toate consecințele implicite ale cuceririi Constantinopolului de latini, nebănuite inițial, au ieșit la iveală și s-au impus de la sine, trecând din sfera virtualității în aceea a aplicării. Cruciata „deviată“ la Constantinopol a proliferat numeroase alte „devieri“, care au cuprins treptat arii întinse din Europa Răsăriteană.

Extinderea cruciatei în această parte a continentului european, încercarea permanentă a papalității de a obține cu toate mijloacele, inclusiv cele ale forței militare, acceptarea supremației ei acolo unde nu reușea să o impună cu mijloacele diplomatice, a transformat opoziția dintre cele două centre ale spiritualității creștine medievale într-o înfruntare politică și ideologică de mari proporții, care a implicat ansamblul creștinătății răsăritene.

Din sfera controverselor de dogmă, apanaj al unui grup restrâns de doctrinari, antagonismul se extinde acum la ritual, accesibil maselor largi de aderenți ai celor două confesiuni; pe această cale, conștiința antagonismului a prins rădăcini adânci, neconținut alimentate în masele de aderenți ai confesiunii ortodoxe de îmbinarea prozelitismului confesional, urmărit de papalitate, cu acțiunea de cucerire, urmărită de instrumentele ei temporale.

Un instrument militar avea să se dovedească absolut necesar pentru realizarea imperialismului spiritual al papalității în Europa Răsăriteană și acesta nu i-a lipsit. Cel dintâi în a-și oferi serviciile a fost Regatul ungar a cărui politică de cucerire se desfășura precumpănitor în aria al cărei control spiritual aspira papalitatea să-l dobândească. De acum înainte, tot mai mult, programul papalității de cucerire ecleziastică și spirituală în răsăritul Europei s-a împletit cu politica de cucerire teritorială a regilor Arpadieni și apoi, în secolul XIV, a succesorilor lor Angevini. Expansionismul Regatului ungar s-a îmbrăcat acum din ce în ce mai mult în haina cruciatei¹².

Al doilea instrument de seamă al cruciatei în secolele XIII—XIV în Europa Răsăriteană au fost *ordinele cavalești*, rezultat al convergenței dintre două realități dominante ale lumii medievale — monahismul și cavalerismul — în epoca cruciatelor. Produs tipic al cruciatei, ordinele călugărești militare, îndeosebi cel al cavalerilor teutoni, aveau să asume un loc însemnat în desfășurarea cruciatei în Europa Răsăriteană¹³. Paralel cu actul de cucerire și adesea sub protecția sa, s-a desfășurat acțiunea *ordinelor călugărești misionare, dominicani* (sau predicatori) și *franciscani* (sau minoriti), chemați să culeagă recolta spirituală de pe ogoarele deschise misiunii lor de oștile cuceritoare ale puterilor catolice. Născute din puternica efervescență spirituală generată de progresele teocrației papale în secolul XII, constituite în marginea crezului

¹² Lipsește o lucrare de ansamblu asupra expansiunii sud-estice și răsăritene a Regatului ungar în secolul XIII, îndeosebi în vremea lui Andrei II și Bela IV. Asupra împletirii dintre politica papală, spiritul de cruciată și acest expansionism, v. informațiile risipite în sinteza de istorie a Ungariei mai sus citată.

¹³ Pentru o vedere de ansamblu, v. W. Kuhn, *Ritterorden als Grenzfürher des Abendlandes gegen das östliche Heidentum*, în „*Ostdeutsche Wissenschaft*“, VI, 1959, p. 7—70.

sau în lupta împotriva ei, ordinele franciscanilor și dominicanilor au devenit instrumente ale politicii misionare a papalității în evul mediu târziu. Din al treilea deceniu al secolului XIII, cele două ordine și-au făcut apariția și în Europa Răsăriteană¹⁴.

Imperiul latin și blocul vlaho-bulgaro-cuman (1204—1213)¹⁵. Încă de la începuturile sale, fundația cruciată la Bosfor a fost amenințată în însăși existența ei de conflictul cu statul vlaho-bulgar, sprijinit puternic din nord de cumani și de realitatea politică cuprinsă sub stăpânirea și numele lor. Înfrînt catastrofal la Adrianopol (aprilie 1205), unde împăratul Balduin I însuși a căzut în captivitatea lui Ioniță, conducătorul statului vlaho-bulgar constituit cu aproape douăzeci de ani în urmă în nordul Peninsulei Balcanice, Imperiul latin de Constantinopol părea condamnat la dispariție iminentă la numai un an după întemeierea sa. Primul șoc, aproape anihilator, suferit din partea vlaho-bulgaro-cumanilor de noul imperiu, care se străduia să „recupereze” pozițiile pierdute de Imperiul bizantin a cărui succesiune o preluase, a fost urmat de numeroase altele; ani în șir, acțiunile militare vlaho-bulgaro-cumane au constituit pentru latini frontul cel mai primejdios din cîte au avut de susținut.

Înainte de a deveni principala amenințare pentru cruciații din Constantinopol, asocierea celor trei forțe — vlahii, bulgarii și cumanii — fusese un puternic factor de dezagregare pentru Imperiul bizantin, intrat în proces de contracție accelerată în ultimele două decenii ale secolului XII.

Cea dintîi încercare a romanității orientale de a se organiza într-un cadru statal propriu, cea a vlahilor din nord-estul Peninsulei Balcanice, a început ca o mișcare de cîștigare sau recîștigare a autonomiei fiscale și militare. Mișcarea s-a extins ulterior, nu știm însă cu precizie nici cînd, nici în ce măsură, și la bulgari, ceea ce a dat noii puteri caracterul unui stat de cooperare etnică; în faza inițială, în primele decenii ale noului țarat, în cadrul acestei cooperări, rolul militar precumpănitor a revenit vlahilor, a căror acțiune s-a desfășurat însă în tradiția statală bulgară¹⁶.

¹⁴ J. Richard, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen-Âge (XIII-e—XV-e siècles)*, Paris, 1977.

¹⁵ Pentru statul vlaho-bulgar, v. îndeosebi: N. Bănescu, *L'ancien état bulgare et les pays roumains*, Bucurest, 1947; G. I. Brătianu, *Asăneștii*, în vol. *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 53—82; G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204—1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, München, 1972; St. Brezeanu, „*Imperator Bulgariae et Vlachiae*“, în *jurul genezei și semnificației termenului „Vlahia” din titulatura lui Ioniță Asan*, *RdI*, 33, 1980, 4, p. 651—674; N. Ș. Tanașoca, *Din nou despre geneza și caracterul statului Asăneștilor*, *RdI*, 34, 1981, 7, p. 1297—1314 (cu bibliografia română și străină a temei). Sinteza cea mai cuprinzătoare și perspicace asupra genezei statului vlaho-bulgar și a relațiilor sale structurale cu Imperiul cuman a fost realizată de R. L. Wolff, *The „Second Bulgarian Empire”; its Origin*, în vol. *The Latin Empire of Constantinople*, London, 1976. Din vasta bibliografie referitoare la cumani, de reținut pentru aspectul discutat în rîndurile de față: I. Ferent, *Cumanii și episcopia lor*, Blaj, <1931>; D. A. Rasovskij, *Les Comans et Byzance*, în *Actes du IV-e Congrès international des études byzantines*, în „*Izvestija na Bălgarski Arheologiceski Institut*”, IX, 1935, p. 346—354; idem, *Rol Polovčev v voinach Aseanei și Vizantiiskoi i Latinskoi Imperiami v 1186—1207 godah* (Rolul cumanelor în războaiele Asăneștilor cu imperiile bizantin și latin în anii 1186—1207), în „*Spisanie za bălgarskata Akademiia za naukite i izkustvata*”, 58, 1939, p. 203—211; V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 134—135.

¹⁶ N. Ș. Tanașoca, *Din nou despre geneza*, p. 1307—1309.

Succesul mișcării de emancipare de sub învelișul imperial bizantin a devenit posibil datorită intervenției masive și permanente a factorului cuman nord-dunărean în sprijinul răsculaților balcanici.

Cumanii au fost forța tutelară a noii realități politice născute în munții Balcani; intervenția lor în luptele acestea cu puterea bizantină a avut dintru început caracter decisiv. Copleșiți de superioritatea primului asalt al Imperiului bizantin, care s-a străduit să înlăture focarul de revoltă nord-balcanic, „Petru și Asan și tovarășii lor de răsccoală, cîți erau... s-au năpustit spre Istru și trecîndu-l s-au unit cu sciții (= cumanii) din vecinătate”¹⁷. Cu sprijinul acestora ei se înapoiază și anihilează succesul ofensivei bizantine; „iar barbarii lui Asan care au trecut Istrul și s-au unit cu sciții (= cumanii), după ce au înrolat de acolo, în voie, o mare mulțime de aliați, se întoarseră în patria lor, în Moesia. Și deoarece au găsit-o pur și simplu părăsită și golită de armata romeilor, au intrat într-însa cu și mai multă semeție, aducînd — ca pe niște legiuni de duhuri — trupele ajutătoare de sciți”¹⁸. Încurajați de succesul mișcării și de protecția pe care i-au acordat-o cumanii, bulgarii se lasă atrași, *probabil abia acum*, în acțiunea antibizantină, — „și nu s-au mai mulțumit (Petru și Asan) să poată păstra ce era al lor și să dobîndească doar toparhia Moesiei, ci nu mai îndurau să nu aducă daune împărăției romeilor și să nu unească domnia misienilor și a bulgarilor într-una singură, așa cum fusese odinioară”¹⁹ —, lărgind astfel considerabil breșa sistemului imperial bizantin în nordul Peninsulei Balcanice.

Mai importantă decît aportul lor militar a fost tradiția imperială a primului țarat pe care au adus-o bulgarii în organizarea noii puteri nord-balcanice. Răscoala vlahilor care rezistase cu concurs cuman reacției bizantine inițiale s-a convertit în stat cu veleități imperiale după adeziunea bulgarilor, sub aceeași egidă cumană, la revolta antibizantină.

Consacrată prin alianțe matrimoniale, legătura politică și cooperarea militară între cumani și statul vlaho-bulgar a devenit un factor permanent al succesului acestuia, mai întîi defensiv apoi ofensiv — expedițiile repetate de jaf și pustiire în Tracia; ea a smuls în cele din urmă recunoașterea din partea Bizanțului care, sleit de puteri, s-a resemnat cu faptul împlinit creat de răscoala vlahilor nord-balcanici²⁰. Mai mult încă, noul stat s-a impus curînd în familia marilor puteri ale vremii și a devenit un partener de negocieri pentru imperiul apusean și papalitate²¹.

Un rol similar, dar mai amplu documentat, a exercitat intervenția cumană în luptele cu cruciații instalați la Constantinopol, care, o dată cu capitala și o parte din

¹⁷ FHDR, III, p. 259 (Niketas Choniates).

¹⁸ V. referințele lui Niketas Choniates cu privire la participarea cumanilor la luptele împotriva Bizanțului în FHDR, III, p. 263, 265, 269, 275, 277, 289, 291—294, unde e semnalată și o unitate militară românească nord-dunăreană, alături de cumani, la luptele din sudul Dunării, p. 307.

¹⁹ Ibidem, p. 259—261; și în viziunea unui din cronicarii francezi ai cruciatei a patra, crearea statului vlaho-bulgar a fost precedată de răscoala vlahilor sub comanda uneia din căpeteniile lor, considerată prin anacronism a fi Ioniță Asan, și de alianța lor cu cumanii; Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, ed. Ph. Lauer, Paris, 1924, p. 63.

²⁰ FHDR, III, p. 308—313.

²¹ Ne referim la negocierile statului vlaho-bulgar cu împăratul Frederic I Barbarossa și cu papa Inocențiu III.

moștenirea Imperiului bizantin, au preluat și tot pasivul acestuia. Generat de pretenția cruciaților de a controla întregul teritoriu care aparținuse Bizanțului²², războiul s-a prelungit timp de un deceniu, răstimp în care cumanii au fost în permanență prezenți în oștile țaratului; participarea lor constantă la luptele cu latinii a asigurat statului vlaho-bulgar cîteva din cele mai însemnate victorii înregistrate împotriva latinilor.

La lupta de la Adrianopol, Ioniță, pe lângă vlahi și bulgari, a avut și un foarte însemnat contingent de cumani („que il amenoit Blas et Bogres et bien XIII^m Cumains qui n'estoient mie baptizié“, afirmă Geoffroi de Villehardouin)²³. Atît în desfășurarea atacului împotriva taberei cruciate, cît și în retragerea simulată care l-a atras în cursă pe împărat, rolul cumanilor a fost hotărîtor²⁴. Așadar în prima mare înfruntare cu Imperiul latin ca și în cea dintîi încercare de putere cu Bizanțul, statul Asăneștilor a fost sprijinit hotărîtor de forța cumană.

După înfrîngerea cruciaților, folosind deruta totală care i-a cuprins pe latini, Ioniță pune stăpînire pe cea mai mare parte a Traciei, care i se supune, în vreme ce cumanii ajung pînă sub zidurile Constantinopolului („et si Conmain orent coru trosque devant Constantinople...“)²⁵. Dar retragerea cumanilor, o dată cu începutul arșitei („si ne pot plus ses Conmains tenir en la terre, que il ne porent plus hostier por l'esté, ainz repariement en lor païs“)²⁶, îl silește și pe Ioniță să pună capăt campaniei în Tracia și să devieze spre Tesalonic efortul său militar.

Acțiunile devastatoare vlaho-cumano-bulgare în Tracia și Macedonia au continuat și în anii următori. În ianuarie 1206, Ioniță, renumit acum prin „bogăția și puterea sa“ („qui mult fu riches et poesteis d'avoir“)²⁷ a strîns din nou la oaste pe vlahii săi și i-a convocat pe cumani, trimițîndu-i în Tracia, în sprijinul grecilor din Adrianopol și Didymoteikhon, răsculați împotriva cruciaților. În cursul acestei campanii, cruciații au suferit din nou pierderi grele. Aflînd vestea acestui succes, Ioniță intră el însuși în campanie în Tracia, în fruntea vlahilor și cumanilor, cărora li s-au alăturat și grecii adversari ai cruciaților („lors manda par tote sa terre quanque il pot avoir de gent, et porchaça grant ost de Comains et de Griex et de Blas, et entra en Romanie... Et ot si grant gent que se ne fu se merveille non“)²⁸. Majoritatea fortificațiilor provinciei trec în stăpînirea lui. Primăvara, vlahii și cumanii ajung sub zidurile Constantinopolului, unde se afla Henric, regentul imperiului, cu cîtă oaste îi mai rămăsese. Provincia e devastată de cumani, care tîrăsc după ei și o mare parte dintre locuitori și vite.

În 1207, cruciații au fost confrunțați cu acțiunea conjugată a grecilor din Asia Mică și a vlaho-bulgaro-cumanilor lui Ioniță („Johannis s'ere porchaciés de grant host de Comains qui venoient a lui et porchaça ses oz de Blas et de Bougres, si granz cum il onques pot“)²⁹. Tracia e din nou invadată, iar cumanii înaintează iarăși pînă la

²² R. L. Wolff, *The Latin Empire of Constantinople*, p. 191—192.

²³ Geoffroi de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, ed. E. Faral, II, Paris, 1939, p. 160—162.

²⁴ *Ibidem*, p. 164—170; R. de Clari, *La conquête*, p. 105—106.

²⁵ G. de Villehardouin, *La conquête*, II, p. 194.

²⁶ *Ibidem*, p. 198.

²⁷ *Ibidem*, p. 216.

²⁸ *Ibidem*, p. 224—226.

²⁹ *Ibidem*, p. 274.

Constantinopol. Când aceștia însă îi vestesc că apropierea verii îi silește să se înapoieze în teritoriile nord-dunărene, Ioniță ridică asediul Adrianopolului neîndrăznind să-l continue fără acoperirea lor („et cum il vit ce, si n'osa remanoir sanz als devant Adrenople...“)³⁰.

Moartea lui Ioniță în fața Tesalonicului pe care îl asedia (8 octombrie 1207) nu a pus capăt amenințării pentru imperiul cruciat din partea vlaho-bulgaro-cumanilor. În primăvara anului 1208, urmașul lui Ioniță, Boril, căsătorit cu văduva cumană a predecesorului său — garanție a alianței dintre neamurile cărora le aparțineau —, își face apariția în Tracia, în fruntea oștii sale de vlahi și cumani³¹. Henric respinge atacul, dar contraofensiva sa e oprită în munți. La Filipopol însă, spre care s-a îndreptat apoi Henric, Boril și oastea sa vlaho-cumană au fost grav înfrinți de cruciați (iulie 1208)³².

Noi înfruntări grele între Boril și Imperiul latin au avut loc și în anii următori. Deși izvoarele, atât de bogate în informații pentru primii patru ani de existență a Imperiului latin, își răresc considerabil informația după acest interval, indiciile nu lipsesc cu desăvîrșire pentru luptele susținute în continuare de cruciați împotriva vlaho-bulgaro-cumanilor. Războiul dintre aceștia și latini s-a prelungit cel puțin pînă în 1211/1212; în ianuarie 1212, împăratul Henric comunica „tuturor prietenilor săi“ știrea succesului înregistrat împotriva celor patru adversari ai săi, între care și Boril, cu care prilej semnalează și ultima invazie a acestuia în Tracia „cum maximo Comanorum et Bulgarorum et Blachorum exercitu“³³.

Prezența masivă și permanentă a cumanilor nord-dunăreni în oștile statului vlaho-bulgar i-a impus în chip special atenției factorilor de răspundere ai cruciatei; apărarea Constantinopolului latin impunea combaterea acestui auxiliar esențial al statului Asăneștilor.

Cumanii — problemă a cruciatei³⁴. În Europa Apuseană, cumanii nu erau necunoscuți înainte de cruciata a patra; cum însă înainte de cucerirea Bizanțului de latini contactele între lumea apuseană și cumani nu au fost decît sporadice, și ecoul lor în scrierile occidentale are caracter excepțional.

Realitatea care a prilejuit primele contacte între latini și cumani au fost cruciatele; tot lor li se datorează și cele dintîi înregistrări scrise în literatura apuseană referitoare la cumani. Participanților la primele trei cruciate — se înțelege, celor care s-au îndreptat prin sud-estul Europei spre Palestina — cumanii le-au apărut fie în calitate de mercenari în armata Imperiului bizantin, fie ca asociați ai statului vlaho-bulgar.

³⁰ G. de Villehardouin, *La conquête*, II, p. 288—290.

³¹ „Il avint, chou dist Henris, a une Pentecouste, que li empereres est a sejour en Constantinoble, tant que nouvelles li vinrent que Commain estoient entré en sa tierre, et Blacois et molt malmenoient sa gent... Adont se mut de Salembrie, et chevaucha li empereres tout adîès avant contre Commain et Blas...“; Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, ed. J. Longnon, Paris, 1948, p. 28—29.

³² *Ibidem*, p. 34—47.

³³ Ed. Martene—U. Durand, *Thesaurus novus anecdotorum*, vol. I, Lutetiae Parisiorum, 1717, col. 822 (ed. anastatică, New York, 1968).

³⁴ Întrucît problema nu a fost percepută ca atare pînă acum în istoriografie, tema nu dispune încă de o bibliografie corespunzătoare însemnătății ei.

În prima ipostază, de auxiliari ai oștii bizantine, cumanii își fac apariția în scrierile apusene care relatează împrejurările legate de cruciata întâia și a doua³⁵. Și în timpul cruciatei a treia cumanii mai apar în această calitate, dar, începînd cu această vreme, ei asumă o funcție mult mai însemnată, aceea de factor militar hotărîtor în alianță cu statul vlaho-bulgar de curînd întemeiat. În timpul trecerii cruciaților lui Frederic I prin Peninsula Balcanică, „Petru, care împreună cu fratele său Asan domina asupra vlahilor“, încearcă să folosească antagonismul germano-bizantin pentru a-și realiza țelurile politice; el trimite o solie la Adrianopol, unde se afla împăratul german, oferindu-i în schimbul încoronării de către acesta cu coroana „imperului“ sau a „regatului Greciei“ să-i vină în ajutor cu patruzeci de mii de cumani împotriva Constantinopolului³⁶. Cunoștințele dobîndite cu acest prilej explică probabil informația despre cumani care și-a croit drum în opera unuia din cei mai însemnați reprezentanți ai istoriografiei medievale, Otto de Freising, care l-a însoțit pe Frederic I în cruciată; istoricul german îi situează pe cumani, împreună cu pecenegii, la nord-est de Ungaria, introducîndu-i în geografia politică a Europei, astfel cum era cunoscută în Occident în acea vreme; mai mult, în succinta sa referire la cumani, el semnalează nomadismul lor³⁷.

Cu totul altă dimensiune avea să capete lumea cumană în conștiința Europei Apusene în funcție de evenimentele produse de cruciata a patra și de urmările acesteia. Prins în lupta cu statul vlaho-bulgar, a cărui forță ofensivă îndeosebi era larg dependentă de aportul cuman, amenințat de înfruntarea cu acesta — cea dintîi primejdie care i s-a pus în termeni existențiali —, Imperiul latin și forțele apusene care îl sprijineau au fost siliți să ia în considerare cu toată gravitatea factorul cuman. Componentă a principalei forțe ostile Imperiului latin, în faza inițială a existenței acestuia, cumanii au devenit așadar o *problemă a cruciatei* și a apărării rodului ei la Strîmtori, așadar o *problemă a Europei Apusene*. Ca urmare a acestei situații, informațiile despre cumani se înmulțesc considerabil în textele apusene și se răspîndesc prin mijlocirea lor în cercuri din ce în ce mai largi, în primul rînd, firește, în lumea politică; cunoștințele cu privire la cumani se precizează acum, iar amenințarea pe care o constituiau pentru Imperiul latin e luată în considerare de factorii cei mai direct interesați în sprijinirea acestuia. Din accidentală și ocazională, confruntarea cu cumanii devine acum o realitate de durată pentru lumea

³⁵ Pentru contactele între cruciați și cumani în timpul primei cruciate, v. Albertus Aquensis, *Historia Hierosolymytanae expeditionis*, în P. L., CLXVI, col. 503, 621, 671. În trecerea lor spre Asia Mică, în 1147, participanții la cruciata regală franceză au avut de înfruntat atacurile cumanilor atît în interiorul Peninsulei Balcanice cît și la trecerea Strîmtorilor; Eudes de Deuil, *La croisade de Louis VII, roi de France*, ed. H. Waquet, Paris, 1949, p. 40—41.

³⁶ Pentru cruciata a treia, v. (Pseudo-) Ansbertus, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, în *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, ed. A. Chroust, în MGH, SS, nova series, V, Berlin, 1928, p. 48, 53, 57, 63.

„Interea Kalopetrus qui cum Assanio fratre suo dominabatur populis Blacorum, misit legationem Adrianopolim, diadema regni Grece de manu imperatoris capiti suo rogans inponi et adversus imperatorem Constantinopolitanum promittens se venturum illi in auxilium cum quadraginta milibus Cumanorum“; *Historia Peregrinorum*, în *Quellen*, ed. A. Chroust, p. 149; aceeași știre la (Pseudo-) Ansbertus, potrivit căruia, însă, Petru cerea „coronam imperialem regni Grece“; *ed. cit.*, p. 58.

³⁷ Otto Frisingensis episcopus, *Gesta Friderici I Imperatoris*, în MGH, SS, XX, p. 368.

apuseană în expansiune; în funcție de această situație, cumanii devin obiect de preocupare și sunt cuprinși în obiectivul a două mari direcții de manifestare a Apusului; *cruciata și misiunea de convertire*.

Încă înainte de catastrofa de la Adrianopol, din vremea când au respins propunerile de înțelegere și compromis ale lui Ioniță³⁸, cruciații știau că vor avea de înfrunțat puterea militară a acestuia, alcătuită în principal din *vlahi și cumani*. Unul din cîntăreții cruciatei, trubadurul Raimbaut de Vaqueiras, originar din Provence, îl îndemna pe împăratul Balduin I, scurt timp după alegerea și încoronarea sa, să nu se dedea plăcerilor vieții de palat ci să se pregătească de luptă împotriva adversarilor imperiului, între care, în primul rînd, îi pomenește pe *vlahi și pe cumani*:

„Și să nu se teamă nici de frig nici de căldură,
Nici să se scalde, nici să petreacă în palat,
Căci și-a luat asupra-și atîta sarcină,
Încît, dacă nu-i de multă vrednicie,
greu va putea-o duce la capăt;
pentru că Valahii și Cumanii și Rușii
și turcii și păgînii și persanii
vor fi contra lui cu grecii,
și dacă nu dorește gloria
tot ce a făcut poate să se desfacă”³⁹.

Tot din această etapă timpurie datează primul indiciu al preocupării trezite în Occident de problema cumană. Aflat la Roma, după ce împlinise o misiune diplomatică în Danemarca, în calitate de însoțitor al episcopului de Osma, clericul castilian Dominic (Domingo), viitorul întemeietor al Ordinului fraților predicatori, își manifestă intenția de a se consacra convertirii cumanilor; doar opoziția papei Inocențiu III, care îl considera mult mai util în Occident, l-a determinat pe Dominic să amîne misiunea la cumani⁴⁰.

Desigur, știrea înfrîngerii cruciaților la Adrianopol în lupta cu cumanii și a captivității împăratului Balduin, prins în cursă de aceștia, a asigurat răspîndirea mult

³⁸ Potrivit unuia din izvoarele cruciatei a patra, Ioniță ar fi transmis oferta sa de înțelegere și cooperare cu latinii în timpul celui de-al doilea asediu al Constantinopolului de cruciați; R. de Clari, *La conquête*, p. 62—64.

³⁹ D. Găzdaru, *Românii în monumentele literare și istorice din Evul Mediu*, în „Cuget Românesc”, IV, 1954, p. 106.

⁴⁰ După împlinirea unei misiuni diplomatice din însărcinarea regelui Castiliei, Dominic îl însoțește la Roma pe episcopul Didacus de Osma. Acolo cere papei dreptul de a se consacra convertirii cumanilor: „...expositoque summo pontifici suo desiderio cessionem petivit ut conversioni Cumanorum curam impenderet; sed minime impetravit”; Theodorus de Appoldia, *Vita S. Dominici fundatoris Ordinis Fratrum Praedicatorum*, în *Acta Sanctorum, Augusti*, I, Paris, 1867, p. 565; v. și alte atestări, p. 543, 565; cf. Petrus Fernandus, *Vita S. Dominici fundatoris Ordinis Fratrum Praedicatorum*, editat de Fr. V. O., *Pierre Ferrando O. P. et les premiers biographes de S. Dominique, fondateur de l'Ordre des Frères Prêcheurs*, în „Analecta Bollandiana”, XXX, 1911, p. 69. De notat faptul că Dominic s-a aflat la Roma în 1205, unde a luat cunoștință, după toate probabilitățile, de înfrîngerea cruciaților în bătălia de la Adrianopol și de rolul cumanilor în această luptă; v. *Acta Sanctorum, Augusti*, I, p. 374, 396.

mai largă a realității cumanе în conștiința colectivă a lumii apusene. Faptul a fost adus la cunoștința apusenilor pe diverse căi: imediat, prin cruciații care își încheiaseră misiunea sau prin fugarii care, pierzând încrederea în capacitatea imperiului recent întemeiat de a se menține, s-au înapoiat în Occident; prin scrisorile trimise din Constantinopol de cruciații sau negustorii latini în țările lor de baștină și, îndeosebi, prin apelurile de ajutor adresate Apusului de căpeteniile cruciaților, care se străduiau să asigure apărarea pozițiilor lor atât de grav amenințate⁴¹; în anii următori, informația despre primejdia cumană s-a răspândit prin scrierile istorice și prin cele literare prilejuite de cruciata a patra și de acțiunea cruciaților în sud-estul Europei.

Încă din a doua jumătate a anului 1205, reacționând la evenimentele din Peninsula Balcanică, din proprie inițiativă sau, mai probabil, la solicitarea cruciaților, papa Inocențiu III îi cerea lui Ioniță să pună capăt ostilităților și să-l elibereze pe împăratul captiv⁴². Când i se adresa papei — probabil în februarie 1206 —, solicitându-i ajutor pentru a putea face față situației extrem de primejdioase în care se zbătea imperiul, Henric se referea la lupta de la Adrianopol și la rolul cumanilor în cursul luptei ca la un fapt pe care îl presupunea cunoscut papei din relatări anterioare. El adăuga în același timp informații noi cu privire la luptele cruciaților cu vlahii și cumanii în Tracia, atribuind celor din urmă capturarea lui Balduin: „Satis, ut credimus, vobis innotuit, qualiter, peccatis nostris exigentibus, dominus noster imperator occisa et capta magna parte suorum, quod sine cordis amaritudine et dolore maximo dicere non possum, a Comanis in bello Adrianopoli captus fuerit“. Referindu-se apoi la evenimente mai recente, Henric relatea papei luptele purtate de garnizoana lăsată de el la Roussion, sub comanda lui Thierry de Tenremonde și care, după unele succese în înfruntările cu vlahii, a fost surprinsă și măcelărită de aceștia și de aliații lor, cumanii: „Quibus redeuntibus, ex insidiis prope Rossam occurrit multitudo Blacorum et Comanorum, et congressu facto ex utraque parte, proh dolor! ultione divina nostri fere omnes occisi sunt vel capti“⁴³.

Cuprinderea cumanilor în aria interesului politic direct și permanent al Occidentului a sporit considerabil masa și valoarea informației lumii apusene cu privire la ei. Calitatea superioară a acestei informații se întrevește clar în micul excurs etnografic referitor la cumani din scrierea istorică a lui Robert de Clari închinată cuceririi

⁴¹ Vestea înfrângerii lui Balduin de vlahii și cumanii lui Ioniță i-a parvenit papei o dată cu apelul expediat de Henric în iunie 1205 din Constantinopol: „...irruit subito Blachus ille Ioannitius in nostros cum multitudine barbarorum innumera, Blachis videlicet, Commannis et aliis...“; P.L., CCXV, col. 707.

Însemnătate deosebită pentru difuzarea știrii cu privire la bătălia de la Adrianopol pare a fi avut solia trimisă de cruciați în Apus, în vara anului 1205: „Lors prisrent li baron un conseil que il envoicroient a l'apostoile de Rome Innocent et en France et en Flandres et par les autres terres por conquerre secors. Por ce secors fu envoiez Novelons de Soisons et Nicholes de Mailli et Johans Bliauz“; G. de Villehardouin, *La conquête*, II, p. 196.

⁴² Hurmuzaki, I₁, p. 54; cf. P.L., CCXV, col. 705—706.

⁴³ P.L., CCXIV, col. CXLVI; cf. B. Hendrickx, *Recherches sur les documents diplomatiques non conservés, concernant la quatrième croisade et l'Empire latin de Constantinople pendant les premières années de son existence (1204—1206)*, în „Byzantina“, 2, 1970, p. 144—145 (unde se propune și data februarie 1206).

Constantinopolului de cruciați. Prin informațiile sale, publicul apusean a intrat în posesia elementelor esențiale cu privire la poziția geografică a Cumaniei, la traiul, locuințele, hrana, felul de luptă și credința cumanilor⁴⁴.

Identificarea acestui focar de primejdie gravă a fost etapa premergătoare a combaterii lui directe. La șase ani după catastrofa de la Adrianopol și la numai patru ani după ultima încercare cunoscută a papei Inocențiu III de a opri conflictul dintre statul vlaho-bulgar și Imperiul latin, forțele cruciatei își fac apariția în spatele pozițiilor nord-dunărene ale cumanilor, în cotul Carpaților.

Apărarea Imperiului latin în contextul cruciatei⁴⁵. Produs al unei cruciate „deviate” — în împrejurări și datorită acțiunii unor factori asupra cărora consensul istoricilor e departe de a se fi realizat —, Imperiul latin de Constantinopol a fost justificat și apărât în existența sa, grav periclitată în repetate rânduri înainte de prăbușirea finală, cu argumentele și mijloacele cruciatei. Locul atât de însemnat al noului imperiu în practica și doctrina cruciatei în secolul XIII, îndeosebi în extinderea și justificarea cruciatei, nu a alcătuit încă obiectul cercetării speciale pe care o reclamă. Din acest întins domeniu de cercetare reținem, în limitele interesului studiului de față, progresiva implicare a spațiului extracarpatic și nord-balcanic în politica de cruciată, ca urmare directă sau indirectă a cuceririi Constantinopolului, și noile devieri ale cruciatei generate de cea din 1204.

Unul din argumentele principale invocate în favoarea devierii inițiale din 1204 ca și a celor care au decurs din ea a fost sprijinirea, pe această cale, a țelului fundamental al cruciatei, eliberarea Ierusalimului. Scurt timp după cucerirea Constantinopolului și alegerea sa ca împărat, Balduin de Flandra a adus ambele fapte la cunoștința papei Inocențiu III, afirmând că ele s-au petrecut „spre cinstea scaunului papal” și „în sprijinul Țării Sfinte”. Conștienți de însemnătatea evenimentului pentru propria lor cauză — afirmă Balduin —, demnitari laici și eclesiastici ai Țării Sfinte, sosiți la fața locului, au salutat instaurarea cruciaților la Constantinopol; el însuși făgăduia să nu își ofere răgaz pînă cînd, după consolidarea cuceririi sale, va împlini țelul primordial al cruciatei, eliberarea Sfîntului Mormînt. Cu vigoare, împăratul dezvoltă ideea piedicii pe care a constituit-o stăpînirea greacă la Constantinopol pentru împlinirea cruciatei⁴⁶.

⁴⁴ R. de Clari, *La conquête*, p. 63—64.

⁴⁵ Pentru vremea lui Inocențiu III, cea mai însemnată, atât pentru că coincide cu instaurarea Imperiului latin la Constantinopol, cît și pentru că a fixat tiparele doctrinei catolice cu privire la rolul său în evoluția generală a cruciatei, fundamentale sunt lucrările lui H. Roscher, *Papst Innozenz III und die Kreuzzüge*, Göttingen, 1968, și A. J. Andrea, *Pope Innocent III as Crusader and Canonist: his Relations with the Greeks of Constantinople, 1198—1216*, teză susținută la Cornell University în 1968 (text dactilografiat). Util încă, dar numai sub raport narativ, e volumul lui A. Luchaire, *Innocent III et la Question d'Orient*, Paris, 1907.

⁴⁶ Balduin relatează încoronarea sa solemnă, în prezența unor reprezentanți ai cruciaților din „țara sfîntă”: „Aderant incolae Terrae Sanctae, ecclesiasticae militaresque personae, quorum prae omnibus inestimabilis erat et gratulabunda laetitia, exhibitumque Deo gratias obsequium asserebant, quam si civitas sancta Christianis esset cultibus restituta, cum, ad confusionem perpetuam inimicorum crucis Sanctae Romanae Ecclesiae Terraeque Hiersolymitanae sese regia civitas devoveret, quae tandiu jam potenter adversaria stetit, et contraxerat utique... Sed nec in his desideria nostra subsistunt, nec ab humeris nostris sustinebimus vexillum regale deponi, donec, terra ipsa incolatu stabilita nostrorum, partes debeamus invisere transmarinas et, Deo dante, propositum peregrinationis explere”; P.L., CCXV, col. 451—452; cf. J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople*, p. 53.

Departa de a fi o inovație în scrisoarea lui Balduin I, ideea centrală a justificării cuceririi Constantinopolului nu făcea decât să reia una din temele principale ale strategiei papale a cruciatei, anterioară cu mult evenimentelor din 1204. Consecvent cu această tradiție, în cadrul căreia ideea cooperării Constantinopolului la cruciată ocupa un loc de frunte, papa validează în cele din urmă acțiunea și argumentarea lui Balduin I; mai mult, el îl ia pe împărat, teritoriile sale și pe supușii săi sub protecția papală și făgăduiește că va sprijini atât noul imperiu constantinopolitan cât și cruciata la Ierusalim, omologate acum în raport cu țelul suprem pe care îl atribuisse creștinătății apusene⁴⁷.

Pentru papalitate, asocierea Bizanțului avea să fie de acum înainte, mai mult încă decât în trecut, una din condițiile principale ale cruciatei de eliberare a Ierusalimului, garanția succesului ei⁴⁸. Separarea Constantinopolului de Roma întârziase, potrivit papei, vreme îndelungată, succesul acțiunii. Apărarea Imperiului latin de Constantinopol a fost proclamată drept esențială pentru înfăptuirea cruciatei și a beneficiat, în consecință, de privilegii identice cu aceasta⁴⁹. Pentru a asigura stabilitatea noului imperiu și pentru a-l ajuta să-și îndeplinească funcția de punct de reazem și de pornire pentru eliberarea Ierusalimului, papa Inocențiu îndemna în luna mai 1205 — așadar după înfrângerea de la Adrianopol, pe care o ignora încă —, atât pe laicii cât și pe clericii din Apus să se îndrepte spre Constantinopol, pentru a consolida acolo poziția latinilor⁵⁰.

Încă și mai evident a rezultat însemnătatea excepțională atribuită de Inocențiu III fundației latine de la Constantinopol, după catastrofa de la Adrianopol, care a coincis cu agravarea situației cruciaților din Siria și Palestina în urma morții, aproape concomitente, a regelui Amauri al Regatului de Ierusalim. Atât de puternic înrădăcinată era convingerea papei cu privire la funcția strategică esențială a Constantinopolului pentru triumful cruciatei, ca de altminteri și al celorlalte țeluri ale politicii sale, încât, după ezitări inițiale⁵¹, hotărîrea sa s-a fixat în favoarea priorității ajutorării Imperiului latin. În fapt, de acum înainte, Inocențiu III a concentrat resursele cruciatei în scopul

⁴⁷ „...iniungimus et mandamus, ut ad defendendum et retinendum Constantinopolitanum imperium, per cuius subventionis auxilium terra sancta facilius poterit de paganorum manibus liberari, tibi prudenter et potenter assistant, et nos interim de succursu tibi pro utraque terra mittendo, ita disponere satagemus, quod affectum animi nostri per exhibitionem operis comprobabis”; P.L., CCXV, col. 455. „The major benefit he hoped to achieve was the reconquest of the Holy Land. He firmly believed that this conquest and occupation of Constantinople had made a reconquest of the Holy Land a certainty. He never tired of repeating this belief”; A.J. Andrea, *Pope Innocent III*, p. 421.

⁴⁸ „Cum per Constantinopolitani detentionem imperii, quod divino iudicio sibi subjugavere Latini, pro certo speretur Hierosolymitana provincia liberanda de manibus paganorum, quicunque pro reverentia Jesu Christi pie suspirat ad liberationem illius, ad istius quoque detentionem debet efficaciter aspirare”; P.L., CCXV, col. 706.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ V. scrisoarea lui Inocențiu III către înalții prelați ai Franței, P.L., CCXV, col. 636; cf. *ibidem*, col. 636—639; cf. A. Luchaire, *Innocent III*, p. 169.

⁵¹ P.L., CCXV, col. 710—714; hotărîrea papei a fost desigur influențată de apelul succesorului lui Balduin I, fratele lui, Henric, care, după catastrofa de la Adrianopol, a recurs la rîndul său la tema însemnătății decisive a stăpînirii cruciaților la Constantinopol pentru soarta Unirii și a cruciatei în Țara Sfîntă, „sicut communis opinio omnium Christianorum in Oriente degentium et precipue venerabilium fratrum militiae Templi et Hospitalis utriusque qui nobiscum sunt”; P.L., CCXVII, col. 292—294.

salvării și consolidării Imperiului latin de Constantinopol subordonînd acestui țel prioritar realizarea cruciatei la Ierusalim. Timp de șapte ani după înfrîngerea de la Adrianopol, cît a durat procesul de salvare a imperiului din confruntarea cu multipli săi adversari, papa a suspendat în fapt cruciata la Ierusalim; numai după stabilizarea dominației latine la Strîmtori, ca urmare a victoriilor împăratului Henric I asupra adversarilor săi din Asia Mică și din sud-estul Europei, așadar numai cînd Imperiul latin părea din nou apt să-și îndeplinească funcția de punte spre obiectivul primordial al cuceririi Ierusalimului, Inocențiu III a relansat planul original, întrerupt de devierea cruciatei în 1203—1204⁵².

În 1210, Inocențiu III subliniază necesitatea de a evita restaurarea dominației grecești la Constantinopol, invocînd primejdia pe care o asemenea eventualitate ar fi constituit-o pentru desăvîrșirea cruciatei la Ierusalim⁵³. Revenind asupra importanței stăpînirii Constantinopolului pentru realizarea acestui țel, papa subliniază din nou necesitatea de a apăra cu toate mijloacele noul stat latin de la Strîmtori⁵⁴.

Pilda lui Inocențiu III a fost urmată de succesorii săi în scaunul pontifical; cu aceleași argumente și cu aceleași mijloace, consolidate însă pe măsură ce primejdia a reapărut și a sporit, ei s-au străduit să salveze opera cruciaților din 1204.

Pentru Honoriu III, Grigore IX și Inocențiu IV, ca și pentru Inocențiu III, apărarea Constantinopolului latin era o condiție esențială a înfăptuirii cruciatei la Ierusalim, unde nu se putea ajunge, afirmă unul dintre ei, decît „prin părțile Romaniei”⁵⁵. În viziunea lor, salvagardarea Constantinopolului și eliberarea Ierusalimului erau interdependente; de aceea cele două acțiuni erau puse pe plan de egalitate, iar în caz de necesitate urgentă, firește, cea dintîi căpăta prioritate⁵⁶. Nu o dată „cruciata” în „Țara Sfîntă” a fost suspendată în favoarea celei îndreptate spre Constantinopol. Un pas înainte evident a marcat această tendință prin proclamarea deschisă, de urmașii lui Inocențiu III, mai ezitant în această privință⁵⁷, a „cruciatei” de salvare a Constantinopolului. Așadar o întreagă direcție a cruciatei și o doctrină corespunzătoare s-au dezvoltat din consacrarea de către Inocențiu III a cuceririi Constantinopolului de cruciați în 1204 și din hotărîrea sa de a păstra noua cucerire pentru lumea apuseană. Cît timp a durat Imperiul latin, cu accente diferite dar cu remarcabilă continuitate, titularii scaunului papal au manifestat un interes excepțional pentru a-l menține în viață; ei au recurs la formula cruciatei pentru a alimenta cu forțe

⁵² H. Roscher, *Papst Innozenz III*, p. 140.

⁵³ „Quia vero si Graeci recuperarent Imperium Romaniae, Terrae Sanctae succursum pene penitus impedirent, ne occasione succursus ipsius iterum perderent locum et gentem, cum et antequam idem imperium a Graecis translaturum fuerit ad Latinos, ipsi a nobis saepe moniti et rogati nunquam Terrae Sanctae voluerint subvenire”, îi scria papa, în 1210, patriarhului latin de Constantinopol; P.L., CCXV, col. 354; cf. A. J. Andrea, *Pope Innocent III*, p. 422.

⁵⁴ P.L., CCXVI, col. 353—354; cf. H. Roscher, *Papst Innozenz III*, p. 135.

⁵⁵ „Nos igitur — afirma Grigore IX în 1235 — attendentes, quod ipsius conservatio Imperii specialiter pertinet ad promotionem subsidii Terrae Sanctae, de qua non nisi per partes Romaniae liber reditus peregrinorum habetur...”; Humuzaki, I, p. 140.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 163.

⁵⁷ A. J. Andrea, *Pope Innocent III*, p. 427—428.

militare proaspete puterile permanent insuficiente ale latinilor din Constantinopol. Pentru a contracara forțele din Peninsula Balcanică ostile Imperiului latin, papalitatea a recurs și la puterile regionale, mijloc de presiune permanentă, anume Regatul ungar, și a instalat sau a permis instalarea, aici, în două rînduri, a unor detașamente ale „cruciatei permanente”, ordinele călugărilor cavaleri (cel al cavalerilor teutoni în 1211, cel al cavalerilor ioaniți în 1247). Cruciața și-a extins astfel considerabil aria de acțiune în Europa Răsăriteană.

Diversiunea nordică în apărarea Imperiului latin ⁵⁸. Un reflex al cruciatei amenințate la Constantinopol, scurt timp după triumful ei, a fost apelul la Regatul ungar, aliat potențial împotriva statului vlaho-bulgar, cu care avea însemnate litigii. Și în această direcție de politică externă pe care avea să o dezvolte, diversiunea din nord, ca și în alte manifestări ale sale, Bizanțul latin a urmat exemplul Bizanțului grec a cărui succesiune o preluase.

În ultimele sale încercări de a-și restaura pozițiile din nordul Peninsulei Balcanice, amputate grav de sîrbi și de vlaho-bulgari, Bizanțul în destrămare se străduise să-și asigure cooperarea, esențială, a Regatului ungar, cu toate că și acesta participase la dezmembrarea sa. Conflictul dintre Ungaria și statul vlaho-bulgar a derivat îndeosebi din concurența lor pentru Sirmium, Belgrad și Branicevo și pentru influența în Serbia⁵⁹; pe un plan mai larg însă, statul Asăneștilor a constituit o piedică în calea aspirațiilor Ungariei de hegemonie balcanică, puternic stimulate de prăbușirea Bizanțului și de slăbiciunea imperiului care i se substituise la Strîmtori.

În 1190, Isaac Angelos, în cursul uneia din expedițiile sale împotriva vlaho-bulgarilor și a sîrbilor — aceștia din urmă au fost înfrinți de împărat pe valea Moravei —, s-a întîlnit cu Bela III, regele Ungariei, neîndoind în vederea coordonării politicii lor față de cele două state nord-balcanice. Cinci ani mai tîrziu, în 1195, hotărît să întreprindă o nouă campanie împotriva adversarilor săi nord-balcanici, Isaac Angelos reînnoiește alianța cu Ungaria în vederea unei acțiuni militare comune⁶⁰. În situația gravă de destrămare teritorială în care a intrat Imperiul bizantin în ultimul sfert al secolului XII, alianța ungară era o soluție care se impunea cu necesitate.

⁵⁸ Lipsește, după știința noastră, o tratare temeinică a politicii sud-estice a Ungariei în contextul instaurării Imperiului latin de Constantinopol și al efortului de apărare a acestuia; v. informațiile răzlețe din sinteza lui B. Hóman, *Geschichte des Ungarischen Mittelalters*, II, Berlin, 1943, și unele observații sumare la N. Iorga, *Istoria românilor*, III, București, 1937, p. 100—101.

⁵⁹ P. Nikov, *Istoriia na Vidinskoto kniajestva do 1323 godina* (Istoria statului de Vidin pînă în anul 1323), în „Godišnik na Sofiskiiia Universitet”, *Istoriko-filologhiceski Fakultet*, XVIII, 1922, 8, p. 8—9; L. Tăutu, *Margherita di Ungheria imperatrice di Bizanzio*, în „Antemurale”, III, 1956, p. 51—79; idem, *Le conflit entre Johanitsa Asen et Emeric roi de Hongrie (1202—1204) (Contributions à l'étude du problème du second empire valaque-bulgare)*, în *Mélanges Eugène Tisserant*, vol. III, *Orient Chrétien*, 2, Vaticano, 1964, p. 367—393.

⁶⁰ *FHDR*, III, p. 272—277; V. Laurent, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade*, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 119—122; G. Moravcsik, *Pour une alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XII-e siècle)*, „Byzantion”, VIII, 1933, p. 567—568; idem, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970, p. 95.

Și pentru latini, formula alianței cu Ungaria împotriva statului vlaho-bulgar s-a impus de la sine, probabil chiar îndată după cucerirea Constantinopolului, când conflictul cu Ioniță se anunța inevitabil. Contestarea, în termeni similari, a legitimității statului vlaho-bulgar, atît de latinii din Constantinopol cît și de unguri, e indiciul convergenței intereselor și viziunii lor, cadru excelent pentru încercări de alianță între cele două forțe⁶¹.

Un factor imediat de apropiere între latini și unguri a derivat din căsătoria lui Bonifaciu de Montferrat cu Margareta de Ungaria — fosta soție a împăratului Isaac Angelos, garanție a alianței bizantino-ungare în ultima ei etapă, înainte de 1204 — și din preluarea de către ei a Regatului de Tesalonic. Stăpînirea regiunii Sirmium, cu titlu de zestre, de către Margareta, înlesnea și legătura teritorială între cele două regate⁶². Ideea cooperării între Regatul de Tesalonic și cel ungar a fost așadar prima încercare de alianță între latini și unguri în cadrul ostilității lor comune față de statul vlaho-bulgar.

Alianța celor două forțe avea însă să se manifeste pe un plan mai larg și în forme mai durabile decît această tentativă inițială. Elementele coluziunii între Imperiul latin și Ungaria le intuia exact și Ioniță în 1204, scurt timp după cucerirea Constantinopolului de latini, când definea, în corespondența cu Inocențiu III, poziția politică a statului său, solicitîndu-i intervenția pe lîngă cei doi adversari ai săi, pentru ca, prin mijlocirea papală, să se evite conflicte care altminteri păreau de neînălțurat⁶³.

După înfrîngerea de la Adrianopol, Inocențiu III însuși s-a văzut silit să reactualizeze, fie numai, deocamdată, ca mijloc de intimidare, formula strategică a Bizanțului, amenințîndu-l pe Ioniță, în eventualitatea că ar fi perseverat în ostilitatea sa față de cruciați, cu o acțiune conjugată a Imperiului latin de Constantinopol — care urma să fie consolidat, printr-un masiv aflux de trupe proaspete din Occident — și a Ungariei; „noveris ergo, fili karissime, quod ingens exercitus de occidentalibus partibus est in Graeciam profecturus, praeter illum qui nuper accessit; unde tibi et terre tue debes summopere providere, ut dum potes pacem in eas cum Latinis, ne si forte ipsi ex una parte, et Ungari ex altera te studuerint impugnare, non facile possis resistere conatibus utrorumque“⁶⁴.

⁶¹ Contestarea de partea ungară a legitimității statului vlaho-bulgar ne e cunoscută dintr-o scrisoare a papei Inocențiu III către regele Ungariei: „Ad tertium capitulum taliter respondemus: quoniam etsi scripseris, quod prefatus Iannitius nullius terre de iure sit dominus, licet aliquam partem tui et aliam alterius regni ad tempus detinet occupatam...“; Hummuzaki, I, p. 45. De partea lor, latinii contestau nu mai puțin viguros drepturile statului vlaho-bulgar; la oferta adresată cruciaților de Ioniță, în timpul asediului Constantinopolului, de colaborare, în schimbul recunoașterii drepturilor sale asupra teritoriilor pe care le stăpînea, latinii răspund „quod pacem non haberent cum illo, nisi redderet terram ad Constantinopolitanum imperium pertinentem quam ipse invaserat violenter“; *Innocentii III Papae Gesta*, P.L., CCXIV, col. 147—148. Ideea avea circulație curentă în sferile conducătoare ale cruciatei a patra. În disputa sa cu împăratul Balduin, Bonifaciu de Montferrat îi propune o acțiune comună împotriva lui Ioniță: „...et ne me destruires mie ma terre; et alomes, se vostre plaisirs est, sor Johanisis, qui est rois de Blakie et de Bogrie, qui tient grand partie de la terre a tort“; G. de Villehardouin, *La conquête*, II, p. 84; cf. G. Prinzing, *Die Bedeutung*, p. 34—35 și 42 (nota 35).

⁶² J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople*, p. 58; G. Prinzing, *Die Bedeutung*, p. 33—35.

⁶³ Hummuzaki, I, p. 48.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 54.

Inocențiu III nu era însă înclinat, în acest stadiu al evoluției politicii sale răsăritene, să treacă dincolo de amenințare și să dea Ungariei încuviințarea de a porni asaltul împotriva statului vlaho-bulgar, inițiativă care ar fi putut anihila marele câștig dobândit de papalitate o dată cu adeziunea lui Ioniță la confesiunea apuseană. Timp de câțiva ani în șir, papa s-a străduit să înlăture, cu mijloacele diplomației, factorii de conflict care îl opuneau pe Ioniță Regatului ungar și Imperiului latin de Constantinopol. Pentru a-și atinge țelul, papa a întreprins demersuri concomitente pe lângă Ioniță, pe care a încercat să-l determine să renunțe la ostilitatea față de cruciați, și pe lângă Henric, locțiitor al împăratului căzut prizonier, pe care l-a îndemnat să se împace cu „ilustrul rege al bulgarilor și vlahilor”; potrivit lui Inocențiu III, împăcarea și eventuala cooperare dintre cele două state avea să producă rezultate favorabile și pentru unul și pentru celălalt⁶⁵. În efortul de a atinge acest țel deosebit de însemnat, în concepția sa de ansamblu, papa a manifestat o remarcabilă perseverență⁶⁶. În 1207, în ciuda expedițiilor necruțătoare ale vlaho-bulgaro-cumanilor în Tracia și Macedonia, controlate de latini, Inocențiu III încă mai încerca să realizeze reconcilierea între cei doi adversari; totuși, mesajul său din acest an către Ioniță reflectă deteriorarea relațiilor lor și menținerea încordării în raporturile dintre statul vlaho-bulgar și Regatul ungar⁶⁷.

Constatarea zădărnicii eforturilor diplomatice s-a aflat la originea unei soluții de natură militară, care nu a fost decât aplicarea concepției strategice formulate de Inocențiu III în scrisoarea adresată lui Ioniță în 1205. Din sud s-a exercitat presiunea cruciaților din Constantinopol, consolidați prin ajutoarele militare sosite din Apus (1207—1208); sub conducerea energică a împăratului Henric I, cruciații înfrâng oastea vlaho-bulgaro-cumană a țarului Boril la Filipopol (iulie 1208), preluând astfel inițiativa militară, urmărită cu tenacitate în anii următori. Din nord a intrat în acțiune Regatul ungar care recâștigă acum teritoriile în litigiu cu Asăneștii, pierdute în anii anteriori⁶⁸. O inițiativă și mai însemnată și cu consecințe profunde pentru situația geopolitică a întregii arii carpato-balcanice a fost instalarea în Țara Bîrsei a Ordinului teutonic, cu misiunea de a-i combate pe cumani, aliații permanenți ai statului vlaho-bulgar. Puterea de rezistență a acestuia a fost considerabil slăbită de lovitura administrată cumanilor de cruciați instalată acum la cotul Carpaților. Prins în cleștele preconizat de papa Inocențiu III, statul Asăneștilor a fost silit, după câțiva ani de rezistență, să se incline și să se încadreze în sistemul de alianțe catolice constituit în sud-estul Europei sub patronajul papalității.

⁶⁵ P.L., CCXV, col. 710.

⁶⁶ Pentru evoluția și limitele acțiunii diplomatice a lui Inocențiu III în conflictul dintre Ungaria și statul vlaho-bulgar în anii 1202—1204, v. J. R. Sweeney, *Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation: a Study in medieval Papal Diplomacy*, în „Church History”, 42, 1973, 1, p. 320—334. Nu ne-a fost accesibilă lucrarea de ansamblu a aceluiași autor, *Papal-hungarian relations during the Pontificate of Innocent III, 1198—1216* (Disertație, Cornell University).

⁶⁷ Hurmuzaki, I₁, p. 55—56.

⁶⁸ A. D. Vasileva, *Les relations politiques bulgaro-latines au cours de la période 1218—1241*, în „Bulgarian Historical Review”, VII, 1979, 1, p. 77. Potrivit autoarei, Boril a pierdut la începutul domniei regiunea Belgrad - Branicevo în favoarea Ungariei. Se poate admite că acțiunea ungară de recâștigare a acestui teritoriu a fost concomitentă cu ofensiva cruciaților împotriva lui Boril din anul 1208 și din anii următori.

Asaltul împotriva Cumaniei: Ordinul teutonic în Țara Bîrsei⁶⁹. După 1212—1213, statul vlaho-bulgar și-a modificat politica externă și, într-o anumită măsură, pe cea internă, ca urmare a dublei presiuni exercitate asupra sa din sud și din nord; modificările geopolitice însemnate în curs de desfășurare la nordul Dunării, unde puterea cumană, dominantă pînă atunci, s-a destrămat rapid sub loviturile Ordinului teutonic, au înlăturat unul din factorii principali pe care se întemeiase acțiunea militară a Asăneștilor.

În 1211, regele Ungariei Andrei II i-a instalat în Țara Bîrsei pe cavalerii teutoni, „*ultra silvas versus Cumanos*“, cu scopul declarat ca, prin acțiunea lor, „regatul să se întindă“. Pentru a le ușura misiunea pe care le-a încredințat-o la extremitatea sud-estică a regatului său, regele a acordat cavalerilor teutoni un șir de privilegii, între care și acela de a construi fortificații de lemn, „pentru întărirea regatului înspre Cumani“⁷⁰. Un an mai târziu, lărgind concesiile acordate detașamentului Ordinului teutonic instalat în Țara Bîrsei, regele reamintește și funcția esențială care le fusese atribuită, înfruntarea cumanilor, funcție pe care o și îndeplineau cu succes: „*eo quod ipsi in confinio illo tamquam novella plantatio sunt positi et assiduos Cumanorum patientes insultus se pro regno tanquam firmum propugnaculum de die in die morti opponere non formidant*“⁷¹. În 1222, cu prilejul reînnoirii privilegiului inițial, regele explică din nou sensul instalării ordinului în Țara Bîrsei, combaterea cumanilor: „*insuper libera fora et tributa fororum eiusdem terrae eis totaliter indulsumus et ad munimen regni contra Cumanos castra et urbes lapideas construere eos permisimus, ut et inimicis Christi resistere valeant et personae nostrae et heredibus nostris legitime nobis succedentibus ad coronam, ad honorem pateant et munimen*“⁷².

În 1231, așadar șase ani după izgonirea Ordinului teutonic, papa Grigore IX îl invita pe același Andrei II și pe fiul său Bela IV să restituie cavalerilor teritoriul confiscat, amintindu-le meritele cîștigate de ei în lupta împotriva cumanilor: apărarea regatului împotriva frecventelor lor incursiuni, înaintarea lor dincolo de „munții de zăpadă“, întărirea teritoriilor ocupate prin fortificațiile construite împotriva cumanilor, înfrîngerea acestora și convertirea unei părți a lor la creștinism⁷³. Așadar, Ordinul teutonic a fost instalat în Țara Bîrsei pentru a lupta împotriva cumanilor, iar misiunea care i-a fost încredințată a avut sens ofensiv, cuceritor. Expansiunea cavalerilor dincolo de Carpați pare a fi fost rapidă; acțiunea lor a avut consecințe considerabile.

Împrejurările instalării Ordinului teutonic în Țara Bîrsei sunt necunoscute; izvoarele, puține la număr, care privesc acest scurt dar însemnat episod de istorie

⁶⁹ Din vasta literatură referitoare la Ordinul teutonic în spațiul carpatic, semnalăm cîteva titluri care se încadrează în unghiul de vedere al lucrării de față: G. Rössler, *Der Deutsche Orden im Burzenland*, în „*Ostdeutsche Monatshefte*“, VII, 1926, p. 225—238; I. Ferent, *Cumanii și episcopia lor*, p. 63—64; W. Kuhn, *Ritterorden als Grenzfürher des Abendlandes gegen das ostliche Heidentum*, în „*Ostdeutsche Wissenschaft*“, VI, 1959, p. 7—70. Pentru bibliografia problemei, v. H. Glassl, *Der Deutsche Orden im Burzenland und in Kumanien*, în „*Ungarn Jahrbuch*“, 3, 1971, p. 23—49.

⁷⁰ UKB, I, p. 11.

⁷¹ *Ibidem*, I, p. 14.

⁷² *Ibidem*, I, p. 19.

⁷³ *Ibidem*, I, p. 51 și 52—53.

universală desfășurat în spațiul carpato-dunărean, nu cuprind nici un detaliu cu privire la negocierile prealabile emiterii privilegiului regal din 1211⁷⁴. Așezarea teutonilor în Țara Bîrsei a fost, evident, o manifestare a politicii regale ungare și a hotărîrii ei de a înlătura de la hotarul sud-estic al regatului primejdia cumană; acesta este rostul atribuit explicit de regele Andrei II Ordinului teutonic. În același timp, însă, detașarea unui factor însemnat al cruciatei în colțul sud-estic al Transilvaniei a slujit și un interes al cruciatei înseși⁷⁵; ea presupunea asentimentul papalității și e neîndoielnic că Inocențiu III l-a dat.

Chiar dacă tema cruciatei nu apare explicit formulată în primele acte care consemnează așezarea cavalerilor teutoni în sud-estul Transilvaniei, ea își croiește drum în textele papale următoare. O justificare în sens de cruciată a prezenței ordinului pe aceste meleaguri e implicită în termenul de „păgîn” aplicat cumanilor în actul emis la 19 aprilie 1218 de papa Honoriu III în favoarea Ordinului teutonic⁷⁶ și în formula de „inamici ai lui Christos” din confirmarea din 1222 a donației originare a Țării Bîrsei⁷⁷. Dar, în actele papale din faza finală a activității Ordinului teutonic în regiunea Carpaților și în cele în care papalitatea a cerut regelui să restituie teritoriile confiscate de la cavaleri, rostul cruciat al misiunii e răspicat afirmat.

În răspunsul său afirmativ la cererea cavalerilor de a lua sub protecția scaunului papal Țara Bîrsei și teritoriile transcarpatice smulse cumanilor, papa Honoriu III amintește atît argumentele invocate de cavaleri — în primul rînd aflulxul mult mai mare de coloniști care avea să fie declanșat de statutul de teritoriu sub protecție papală —, cît și „folosul nu mic al Țării Sfinte”⁷⁸, formulă care revine și în alte acte papale⁷⁹.

⁷⁴ Cercetătorii acestui moment din istoria Ordinului teutonic și-au concentrat atenția mai mult asupra ariei teritoriale a dominației sale și asupra sfîrșitului acestui episod decît asupra împrejurărilor, foarte obscure, ale instalării cavalerilor în Țara Bîrsei. Potrivit unuia dintre istoricii recenți ai Ordinului teutonic, singurul lucru sigur cu privire la hotărîrea de a-i aduce pe teutoni în sud-estul Transilvaniei e necesitatea pe care a resimțit-o Regatul ungar de a bloca pentru invadatorii veniți din stepă trecătorile Carpaților; M. Tummler, *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken, bis 1400*, Wien, 1955, p. 183.

⁷⁵ Cea mai pătrunzătoare interpretare a originii episodului teutonic din istoria noastră se datorează lui G. Rössler; pentru istoricul german, inițiativa instalării cavalerilor teutoni în Țara Bîrsei a fost rodul colaborării dintre Inocențiu III și marele maestru al Ordinului, Hermann von Salza. Ea a izvorît din efortul papei de a asigura cruciatei un nou cadru, cu un nou fundament, mai larg și mai solid decît cele în care se desfășurase anterior. Dublul țel al cruciatei — eliberarea Ierusalimului și reunirea celor două biserici prin înlăturarea schismei — avea să fie realizat, în viziunea papei, prin Constantinopol; rezistențele întîmpinate de Imperiul latin și ostilitatea populației grecești față de confesiunea latină, l-au determinat pe papă să-și extindă planul, străduindu-se „să înconjoare domeniul Bisericii răsăritene prin puncte de reazem ale puterii papale sau accesibile influenței ei”, de unde aveau să fie întreprinse ofensive în ariile vizate. În acest plan, Țării Bîrsei i-a revenit un rol deosebit, ca punct de reazem în lupta împotriva păgînilor și a Bisericii orientale. Rolul regelui Ungariei în realizarea acestui plan ar fi fost, potrivit autorului, secundar; G. Rössler, *Der Deutsche Orden*, p. 228—229.

Pentru altă viziune a chestiunii instalării teutonilor în Țara Bîrsei, v. K. Horedt, *Unele aspecte ale colonizării germane din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIII-lea*, în vol. *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 279—284.

⁷⁶ UKB, I, p. 17, 25.

⁷⁷ *Ibidem*, I, p. 19.

⁷⁸ „...atque ad utilitatem non modicam terre sanctae...”; UKB, I, p. 29; cf. G. Rössler, *Der Deutsche Orden*, p. 229—230.

⁷⁹ UKB, I, p. 31.

Într-unul din acestea — scrisoarea papei Honoriu III către Andrei II, din 12 iunie 1225 —, papa nu numai își întărește argumentul, dar îl prezintă ca provenit din propria sa inspirație. Pe de o parte Honoriu III îi amintește regelui că darul său către Ordinul teutonic fusese menit să slujească Țării Sfinte, iar pe de alta îi arată că prin casarea donației el a zădărnicit acest folos⁸⁰.

Așadar prin prezența Ordinului teutonic în Țara Bîrsei, un front al cruciatei s-a constituit în spațiul carpato-dunărean, cu misiunea de a-i combate pe cumanii păgîni; mai mult decît atît, noul front era considerat de autoritatea supremă a creștinătății apusene, din inițiativa și sub controlul căreia se desfășura acțiunea cruciatei, a fi deosebit de util principalei direcții a acesteia, Palestina și Ierusalimul. Neîndoielnic, legătura între această direcție esențială a cruciatei și cea din cotul Carpaților nu putea fi directă, ea trecea prin Imperiul latin de Constantinopol, considerat și el un sector secundar al cruciatei și al țelului ei originar și fundamental. Afirmția papei Honoriu III nu poate fi interpretată așadar decît în sensul că prin acțiunea lor în spațiul carpatic, cavalerii teutoni slujeau cauza Imperiului latin, a cărui trăinicie era la rîndul ei, în concepția papalității, esențială pentru realizarea cruciatei la Ierusalim. O asemenea funcție, cavalerii teutoni nu o puteau însă îndeplini decît în raport cu statul vlaho-bulgar, ale cărui mari succese în luptele cu bizantinii și cu latinii se datoraseră în mare măsură concursului militar permanent al cumanilor din nordul Dunării⁸¹.

Aduși în Țara Bîrsei pentru a lupta împotriva cumanilor, care pătrundeau frecvent în Transilvania⁸², cavalerii teutoni și-au îndeplinit cu succes misiunea, datorită nu în mică măsură fortificațiilor construite de ei, în fața cărora oamenii stepii erau neputincioși; curînd chiar, ei au trecut la contraofensivă, urmărindu-i pe cumani dincolo de munți, în teritoriile din care porneau incursiunile în Transilvania. Unsprezece ani după instalare, în 1222, succesul acțiunii militare a cavalerilor teutoni era atît de mare încît confirmarea privilegiilor lor de către regele Andrei II cuprindea ca orizonturi ale expansiunii lor răsăritene „hotarele brodnicilor” — greu de identificat — și Dunărea⁸³.

⁸⁰ „...quatenus eadem <terra> colonis citius impleteretur, tuumque meritum eo altius surgeret, quo donum tuum terrae sanctae uberius proveniret; ...et ultra terram ipsam, quam cum multo personarum et rerum dispendio populaverant, eis et ipsi terrae sanctae pene penitus inutilem reddidisti”; UKB, I, p. 36—37; v. și p. 43.

⁸¹ Merită observat faptul că în apelul dramatic adresat papei Inocențiu III după catastrofa de la Adrianopol, Henric I invoca mărturia cavalerilor templieri și ospitalieri, care se aflau împreună cu el, pentru a sublinia importanța decisivă a imperiului fundat de cruciași la Constantinopol pentru reușita cruciatei în Palestina: „sicut communis omnium Christianorum in Oriente degentium et praecipue venerabilium fratrum militiae Templi et Hospitalis utriusque qui nobiscum sunt, clamat assertio...”; P.L., CCXVII, col. 294.

⁸² UKB, I, p. 16.

⁸³ *Ibidem*, p. 19; v. obiecțiile formulate de M. Holban, *Despre aria de întindere a cavalerilor teutoni din Țara Bîrsei (1221—1225)*, în vol. *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, București, 1981, p. 9—48, cu privire la autenticitatea diplomei din 1222 a lui Andrei II; autoarea admite totuși că „ospitalierii exercitau un fel de dominație, radiind din cetatea lor din Crucepurg” asupra formațiilor românești de la sud și răsărit de Carpați; *ibidem*, p. 47. Argumente decisive în favoarea autenticității diplomei din 1222 la H. Zimmermann, *Der Deutsche Orden in Siebenbürgen*, în vol. *Im Bann des Mittelalters. Ausgewählte Beiträge zur Kirchen- und Rechtsgeschichte*, Sigmaringen, 1986, p. 162—183. Pentru ansamblul problemei expansiunii Ordinului teutonic în zona Carpaților Răsăriteni și a consecințelor ei în această arie, v. V. Spinei, *Contribuții la istoria spațiului est-carpatic din secolul al XI-lea pînă la invazia mongolă din 1241*, în „Memoria Antiquitatis”, VI—VIII, 1974—1976, Piatra Neamț, 1981, p. 109—111.

Înfruntările repetate cu cumanii, înregistrate în actele regale și în cele papale, succesele tehnicii militare superioare a cavalerilor teutoni împotriva cavaleriei ușoare a cumanilor, au făcut posibilă rapida extindere a ariei controlate de Ordinul teutonic și perspectivele cu totul excepționale deschise de succesul lor.

Înaintarea cavalerilor teutoni peste Carpați a pus capăt dominației cumane în teritoriile învecinate cu Transilvania la miazăzi și răsărit, deschizând în același timp drumul spre Dunărea inferioară și Marea Neagră, legătură care avea să rămână timp de mai bine de două secole unul din obiectivele principale ale politicii externe a Regatului ungar. *Cumania neagră*, teritoriul cel mai apusean din vastul spațiu dominat de cumani, înceta să mai existe ca entitate politică controlată de aceștia.

Destrămarea Imperiului cuman, lovit în apus de cavalerii teutoni, vîrf de lance al papalității și al Regatului ungar, a fost precipitată de lovitura nimicitoare suferită în răsărit, în aria hoardei dominante, *Cumania albă*, ca urmare a primei invazii mongole în Europa. Zdrobirea cumanilor, aliați cu rușii, la Kalka, de mongolii lui Djebe și Subutai (31 mai 1223), s-a repercutat asupra întregii arii de dominație cumană. În fuga lor spre Apus, în căutare de adăpost în regatele creștine, supraviețuitorii marii înfrîngerii antrenează și o parte a hoardelor apusene. Prinsă într-o dublă strînsoare, de la apus și de la răsărit, varianta cumană a „imperiului stepelor” își trăiește sfîrșitul.

Evenimentele petrecute în Răsărit și rapida dezintegrare a Imperiului cuman au înlesnit acțiunea Ordinului teutonic în Cumania apuseană. Acum, sub efectul loviturilor cavalerilor teutoni, cumanii din aria de acțiune a Regatului ungar încep să se convertească⁸⁴. Intrarea în dependență a unei părți a cumanilor, în cadrul unui proces de destrămare care cuprinsese ansamblul stăpînirii lor, părea să deschidă larg porțile Europei Răsăritene forțelor politico-militare și influențelor spirituale care înregistraseră acest remarcabil succes: Ordinul teutonic, papalitatea și Regatul ungar. De altminteri, anii care separă victoria Ordinului teutonic asupra cumanilor de marea invazie tătară în spațiul carpatic au fost cei mai fecunzi în acțiuni și proiecte legate de expansiunea apuseană în Europa Răsăriteană în evul mediu; cruciata și misiunea de convertire găsesc acum, mai mult ca în trecut, un vast cîmp de acțiune în răsăritul continentului. Păgînii și creștinii „schismatici” din acest spațiu sînt cuprinși în vastul efort de cucerire teritorială și spirituală pornit din Apus în secolele precedente și ale cărui valuri băteau acum puternic în răsăritul continentului.

Pe cît de însemnat în perspectiva istoriei generale a Europei Răsăritene și Sud-estice, pe aît de scurt a fost episodul teutonic în spațiul carpato-dunărean. În 1225, așadar la numai patrusprezece ani de la așezarea cavalerilor teutoni în Țara Bîrsei, reactivînd un conflict care se manifestase și în anii precedenți, regele Andrei II a intrat în fruntea unei armate în teritoriile controlate de ei, le-a ocupat pozițiile fortificate și i-a izgonit, punînd astfel capăt prezenței și dominației Ordinului teutonic în zona Carpaților Răsăriteni și Sudici⁸⁵. Actul regelui Ungariei a prevenit constituirea unui stat propriu al Ordinului teutonic, sub autoritate papală, sau, mai degrabă, l-a anihilat în germene.

⁸⁴ UKB, I, p. 51 și 53.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 51.

Un pas însemnat în procesul de desprindere de sub autoritatea regatului a fost respingerea de papa Honoriu, la 12 decembrie 1223, a încercării episcopului transilvan de a atrage Ordinul teutonic sub jurisdicția sa și hotărîrea lui de a-l trece direct sub jurisdicția Romei⁸⁶. Dependenta episcopală de Roma și de o instanță ecleziastică superioară celei a regatului însemna însă emanciparea de autoritatea acestuia într-un sector esențial al vieții publice. Dar tendința de desprindere din regat nu avea să se oprească la această limită; un an mai târziu, la 30 aprilie 1224, papa Honoriu III răspundea afirmativ la cererea cavalerilor teutoni de a lua Țara Bîrsei și teritoriile de „dincolo de munții de zăpadă” sub jurisdicția și „în proprietatea bisericii apostolice”⁸⁷. Hotărîrea papei însemna însă, cum s-a observat, constituirea unui stat al Ordinului⁸⁸, cu rosturi de cruciată și misiune catolică în imensele teritorii pe care părea să le deschidă acțiunii sale destrămarea puterii cumane.

Încercarea Ordinului teutonic de a-și crea un stat propriu în spațiul carpato-dunărean, sub emblemă papală, a provocat reacția intransigentă a regalității ungare, care înțelegea să păstreze pentru sine beneficiul cuceririlor realizate de teutoni pe baza unui privilegiu regal și cîștigurile încă mult mai mari care puteau fi obținute în viitor, din această bază de acțiune. În iunie 1225, scrisoarea papei Honoriu III către Andrei II consemnează reprobator faptul împlinit al intrării oștii regale, condusă de rege însuși, în teritoriile Ordinului teutonic și confiscarea lor⁸⁹.

Înfruntarea dintre regele Andrei II și papa Honoriu III cu privire la drepturile teutonilor asupra teritoriului cuprins de ei în cursul șederii în Țara Bîrsei — înfruntare care a continuat și sub urmașii lor — a fost una din multiplele manifestări ale efortului papalității, ajunsă la maximum de putere și prestigiu, de afirmare a concepției teocratice, de a-și constitui un sistem de state direct dependente de ea. În cazul Ungariei, în raport cu momentul teutonic din istoria Țării Bîrsei și a Cumaniei, încercarea a sfîrșit printr-un eșec. Episodul teutonic s-a încheiat repede în spațiul carpato-dunărean, dar prin urmările sale a influențat puternic evoluția situației în teritoriile carpato-dunărene.

Înaintarea victorioasă a cavalerilor teutoni în teritoriul sud și est-carpatic a contribuit hotărîtor la anihilarea dominației cumane în această regiune. Oricare a fost mobilul inițial al transferării unui detașament al Ordinului teutonic în spațiul carpato-dunărean, rezultatul acestei inițiative a fost înlocuirea hegemoniei cumanilor nomazi printr-o formație statală de tip cruciat, căreia i-a urmat apoi o formulă de organizare politică dependentă de Regatul ungar. Pentru statul vlaho-bulgar aceasta a însemnat dispariția unei forțe vecine protectoare și înlocuirea ei printr-o realitate politică potențial ostilă. Această nouă realitate, ea însăși segment al alteia mai largi, a constituit un factor de presiune permanentă asupra statului Asăneștilor. Prin contribuția la modificarea

⁸⁶ UKB, I, p. 24—25.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 29.

⁸⁸ F. Schuster, *Die Ursache der Vertreibung des Deutschen Ordens aus dem Burzenlande*, în „Siebenbürgische Vierteljahrschrift“, 61, 1938, p. 47—51; H. Petri, *Zur Entstehung der Stadt Câmpulung*, în „Süddeutsches Archiv“, 14, 1971, p. 52—53; v. și N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, I—II, București, 1901, p. X—XI.

⁸⁹ UKB, I, p. 36—38.

politicii acestuia, noua realitate creată în spațiul carpato-dunărean a asumat un rol însemnat în consolidarea și supraviețuirea Imperiului latin de Constantinopol și astfel, în viziunea papalității, în sprijinirea „cruciatei în Țara Sfântă“.

Amenințarea din nord și încadrarea statului Asăneștilor în alianța puterilor catolice (1213 — 1230)⁹⁰. Începînd cu al doilea deceniu al secolului XIII, presiunea Regatului ungar asupra statului vlaho-bulgar a sporit considerabil și s-a exercitat pe un front mult mai larg decât pînă atunci. La vechea zonă de contact și competiție pe cursul Dunării, între Belgrad și Branicevo, și pe valea Moravei, s-a adăugat acum teritoriul Cumaniei apusene cuprins treptat în aria de expansiune a Ordinului teutonic și apoi a Regatului ungar; un aliat permanent al statului Asăneștilor a fost astfel înlocuit în Cîmpia munteană și în sud-vestul Moldovei printr-o forță care îi era ostilă.

Aproape concomitent cu începuturile activității Ordinului teutonic împotriva cumanilor e înregistrată prima operație militară a Regatului ungar în direcția Vidinului, prin Oltenia. La o dată situată între 1211 și 1213, o oaste transilvană, în alcătuirea căreia se aflau sași, români, secui și pecenegi, a înaintat, sub conducerea comitelui Ioachim, în direcția Vidinului, în sprijinul țarului Boril, convertit la alianța cu puterile catolice sau pregătit să o primească. Boril se afla în fața unei opoziții politice puternice, declanșată fără îndoială de noile tendințe ale politicii sale externe și interne totodată. Răsculații controlau Vidinul și erau sprijiniți de cumani. Comitele Ioachim, susținut poate și de o altă oaste regală venită de-a lungul Dunării, a avut de înfrînt mai întîi trupele cumane sosite „din Cumania“, sub conducerea a trei căpetenii cumane, în ajutorul cetății amenințate, iar apoi a luat cu asalt Vidinul, pe care „l-a restituit în mîinile lui Boril Asan“ („Burul Ascenus“)⁹¹.

Realități însemnate ale istoriei regiunii sînt aduse la lumină de informațiile cuprinse în diploma regală care consemnează faptele de arme ale comitelui Ioachim; iată cîteva dintre ele.

Cu expediția comitelui Ioachim, Oltenia apare pentru prima oară în orizontul politicii regale ungare, după ce, la sfîrșitul secolului anterior, expansiunea regatului atinsese linia Carpaților Meridionali în regiunea Sibiului⁹². La rîndul său, Vidinul,

⁹⁰ În lipsa unor lucrări speciale cu privire la politica sud-est europeană a Ungariei sub ultimii Arpadieni în secolul XIII, v. B. Hóman, *Geschichte des Ungarischen Mittelalters*, II, passim.

⁹¹ Textul diplomei regale din 23 iunie 1250 la I. Kukuljevic, *Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saec. XIII*, în „Starine“, 27, 1895, p. 28—29; traducerea română în *DIR*, C, I (1075—1250), București, 1951, p. 338—341. Anul probabil al expediției e 1213; v. P. Nikov, *Istoriia na Vidinskoto kniajestva*, p. 10. Pentru trecerea oștii comitelui Ioachim prin Oltenia, v. P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 258—259. Actul dezvăluie existența, la această dată, a unui comandament regal cuprinzînd sudul Transilvaniei, în care fuseseră încorporate și unitățile militare ale românilor și pecenegilor din regiune; frontul era întregit, la cotul Carpaților, de cavalerii teutoni. Pe acest larg front, care a forțat trecătorile, s-a exercitat în anii următori presiunea asupra cumanilor și a aliaților lor.

⁹² Stăpînirea regatului se extinsese în sud-vestul Transilvaniei spre trecătoarea Oltului și Țara Oltului încă de la sfîrșitul secolului XII; v. *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, I, Bukarest, 1979, p. 28—29.

centrul sud-dunărean cel mai însemnat pe segmentul oltean al fluviului, apare din nou, după rolul ce-i fusese atribuit în vremea când se aflase sub dominația bizantină, ca obiectiv al unei operații militare a regatului; e de fapt începutul unui șir îndelungat de acțiuni similare întreprinse de trupele Regatului ungar pentru controlul direct sau indirect asupra Vidinului, șir care avea să se prelungească pînă la declinul puterii și prăbușirea Regatului ungar sub turci.

Transformarea Vidinului într-un obiectiv de durată al politicii balcanice a Regatului ungar a contribuit la rolul deosebit pe care l-a asumat orașul în cadrul celui de-al doilea țarat, acela anume de centru al unei formații cu tendințe autonomiste, care avea să evolueze pînă la constituirea sa și a porțiunii de țară pe care o domina într-un stat deosebit. Acest rol al Vidinului își are explicația în însemnătatea sa strategică — punct de apărare pe Dunăre, la capătul unei însemnate căi de comunicație terestră — și comercială. Controlul direct sau indirect pe care l-a exercitat cu intermitențe asupra acestui centru oferea Regatului ungar o legătură mai lesnicioasă cu regiunea Sofia, așadar cu drumul care ducea la Filipopol, Adrianopol și Constantinopol; lupta pentru Vidin a fost, în politica Regatului ungar, manifestarea tendinței sale de expansiune în sud-estul european în direcția Constantinopolului.

Presiunea exercitată din nou asupra statului Asăneștilor de Ungaria, direct, pe linia Dunării, în regiunea Belgrad-Vidin, indirect, prin Ordinul teutonic în teritoriile transcarpatice, a fost așadar unul din factorii importanți ai modificării cursului politicii acestuia sub Boril⁹³. Prins între cele două fronturi ale cruciatei, potrivit cu amenințarea din 1205 a papei Inocențiu III, țarul a fost silit să se adapteze realităților și să cedeze; e posibil că în realizarea acestui rezultat rolul principal să fi revenit nu victoriilor, însemnate și ele, ale cruciaților din Constantinopol, ci Regatului ungar al lui Andrei II. Anterioritatea păcii încheiate de regele Ungariei cu Boril față de pacea celui din urmă cu împăratul Henric e unul din argumentele care pledează în favoarea acestei interpretări; rolul din ce în ce mai important atribuit în anii și deceniile următoare de papalitate Regatului ungar în efortul de salvare a Imperiului latin și de înlăturare a adversităților care îi amenințau existența, e alt indiciu al acestui raport în influența exercitată de cele două puteri catolice asupra orientării politicii statului vlaho-bulgar în această etapă a evoluției sale. În 1214, cel mai târziu, Boril a încheiat pace și alianță cu cruciații din Constantinopol⁹⁴, eveniment care a succedat înțelegerii sale cu Ungaria. Un sistem de alianțe matrimoniale cu latinii din Constantinopol și cu Regatul ungar a consolidat noua direcție politică adoptată de țar, care s-a asociat apoi acțiunilor militare ale noilor săi aliați. Cu încetarea ostilităților statului vlaho-bulgar față de Imperiul latin și cu încadrarea sa în alianța puterilor catolice, influența cruciatei și a papalității în Europa Sud-estică atinge punctul culminant.

⁹³ Potrivit lui B. Hóman, *Geschichte*, II, p. 12—13, înainte de a se împăca cu Boril, Andrei II l-a combătut pe țar, în cooperare cu împăratul Henric al Constantinopolului, în timpul ultimelor sale campanii împotriva statului vlaho-bulgar.

⁹⁴ Pentru data acestui eveniment, v. G. Cankova-Petkova, *Bălgaria pri Assenevŭi* (Bulgaria în timpul Asăneștilor), Sofia, 1978, p. 98—99.

Poziția statului vlaho-bulgar în raporturile cu cele două puteri catolice e încă insuficient lămurită⁹⁵; sigur e însă că presiunea ungară asupra Bulgariei avea să rămână în tot cursul secolului XIII un factor important al relațiilor internaționale în sud-estul Europei. Forța de constrângere a acestei presiuni se constată și din faptul că Ioan Asan II, care l-a înlăturat prin luptă pe Boril și părea chemat să se identifice cu reacția forțelor tradiționaliste, a continuat timp de cel puțin zece ani politica predecesorului său. Mai mult încă, legătura țaratului cu Regatul ungar s-a consolidat în prima etapă a domniei lui Ioan Asan II prin căsătoria acestuia cu fiica regelui Andrei II, care i-a adus cu titlu de zestre mult râvnita regiune Sirmium⁹⁶. În primăvara anului 1221, noul împărat al Constantinopolului, Robert de Courtenay, venind din Ungaria, a trecut prin Bulgaria spre Constantinopol pentru a-și lua în primire imperiul⁹⁷. Faptul ilustrează apartenența lui Ioan Asan II la frontul catolic care domina încă, la această dată, sud-estul Europei.

Raporturile de cooperare între Andrei II și Ioan Asan II s-au prelungit pînă spre sfîrșitul deceniului al treilea cînd au cedat locul unui antagonism puternic. Geneza acestui antagonism e departe de a fi satisfăcător lămurită; sigur e însă că ea s-a aflat în legătură cu noua fază a luptei pentru succesiune la conducerea Imperiului latin deschisă de moartea împăratului Robert de Courtenay (circa ianuarie 1228) și, într-un sens mai larg, a luptei pentru controlul și chiar moștenirea acestuia. Începînd de acum și tot mai insistent în anii următori, Ioan Asan II dă curs ambiției sale de a se institui protector al Imperiului latin și, cînd acest țel a eșuat, de a prelua direct controlul asupra acestuia. Folosind prilejul vacanței la tron la Constantinopol, Ioan Asan II a propus baronilor latini căsătoria fiicei sale Elena cu moștenitorul tronului, Balduin II, propunere a cărei perfectare i-ar fi asigurat o poziție importantă între factorii de decizie ai imperiului⁹⁸.

Lupta pentru dominație la Constantinopol și evoluția situației la Dunărea de Jos (1230—1241)⁹⁹. Declinul rapid al Imperiului latin după moartea lui Henric I și,

⁹⁵ Mai tîrziu, cînd Ioan Asan II a părăsit Unirea cu Roma, intrînd în conflict atît cu Imperiul latin cît și cu Ungaria, papa Grigore IX a întreprins investigații pentru a stabili căreia din cele două puteri catolice îi revenea „de drept” stăpînirea asupra statului vlaho-bulgar pe care l-a condamnat la dispariție; v. mai jos p. 47.

⁹⁶ P. Nikov, *Istoria na Vidinskoto kniajestva*, p. 10; neîndoielnic în același timp a fost pusă la cale și căsătoria fiicei lui Ioan Asan II cu fiul lui Andrei II, viitorul rege Bela IV; acesta avea însă să repudieze cîțiva ani mai tîrziu căsătoria care îi fusese impusă. Continuarea politicii lui Boril sub Ioan Asan II, în primul deceniu al domniei, e subliniată și de A. D. Vasileva, *Les relations*, p. 76—77.

⁹⁷ Căsătoria fiicei lui Andrei II cu Ioan Asan II fusese probabil contractată încă din 1219; cf. Hurmuzaki, I, p. 66—68; cf. C. I. Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, p. 247. Perfectarea căsătoriei a avut loc în 1221, cu prilejul trecerii lui Robert de Courtenay prin Ungaria și Bulgaria spre Constantinopol. O dată cu fiica sa, Andrei II i-a cedat lui Ioan Asan II, cu titlu de dotă, regiunea Belgrad—Branicevo. Cu acest preț, Ioan Asan II a confirmat alianța cu Ungaria și Imperiul latin; A. D. Vasileva, *Les relations*, p. 78—79.

⁹⁸ J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople*, p. 170.

⁹⁹ Cu privire la evenimentele legate de această fază a luptei pentru controlul Constantinopolului și pentru negocierile dintre Imperiul de Niceea, Ioan Asan II și papalitate, v. A. Meliarakes, *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἰπείρου (1204—1261)*, Atena, Leipzig, 1898, p. 256—320; D. M. Nicol, *The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires (1204—1261)*, în *The Cambridge Medieval History*, IV, 1. *The Byzantine Empire*, Cambridge, 1966, p. 275—329; G. Cankova-Petkova, *Griechisch-bulgarische Bündnisse in den Jahren 1235 und 1246*, în „Byzantino-Bulgarica” III, 1969, p. 49—79; I. Tamanidis, *Byzantine-bulgarian ecclesiastical relations during the reigns of Ioannis Vatatzis and Ivan Asen II, up to the year 1235*, în „Cyrillomethodianum”, III, 1975, p. 28—52.

îndeosebi, în deceniul 1221—1230, în urma loviturilor primite din partea statului epirot în expansiune spre răsărit, a modificat considerabil datele raporturilor internaționale în sud-estul Europei, cu însemnate repercusiuni și în nordul Peninsulei Balcanice și la Dunărea de Jos.

Înaintarea masivă a statului epirot în teritoriile stăpânite de latini în Macedonia și Tracia, cucerirea Tesalonicului de succesorul lui Mihai Angelos, Teodor, proclamat împărat în 1224, părea să deschidă calea restaurației grecești la Constantinopol de către noua putere în ascensiune. Perspectiva nu putea lăsa indiferente celelalte două puteri care aspirau la dominație asupra Strîmtorilor: statul Asăneștilor — eliberat de amenințarea din sud — și Imperiul din Niceea. Concurența celor trei puteri care aspirau să preia succesiunea la Constantinopol — dintre care două aveau să fie eliminate din concurență în decurs de un deceniu după încununarea imperială a lui Teodor la Tesalonic — și lupta dintre aceste forțe și cele sprijinitoare ale cruciatei au dominat relațiile internaționale în sud-estul Europei de-a lungul îndelungatei agonii a Imperiului latin. Lupta împotriva latinilor din Constantinopol și alianțele pe care le-a prilejuit, realizate sub semnul reacției anticatolice și al unității ortodoxe, au intensificat coloratura ideologic-confesională a confruntărilor din Peninsula Balcanică în secolul XIII.

Amenințarea din direcția Epirului i-a determinat pe baronii latini să accepte, într-o primă etapă, oferta lui Ioan Asan II, care încerca să se insinueze cu mijloace pașnice la conducerea Imperiului constantinopolitan. Încercarea lui Ioan Asan II de a-și realiza țelurile de politică externă în cooperare cu Constantinopolul latin, a cărui protecție tindea să o asume, l-a adus în conflict cu împăratul Teodor, care se pregătea să restaureze în avantajul său Imperiul bizantin¹⁰⁰. Dar la Klokotniza, unde oastea sa a fost zdrobită de cea a lui Ioan Asan II (9 martie 1230), noul împărat, luat prizonier, și-a văzut spulberate veleitățile imperiale. Preluînd cea mai mare parte a teritoriilor acestuia, țarul controla acum un vast complex de stăpîniri teritoriale care se întindeau de la Adriatică, la Egee și Marea Neagră¹⁰¹; el a devenit în același timp suzeranul fratelui lui Teodor, Manuel Comnenul, despot al Tesalonicului și stăpîn peste ceea ce putuse salva din stăpînirea fratelui său. Tot cu sprijinul țarului a fost instalat la conducere în Serbia, Vladislav, în locul fratelui său, Ștefan Radoslav¹⁰².

Întemeiat pe marea sa victorie și pe excepționalul spor de putere și prestigiu pe care aceasta i l-a adus, o dată cu vastele teritorii smulse statului epirot, Ioan Asan II manifestă la rîndul său veleități imperiale exprimate categoric în titlul de „țar al bulgarilor și grecilor” adoptat după Klokotniza. El revendică acum tutela asupra Imperiului latin, iar încuscrirea proiectată cu familia imperială constantinopolitană i-ar fi îngăduit să-și consolideze influența la Constantinopol.

Inscripția în care țarul a înregistrat victoria de la Klokotniza amintește nu numai marea extindere a puterii sale pe seama statului epirot, dar și dependența latinilor

¹⁰⁰ G. Cankova-Petkova, *Griechisch-Bulgarische Bündnisse*, p. 51—62; aceeași, *Bălgaria pri Assenevți*, p. 114.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² *Ibidem*, p. 116—117.

din Constantinopol de puterea lui¹⁰³. Din situația de forță prinsă în cleștele puterilor catolice din Constantinopol și din Ungaria, statul Asăneștilor a devenit fulgerător cea mai mare putere din sud-estul european și, prin forța lucrurilor, a amenințat din nou existența Imperiului latin.

Paradoxal însă, victoria de la Klokotniza în loc să-l apropie l-a îndepărtat pe Ioan Asan II de țelul său¹⁰⁴. Încă înainte de 1230, Apusul catolic se hotărâse să dea un alt protector moștenitorului încă minor al Imperiului latin, în persoana lui Jean de Brienne, soluție mai în spiritul cruciatei în problema deschisă de moartea lui Robert de Courtenay. Potrivit convențiilor, noul împărat avea să guverneze imperiul până la moarte; lui avea să-i succedă Balduin II, care urma să se căsătorească cu fiica lui Jean de Brienne¹⁰⁵.

Hotărîrea cuprindea în germene conflictul cu Ioan Asan II, nu numai pentru că proiectul său de a deveni factor hotărîtor la Constantinopol era astfel spulberat, dar mai ales pentru că reînvierea puterii latine la Strîmtori — preconizată o dată cu alegerea lui Jean de Brienne — avea să atragă inevitabil o gravă contestație teritorială cu statul Asăneștilor în Tracia și Macedonia. Deși smulse direct statului epirot, teritoriile contestate aparținuseră anterior Imperiului latin și nu puteau să nu fie revendicate de acesta. Această întorsătură a evenimentelor părea destinată să readucă raporturile dintre Imperiul latin și statul Asăneștilor la stadiul în care se aflaseră pe vremea lui Ioniță. În situația creată de aceste împrejurări s-a redeschis și conflictul dintre Regatul ungar și statul Asăneștilor, înfruntare care a provocat noi însemnate modificări în spațiul carpato-dunărean.

Cronologia evenimentelor e imprecisă, succesiunea lor și interacțiunea dintre inițiativele Regatului ungar, în contextul cruciatei, și cele ale lui Ioan Asan II nu pot fi riguros determinate, pe baza informației disponibile; în schimb, direcțiile generale ale conflictului se pot urmări cu relativă claritate.

Pentru a sprijini cruciata la Constantinopol și vastul ei program de recuperare teritoriale în Europa și Asia Mică¹⁰⁶, înscris în acordul dintre Jean de Brienne și baronii latini, papa Grigore IX a făcut apel și la Ungaria, a cărei cooperare era decisivă pentru

¹⁰³ Dependenta „frîncilor” din Constantinopol de puterea sa și îngrădirea teritorială a Imperiului latin e categoric afirmată de Ioan Asan II în cuprinsul inscripției din biserica *Cei patruzeci de mucenici* din Timovo, închinată victoriei sale împotriva Epirului; v. textul inscripției la G. Cankova-Petkova, *Bălgaria pri Assenevji*, p. 116.

¹⁰⁴ I. Tamanidis, *Byzantine-bulgarian ecclesiastical relations*, p. 32.

¹⁰⁵ Negocierile dintre Jean de Brienne și baronii latini au început în ultimele luni ale anului 1228 și s-au încheiat în 1229; v. textul învoielii în Hurmuzaki, I₁, p. 109—110; alte ediții, indicate de J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople*, p. 170. Pentru cronologia negocierilor între baronii latini și Ioan Asan II și pentru sensul lor, v. A. D. Vasileva, *Les relations*, p. 81—83.

¹⁰⁶ „Et sciendum est quod in voluntate regia erit capere quod maluerit, pro heredibus, sive vel totam terram que ultra brachium, sicut tenent vél unquam tenuerunt greci et latini, vel totam terram quam tenent Comiano usque ad pertinentias de Dimos et de Adrianopoli, et totum ducatum de Filipopoli, quisque eum teneat, et totam terram de Sclave, et illam que fuit de Straces, excepto illo, quod Assanus inde tenet, et excepto regno Thessalonicensino”; Hurmuzaki, I₁, p. 109 (data corectă e 1229). Punerea în aplicare a unui astfel de program făcea inevitabil conflictul cu Ioan Asan II, chiar dacă convenția prevedea respectarea teritoriilor stăpînite de țar dincolo de frontierele amintite.

reușita operației. Sosirea noului împărat la Constantinopol și noile acțiuni ale Ungariei în spațiul carpato-dunărean au deschis un scurt interval de inițiativă a cruciatei în sud-estul european.

În primăvara anului 1231, Grigore IX ia hotărârea de a îndruma spre Imperiul latin, acum „încolțit de adversarii săi“, pe cruciații din Ungaria care se angajaseră să lupte în Țara Sfântă. Potrivit recomandării papale, aceștia urmau să-l asiste pe noul împărat în efortul său de apărare a imperiului și de restaurare a pozițiilor sale¹⁰⁷. Deși adversarii care amenințau să sugrume imperiul nu sunt nominalizați de papă, e neîndoielnic, cum s-a observat, că el „îi desemna cu totul evident pe bulgari“¹⁰⁸. Semnalul transmis de papă cercurilor conducătoare ale Ungariei a fost receptat și executat cu zel de acestea.

Nici împrejurările imediate și nici momentul acțiunii ungare nu ne sunt cunoscute. Opțiunea cercetătorilor în ceea ce privește anul declanșării ostilităților și al ofensivei Regatului ungar împotriva lui Ioan Asan II oscilează între 1230, 1231 și 1232¹⁰⁹. Anul 1230 pare prea timpuriu dacă se ține seama de coordonarea între acțiunea ungară și cea a latinilor din Constantinopol. Pare mult mai probabil ca atacul ungar să se fi produs în următorii doi ani, poate în două etape: una care a adus Belgradul și Branicevo sub control ungar¹¹⁰; a doua, în urma căreia, după un atac nereușit împotriva Vidinului, s-a constituit Banatul de Severin, în 1232 sau la începutul anului 1233¹¹¹.

Ordinul papal din 21 martie 1232 către episcopul de Cenad de a aduce sub ascultarea Romei pe episcopii de Belgrad și Branicevo¹¹² — în caz de refuz de supunere din partea titularilor în funcție ai celor două scaune episcopale acestea urmau să fie supuse episcopiei de Sirmium — presupunea un context politic modificat în aceste regiuni, iar modificarea a fost urmarea unei acțiuni politico-militare care a schimbat datele situației politice a regiunii. Modificarea a fost situată cu drept cuvânt între data îndemnului papal la cruciată în sprijinul Imperiului latin și data scrisorii papale care dispunea revizuirea statutului diocazelor Belgrad și Branicevo, așadar între 9 mai 1231

¹⁰⁷ Humuzaki, I₁, p. 119.

¹⁰⁸ V. Gjuzelez, *Das Papstum und Bulgarien im Mittelalter (9.—14 Jhr.)*, în „Bulgarian Historical Review“, V, 1957, 1, p. 46.

¹⁰⁹ În 1230 situează începutul acțiunii ungare C. Auner, *Episcopia catolică a Severinului*, în „Revista catolică“, II, 1913, p. 47; idem, *Episcopia Milcoviei*, *ibidem*, I, 1912, p. 548 și B. Hóman, *Geschichte des Ungarischen Mittelalters*, II, p. 34; pentru anul 1231, cel mai probabil, optează P. Nikov, *Istoriia na Vidinskoto kniajestva*, p. 10—11; în 1232 fixează atacul Al. Tăutu, *Le conflit*, p. 393.

¹¹⁰ V. scrisoarea papei Grigore IX către episcopul de Cenad, din 21 martie 1232, prin care îi fixează termen de aducere la supunere față de practicile Bisericii romane a episcopilor de Belgrad și Branicevo, dependenți și înainte de această dată de Roma, în cadrul legăturii stabilite de Asănești cu papalitatea; acești „episcopi bulgarorum“ urmau să fie asimilați acum și sub raportul ritualului; *Acta Honori III (1216—1227) et Gregorii IX (1227—1241)*, ed. Al. L. Tăutu, Vaticano, 1950, p. 231. Tot în favoarea anilor 1231 sau 1232 pledează și data apelului adresat de papa Grigore IX ierarhiei ecleziastice superioare din Ungaria în favoarea ajutorării Imperiului latin de Constantinopol, în cooperare cu Jean de Brienne (9 mai 1231).

¹¹¹ Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965, p. 19—20. Actul care consămnează prima dată instituția banatului de Severin e din 10 august 1233; Humuzaki, I₁, p. 126.

¹¹² V. nota 110.

și 21 martie 1232¹¹³. Potrivit unuia din exegeții recenți ai evenimentului, acest din urmă act a fost în același timp indiciul și urmarea „desfacerii de fapt a Unirii Bulgariei cu Biserica romană”¹¹⁴.

În acest scurt interval, concomitent sau în succesiune, Regatul ungar a întreprins și alte acțiuni militare și politice tinzând să extindă și să consolideze pozițiile sale spre sud, în direcția statului Asăneștilor. Un atac împotriva Vidinului, atestat de o diplomă regală din 1235, dar care a avut loc câțiva ani mai devreme, s-a încheiat printr-un eșec¹¹⁵. Dar dacă Regatul ungar a eșuat în această încercare de a-și asigura un punct de control militar la Vidin, în schimb el a fost în măsură să-și consolideze considerabil pozițiile nord-dunărene. În 1233 apare menționat un ban de Severin, indiciu cert al existenței unei structuri militare pe porțiunea olteană a Dunării¹¹⁶, instituită în același interval 1231—1232, în contextul noii faze a înfruntării cu Bulgaria. În numai câțiva ani după aceasta un șir de acte papale relevă intensă activitate misionară a călugărilor dominicani în Oltenia, „Țara Severinului”, indiciu nou al cuprinderii acesteia în aria de influență a Regatului ungar¹¹⁷.

În aceeași vreme, mai exact în 1233, e atestat și titlul nou de „rex Bulgarie” și „rex Cumanie” în titulatura regelui Ungariei¹¹⁸, semn nu numai al noii faze a ostilităților bulgaro-ungare dar și al unor realități politice modificate, îndeosebi în teritoriile sud și est carpatice cuprinse sub denumirea de Cumania, în aria de dominație a Regatului ungar după anihilarea puterii cumane. În lumina acestor constatări nu poate apărea ca rod al întâmplării nici faptul că în 1231—1234 Ordinul teutonic își revendică din nou drepturile în Țara Bîrsei și Cumania și că, solicitată de cavalerii înșiși, papalitatea redeschide acest dosar printr-un șir de intervenții pe lângă regele Ungariei, zadarnice de altminteri¹¹⁹. Încă și mai concludentă în această privință este reorganizarea vieții bisericești a românilor dinlăuntrul Cumaniei, contestarea legitimității episcopilor lor și hotărîrea papală de a supune ierarhia ecleziastică românească episcopului catolic al provinciei. Măsura, asemănătoare ca direcție și semnificație cu decizia din 1232 privitoare la episcopii de Belgrad și Branicevo, a fost consecința situației politice modificate și în Cumania în urma războiului dintre Regatul ungar și statul Asăneștilor. Ea tindea să suprimă o veche stare de lucruri, potrivit modelului aplicat în teritoriile dependente de Regatul ungar după 1204¹²⁰.

¹¹³ „Im Herbst 1231 und Frühjahr 1232, fiel der ungarische Thronfolger, der künftige Bela IV. (1235—1270), mit einem Heer in das nord-westliche bulgarische Territorium ein”; V. Gjuzelev, *Das Papstum*, p. 46.

¹¹⁴ „Die faktische Lösung der Union Bulgariens mit der römischen Kirche durch Ivan Assen II. erfolgte hauptsächlich aus politischen Gründen, die mit dem illoyalen und offen feindseligen Verhalten des Papstums, des lateinischen Kaiserreichs und Ungarn in Zusammenhang standen”, *ibidem*, p. 46—47.

¹¹⁵ Hurmuzaki, I, p. 133—137.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 126.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 153—155.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 127, 133, 143; autenticitatea documentului care cuprinde titlul de „rex Bulgarie” a fost contestată, nu însă cu argumente decisive, după opinia noastră.

¹¹⁹ UKB, I, p. 52, 53, 55—57, 58—60.

¹²⁰ Vom reveni asupra politicii Regatului ungar în raport cu ierarhia bisericească răsăriteană din hotarele sale în capitolele următoare.

Politica bisericească a regalității ungare în teritoriile supuse controlului ei și subordonarea episcopilor recent intrate în dependența sa față de ierarhia catolică din regat și de Roma au avut un corespondent în politica bisericească a lui Ioan Asan II în vastul imperiu pe care îl controla. Noua politică bisericească a fost urmarea desprinderii sale progresive din obediența romană și a apropierii sale de Niceea, care a acceptat în cele din urmă să recunoască Patriarhia din Tîrnovo, consfințind pe această cale independența statului vlaho-bulgar¹²¹.

Cea mai semnificativă dintre măsurile lui Ioan Asan II premergătoare rupturii deschise de Roma și care o prevesteau îndeaproape a fost înlocuirea în teritoriile recent cucerite a ierarhilor bisericești favorabili catolicismului sau chiar direct numiți de Patriarhia din Constantinopol, așadar „latinofroni“, prin ierarhi dependenți de biserica din Tîrnovo¹²². Cunoscută printr-un izvor hagiografic, măsura era nu numai o manifestare de „suveranitate“ — revendicarea dreptului de a numi ierarhia ecleziastică — dar și o înfruntare a concepției și politicii papalității. Înfăptuit la o dată imposibil de determinat cu precizie, dar în limitele intervalului 1232—1234, actul s-a încadrat în reacția anticatolică generală a lumii ortodoxe balcanice în acești ani¹²³.

Un moment important în pregătirea acestei reacții a fost sosirea unui reprezentant al Patriarhiei din Niceea în Peninsula Balcanică, cu misiunea de a restaura unitatea lumii ortodoxe și de a constitui un front anticatolic, preluu al marilor operații militare preconizate de Ioan Vatazes împotriva latinilor din Constantinopol¹²⁴. Contactele inițiate de exarhul Christophor cu prelații bulgari și încercarea sa de a-l determina pe Ioan Asan II în 1233 să restabilească legăturile cu Patriarhia greacă, prin trimiterea unui candidat la scaunul metropolitan din Tîrnovo, spre a fi consacrat de patriarhul Germanos II, ilustrează măsura efortului desfășurat de Imperiul din Niceea

¹²¹ Pentru „restaurarea“ patriarhiei bulgare, în acord cu Niceea, v. G. Cankova-Petkova, *Bălgaria pri Assenevți*, p. 121—123 (cu bibliografia chestiunii); v. și C. Andreescu, *Reacțiuni ortodoxe în contra catolicizării regiunilor carpato-dunărene în prima jumătate a secolului al XIII-lea*, în BOR, 56, 1938, p. 770—779.

¹²² Adaosul la traducerea greacă, din secolul XVII, a vieții Sf. Paraschiva explică în acest fel — „διὰ τὸ λατινοφρονεῖν“ — înlăturarea unor episcopi din aceste regiuni; G. Cankova-Petkova, *Griechisch-bulgarische Bündnisse*, p. 57. Se pune, firește, întrebarea dacă măsura nu s-a aplicat întregului complex de teritorii stăpînite de Ioan Asan II, inclusiv baza teritorială originară a statului vlaho-bulgar.

¹²³ Acțiunea poate fi pusă în legătură cu evenimentele petrecute în Epir în 1232. Într-adevăr, în primăvara acestui an a fost brusc întreruptă misiunea încredințată, din toamna anului 1231, de despotul Manuel mitropolitului Gheorghe Bardanes, aceea anume de a întreprinde negocieri cu papalitatea în vederea unirii bisericii sale cu Roma. Între timp, căpetenia epirotă și-a schimbat orientarea politică, propunînd autorităților din Niceea alianță și oferindu-le supunere ecleziastică; cf. M. Roncaglia, *Les frères mineurs et l'église orthodoxe au XIII-e siècle (1231—1274)*, Le Caire, 1954, p. 23—25. Un indiciu direct cu privire la izgonirea clerului latin nu ne-a parvenit decît din Tracia, ulterior însă — circa 1234 — evenimentelor menționate din Epir; v. scrisoarea din 27 martie 1244 a papei Inocențiu IV către un ierarh, în favoarea episcopului de Apros, care „...Grecis et Blacis occupantibus episcopatum ipsius per novem ferre annos in multe paupertatis angustia, exilium, sicut asserit, sit perpessus...“; *Les registres d'Innocent IV*, ed. E. Berger, t. I, Paris, 1884, p. 123 (nr. 725).

¹²⁴ I. Tarnanidis, *Byzantine-bulgarian ecclesiastical relations*, p. 33, 42—46.

pentru a netezi calea acțiunii militare pe care o pregătea¹²⁵. Încercarea era prematură, deoarece Ioan Asan II revendica pentru biserica sa independența, întruchipată într-o patriarhie autonomă, revendicare pe care Niceea nu era dispusă să o satisfacă¹²⁶. Totuși, faptul că negocieri se purtau în această privință — și ele aveau curînd să fie încununate de succes — e indiciul stadiului avansat al evoluției lui Ioan Asan II spre restaurarea ortodoxiei și spre ruptura deschisă de Roma¹²⁷. Această tendință avea de altminteri să provoace în sînul bisericii din Tîrnovo puternice tensiuni, care însă nu ne sunt decît vag cunoscute.

Alianța încheiată de Ioan Asan II și Ioan Vatzes în a doua jumătate a anului 1234 sau în primele luni ale anului 1235 a fost urmarea eșecului celor doi parteneri de a-și asigura controlul la Constantinopol prin negocieri cu cruciații sau cu papa. Papalitatea s-a opus tot atît de ferm tentativei lui Ioan Vatzes de a obține, în schimbul unirii cu Roma, cedarea Constantinopolului¹²⁸, pe cît de categoric dejucase încercarea lui Ioan Asan II de a se insinua la conducerea Imperiului latin prin intermediul legăturii matrimoniale între fiica sa și Balduin II. Candidați succesiv repudiați de lumea catolică de la moștenirea Imperiului latin, cei doi suverani nu au mai avut altă soluție decît să-și coordoneze ostilitatea comună față de cruciați și de confesiunea lor; după negocieri prelungite și eșecuri repetate, țarul din Tîrnovo și basileul din Niceea au reușit să depășească piedicile considerabile care se opuseseră pînă atunci reconcilierii lor.

Evident, reconcilierea a impus ambelor părți renunțări dificile. Ioan Asan II a fost silit să abandoneze aspirația sa de a domina Constantinopolul și tot ceea ce era legat, în proiectele sale, de acest obiectiv, concesie gravă dar absolut necesară pentru a menține, cu concurs bizantin, marile cîștiguri teritoriale obținute după 1230 și pentru a-și consolida stăpînirea prin recunoașterea independenței din partea Niceei, într-o vreme cînd ruptura de Roma era fie consumată, fie pe cale de a se desăvîrși. De partea sa, Ioan Vatzes a renunțat la obiecțiile sale anterioare cu privire la autonomia bisericii din Tîrnovo, derogare majoră de la programul imperial tradițional al Bizanțului, întrucît confirma independența statului creat de răscoala Asăneștilor¹²⁹.

Cu prețul acestor concesii s-a realizat „alianța ortodoxă”¹³⁰. Încheierea alianței,

¹²⁵ I. Tamanidis, *Byzantine-bulgarian ecclesiastical relations*, p. 42 și urm.; autorul trage însă concluzia greșită că Ioan Asan II era în 1233 deja reconciliat cu biserica din Niceea; mai corect în această privință, G. Cankova-Petkova, *Griechisch-bulgarische Bündnisse*, p. 57—58.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 58.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ Pentru negocierile dintre emisarii papali și Ioan Vatzes, v. M. Roncaglia, *Les frères mineurs*, p. 23—84.

¹²⁹ Pentru opoziția unor ierarhi greci la recunoașterea independenței bisericii din Tîrnovo, v. G. Cankova-Petkova, *Griechisch-bulgarische Bündnisse*, p. 57—58.

¹³⁰ Prin „alianță ortodoxă” se înțelege cooperarea statelor balcanice de tradiție religioasă bizantină împotriva fie a puterilor catolice și a efortului de dominație spirituală a papalității, prin intermediul acestora, fie, din secolul XIV, împotriva turcilor; dar chiar și în această a doua variantă, alianța ortodoxă nu era decît o alternativă la cea dintîi, întrucît ea prevedea coalizarea puterilor ortodoxe pentru a face față primejdiei otomane, fără apel la ajutorul Apusului și fără concesia indispensabilă obținerii acestuia. „Alianța ortodoxă” presupunea o concesie fundamentală din partea Bizanțului: recunoașterea independenței ecleziastice și implicit și politice a celorlalte state ortodoxe.

consacrată potrivit tradiției medievale printr-o încuscrire, a precipitat operațiile militare pe scară mare¹³¹.

„Alianța ortodoxă” încheiată între Ioan Asan II și Vatatzes a readus primejdia sub zidurile Constantinopolului. În cele din urmă, acțiunile terestre și navale ale coaliției antilatine au putut fi dejucate, împăratul Jean de Brienne și flota venețiană dovedindu-se capabili să reziste asaltului celor doi suverani „schismatici” coalizați, în cursul anului 1235. Dar forțele locale ale latinilor nu erau suficiente pentru a face față unei presiuni prelungite a țarului de Tîmovo și a basileului din Niceea, legați acum printr-o afinitate spirituală regăsită¹³². Și, din nou, papalitatea a făcut apel la regele Ungariei¹³³. Scurt timp după lansarea apelului, papa l-a somat pe Ioan Asan II să se desfacă din alianța cu Niceea, amenințându-l în caz contrar cu excomunicarea.

Despresurarea Constantinopolului, asediat în comun de Ioan Vatatzes și Ioan Asan II, nu însemna și eliminarea primejdiei care amenința existența Imperiului latin. Înlăturarea acestei primejdii presupunea fie desfacerea „alianței ortodoxe” și aducerea membrilor ei în obediența Romei, fie anihilarea lor. În aceste direcții s-a desfășurat politica papalității și a forțelor politice pe care le controla.

Cele două direcții ale politicii papale s-au manifestat clar încă din cursul anului 1236, pentru a deveni mai evidente în anii următori. Încă de la începutul anului, papa Grigore IX îndreaptă apeluri în diverse părți ale Europei pentru a declanșa un nou flux de cruciați în direcția Constantinopolului. La 16 ianuarie 1236, papa trimitea un emisar în Franța „*pro negotio Imperii Constantinopolitani*”, cu misiunea de a-i determina pe cruciați să-și împlinească aici angajamentul de cruciată, adăugînd că Veneția se arată dispusă să acorde „tuturor transport gratuit”¹³⁴. Cîteva zile înainte, papa recomanda ierarhiei ecleziastice a Ungariei să îndrume spre Constantinopol pe cei care asumaseră angajamentul cruciatei¹³⁵. În cursul aceluiași an însă, în speranța de a-l recîștiga pe Ioan Asan II, Grigore IX comunica arhiepiscopilor de Calocsa și Strigoniou că l-a „sfătuit” pe țar să se desprindă din alianța cu excomunicatul Ioan Vatatzes și să înceteze atacurile

¹³¹ „Anno Domini MCCXXXIV. Frater Jordanus Ordinis Praedicatorum magister, missus ad praedicandum Sarracenis, obiit in Portu Maris. Illo tempore, duo principes Grecorum Vastachius et Duxanus, pacem invicem facientes, contra Imperium constantinopolitanum bellaverunt”; în continuare e relatat apelul la Apus pentru ajutor; *Cronica mănăstirii Sfîntul Petru din Senon*, la P. Riant, *Exuviae sacrae constantinopolitanae*, II, Genevae, 1878, p. 249. Anul 1235: „Imperator del Zagora Joanni Vatacio, qui se in Acolino colligeret, scribit, ut secum parentelam faciat, et Latinos a parte Orientali invadat et ipse idem faciat a parte Occidua; et ob hoc Joannes imperator Constantinopolitanus et Theophilus Zeno pro Venetis Potestas nuncios Duci mittunt, qui potentiam Grecorum exponunt, et celere subsidium ad communes expensas implorent...” Andreae Danduli *Chronicon venetum*, în L. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, vol. XII, Mediolani, 1728, col. 349.

¹³² V. scrisoarea papei Grigore IX către regele Bela IV al Ungariei: „Nam sicut pro certo didicimus, Vatacius et Assanus schismatici, nuper inter se iniquitatis inito federe, terram carissimi in Christo filii nostri..., imperatoris Constantinopolitani illustris, cum maxima Grecorum multitudine hostiliter invadentes et capientes Gallipolim... et deinde in forti manu Constantinopolim obsidentes eam credebantur capere...”. Urmează relatarea victoriei terestre și navale a latinilor; Hurmuzaki, I, p. 139—140.

¹³³ *Ibidem*, p. 139—140.

¹³⁴ *Les registres de Grégoire IX*, t.II (1235—1239), ed. L. Auvray, Paris, 1907, col. 232—233, nr. 2909.

¹³⁵ *Ibidem*, col. 233, nr. 2911.

împotriva latinilor, cerîndu-le, în cazul în care acesta nu se va supune, să-l excomunicе „pe el și pe toți sprijinitorii săi”¹³⁶. Cum situația Imperiului latin nu s-a ameliorat în lunile următoare, la sfîrșitul anului 1236 noi chemări la cruciată erau îndreptate în diverse regiuni ale Europei, cu justificarea, devenită loc comun în apelurile papale ale acestei vremi, că salvarea Imperiului latin de Constantinopol e o etapă însemnată a realizării obiectivului suprem al cruciatei și că, dimpotrivă, pierderea Constantinopolului ar constitui o lovitură fatală și pentru speranța de recîștigare a Ierusalimului¹³⁷.

Fapt semnificativ, în aceste din urmă apeluri, expediate la începutul lui decembrie 1236, inamicul vizat e doar Ioan Vatatzes; omisiunea lui Ioan Asan II din aceste texte e unul din indiciile evoluției acestuia, ca efect al presiunii și amenințărilor papale. Tendința aceasta avea să se accentueze în cursul anului următor.

Moartea lui Jean de Brienne în martie 1237 și perspectivele noi pe care le deschidea l-au determinat pe Ioan Asan II să întreprindă o nouă încercare de a obține un rol important în conducerea Imperiului latin, cu concursul papalității¹³⁸. Răspunzînd unei inițiative a lui Ioan Asan II, Grigore IX îi trimite un legat apostolic pentru a discuta cu el probleme legate de situația Imperiului latin („... ad tractandum cum eo de statu Imperii et civitatis Constantinopolitane...”). Pentru a crea o atmosferă favorabilă legatului său, papa nu uită să-i amintească lui Ioan Asan II că cruciații se pregătesc în număr mare să pornească în sprijinul Imperiului latin. Ca dovadă a reintegrării de către el a frontului catolic și a revenirii la obediența romană, papa îi cere să acorde sprijin împăratului constantinopolitan, Balduin II, care urma să pornească din Occident, unde se afla, pentru a-și lua în stăpînire imperiul¹³⁹. Consecvent cu politica de asociere a Ungariei la realizarea programului său sud-estic și conștient, pe temeiul experienței de pînă atunci, că presiunea Regatului ungar îndeplinea o funcție moderatoare asupra statului Asăneștilor și că, la nevoie, putea deveni din nou un instrument eficient de percuție, papa l-a informat pe Bela IV despre misiunea legaților trimiși la Ioan Asan și Ioan Vatatzes, care de altminteri aveau să treacă prin Regatul ungar spre destinația lor¹⁴⁰. Cum însă rezultatul acestor tratative era incert, Grigore IX a continuat în cursul anului 1237 să pregătească ajutoarele cruciate pentru Constantinopolul latin a cărui situație nu a încetat să rămînă foarte precară¹⁴¹.

Iluzia readucerii lui Ioan Asan II în obediența Romei nu a durat decît puțin timp, astfel încît de la sfîrșitul lunii ianuarie 1238, papa, informat neîndoielnic despre

¹³⁶ *Les registres de Grégoire IX*, t. II (1235—1239), ed. L. Auvray, Paris, 1907, col. 391, nr. 3156 (actul e din 25 mai 1236).

¹³⁷ *Ibidem*, col. 512, nr. 3395 și 3396.

¹³⁸ Pentru conjunctura politică creată de dispariția lui Jean de Brienne, v. G. Cankova-Petkova, *Griechisch-bulgarische Bündnisse*, p. 62 și V. Gjuzelev, *Das Papsttum und Bulgarien*, p. 48.

¹³⁹ Scrisoarea papei adresată „nobili viro Assano domino Blachorum et Bulgarorum”, în Humuzaki, I₁, p. 159—160. La aceeași dată, Grigore IX se adresa și lui Ioan Vatatzes cerîndu-i să înceteze ostilitățile împotriva Imperiului latin, în sprijinul căruia — vestea papa — s-a pregătit „un număr infinit de cruciați”; *Les registres de Grégoire IX*, t. II, col. 659—660, nr. 3693.

¹⁴⁰ Humuzaki, I₁, p. 161—163.

¹⁴¹ *Les registres de Grégoire IX*, t. II, col. 805, 807, nr. 3944, col. 839—840, nr. 4012, col. 852, nr. 4025, 4026.

noua întorsătură a evenimentelor în sud-estul Europei — reînnoirea alianței dintre Ioan Asan și Ioan Vatatzes — a fost silit să reia acțiunea de salvare a Imperiului latin, nu cu mijloacele diplomației ci cu cele ale armelor. Și din nou, pentru a înlătura amenințarea care apăsa din nord, dinspre statul Asăneștilor, asupra Constantinopolului, papalitatea a făcut apel la Regatul ungar. Mai mult decât oricând, acum, în noua criză a Imperiului latin, Roma a considerat indispensabilă intrarea în acțiune a Regatului ungar, iar acesta, în persoana titularului demnității regale în acea vreme, Bela IV, a înțeles să convertească în avantaje teritoriale și politice excepționale nevoia de ajutor, stringent resimțită de papalitate. Niciind corelația între politica răsăriteană a papalității și interesele Regatului ungar, legate de expansiunea sa în Peninsula Balcanică, nu au apărut mai evident decât în împrejurările declanșate de reeditarea „alianței ortodoxe” la sfârșitul anului 1237 și la începutul anului 1238.

Cererile formulate de Bela IV papei Grigore IX pentru a pune în mișcare forța militară a regatului său împotriva lui Ioan Asan II exprimă atât situația excelentă pe care i-o crease celui dintâi evoluția evenimentelor cât și hotărîrea sa de a trage integral foloase din ele.

Silită să renunțe la prudența manifestată pînă în această vreme față de statul Asăneștilor, pentru a-l menține sau readuce în orbita ei, papalitatea a ridicat acum zăgazul pe care îl opusese pînă atunci în calea aspirațiilor Regatului ungar de cucerire în direcția Bulgariei. Declarîndu-l „schismatic” și protector de „eretici” pe Ioan Asan II, papa proclama, la 27 ianuarie 1238 cruciata împotriva lui, investindu-l cu această misiune pe Bela IV¹⁴². Acceptînd fără modificări esențiale condițiile acestuia, papa aplică formula „injustei posesii” — e vorba de cea deținută de „schismatici” și „eretici” — lăsată să fie ocupată sau „dată în pradă” celor desemnați pentru a stîrpi răul, în cazul de față beneficiarul era regele Ungariei, autorizat de hotărîrea papală de a lua în stăpînire teritoriile lui Ioan Asan II împotriva căruia proclamă cruciata¹⁴³. Pentru a înlătura concurențele din calea aspirațiilor Regatului ungar, evident tot la inițiativa lui Bela IV, papa solicită împăratului latin de Constantinopol să renunțe la eventualele sale pretenții asupra teritoriilor lui Ioan Asan II¹⁴⁴. Mai mult încă, întrucît Bela IV îi ceruse să-l învestească cu calitatea de legat apostolic, cu dreptul de a institui o nouă organizare ecleziastică în teritoriile cucerite, papa se conformează revendicării, lăsîndu-i latitudinea de a desemna el însuși, din rîndurile clericilor superiori ai regatului său, un legat, care

¹⁴² „De quorum numerus perfidus est Assanus qui... receptat in terra sua hereticos et defensat, quibus tota terra ipsa infecta dicitur et repleta... Venerabilibus fratribus nostris... Strigoniensi et... Colocensi archiepiscopis..., episcopo Perusino apostolicae sedis legato et universis episcopis per Ungariam constitutis nostris damus litteris in mandatis, ut contra dictum Assanum et terram suam predicent verbum crucis, illam cruce signatis... indulgentiam concedentes, que conceditur transeuntibus in subsidium terre sancte...”; Hurmuzaki, I₁, p. 167.

¹⁴³ „Nos enim de omnipotentis Dei misericordia et beatorum Petri et Pauli apostolorum ejus auctoritate confisi, tibi et universis vere penitentibus et confessis, qui tecum laborem istum in propriis personis subierint et expensis, plenam peccaminum veniam indulgemus ac terram eandem exponimus, prout statutum est in generali concilio, tibi et aliis catholicis occupandam”; Hurmuzaki, I₁, p. 168.

¹⁴⁴ Formal, papa îi cere lui Balduin II să-i comunice eventualele sale pretenții asupra „țării lui Asan”, pentru care acordase lui Bela IV dreptul de ocupare; în fapt, în condițiile date, solicitarea papală imperativă era o cerere de renunțare; Hurmuzaki, I₁, p. 168—169; în august 1238, Grigore IX se angaja de altminteri față de Bela IV să nu acorde nimănui altuia dreptul de a ocupa Bulgaria: „Bulgarie regnum alicui concedere non intendimus in tuum prejudicium occupandum”; Hurmuzaki, I₁, p. 177.

avea să fie împuternicit cu atribuțiile largi solicitate de rege¹⁴⁵. Prin hotărârea papală din 1238, cruciata și legea ei și-au extins considerabil acțiunea în sud-estul Europei. Deosebit de gravă prin consecințele ei, profunde și durabile, a fost aplicarea principiului confiscării bunurilor „schismaticilor“, asimilați cu „ereticii“; acest nou cadru legal avea să ofere pretextul și prilejul celei mai vaste acțiuni de depozare și în general de contestare a drepturilor celor care continuau să se mențină în credința răsăriteană.

Amenințat cu cruciata ungară, ale cărei forțe aveau să fie considerabil sporite de sosirea cruciaților din Apus, în frunte cu împăratul latin de Constantinopol, Ioan Asan II a cedat din nou; după noi asedii ale Constantinopolului, în cooperare cu Ioan Vatatzes (în 1239 și 1240), el sfârșește prin a se desprinde din alianța cu acesta și permite oștirilor cruciate să treacă prin țara sa¹⁴⁶. Constantinopolul latin cîștiga astfel un nou răgaz.

Rolul Ungariei în evoluția situației balcanice în timpul lui Andrei II, impactul intervențiilor Regatului ungar asupra politicii celui de-al doilea țarat, îndeosebi în legătură cu amenințarea pe care acesta o constituia pentru Imperiul latin de Constantinopol, a fost exact perceput de oamenii vremii. Mai bine de jumătate de secol după moartea regelui, în 1308, autorul anonim al unei *Descriptio* a Europei Orientale destinată să îndeplinească funcția de îndreptar istoric-geografic pentru acțiunea de recuperare a Constantinopolului preconizată în acea vreme de puterile latine, subliniază, nu fără exagerare puternică, influența exercitată de regele Ungariei asupra Imperiului bulgar; „Olim istud imperium (e vorba de Imperiul bulgar) ad imperium Constantinopolitanum pertinebat et adhuc pertinere deberet, si esset potens imperator. Postmodum autem rex Hungarie Andreas dictum imperium sibi subiecit et per longum tempus fuit sub dominio regis Ungariae, vaccillante autem Ungaria, tartari preoccupaverunt dictum imperium et fecerunt eum sibi tributarium...“¹⁴⁷. Constatarea anonimului citat exprimă esențial, deși îngroșat, rolul rezervat Ungariei de papalitate începînd cu Inocențiu III, ca factor de înfrînare a expansionismului Țaratului Asăneștilor în direcția Constantinopolului. Această funcție nu s-a limitat la domnia lui Andrei II ci a caracterizat și politica succesorului său; marea invazie tătară din 1241 avea să îndeparteze, pentru scurt timp însă, atenția factorilor politici europeni de la această preocupare.

Cruciata a patra și schisma răsăriteană¹⁴⁸. Cucerirea Constantinopolului — centrul Imperiului bizantin și al confesiunii care s-a dezvoltat în cadrul său, ortodoxia

¹⁴⁵ Humuzaki, I., p. 175.

¹⁴⁶ V. Gjuzelev, *Das Papstum und Bulgarien*, p. 49, 50.

¹⁴⁷ *Descriptio Europae Orientalis*, ed. G. Popa Lisseanu, în *Izvoarele istoriei românilor*, II, București, 1934, p. 27.

¹⁴⁸ Textele de bază pentru politica lui Inocențiu III față de Orientul ortodox sunt adunate în vol. *Acta Innocentii PP. III (1198—1216)*, ed. Th. Haluscynski, Vaticano, 1944, și în volumele cuprinzînd actele următorilor papi, citate mai jos. Principalele lucrări privitoare la această temă vastă sunt: P. L'Huillier, *La nature des relations ecclésiastiques gréco-latines après la prise de Constantinople par les croisés*, în vol. *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses*, München, 1958, p. 314—320; W. de Vries, *Innozenz III. und der christliche Osten*, în „Archivum Historiae Pontificiae“, 3, 1965, p. 87—126; A. J. Andrea, *Pope Innocent III*; R. L. Wolf, *The organization of the Latin Patriarchate of Constantinople (1204—1261). Social and administrative consequences of the latin conquest*, în vol. *Studies on the Latin Empire of Constantinople*, London, 1976 (VR).

răsăriteană sau, în viziunea papalității și a întregului Apus latin, „schisma greacă” — a oferit Romei un cadru aparent ideal pentru împlinirea unuia din obiectivele principale ale programului ei universal, reunirea celor două biserici sub egida sa.

Efortul de lichidare a schismei răsăritene și de restaurare a primatului Romei asupra bisericii bizantine și a celor derivate din ea a fost una din manifestările de căpetenie ale papalității reformatoare și unul din obiectivele esențiale ale programului ei unitar de guvernare a bisericii și societății. Paralel cu efortul ei sistematic de preluare a controlului societății apusene, mai întâi al bisericii, prin emanciparea ei de sub tutela puterii lumești („*libertas ecclesiae*”), și apoi al acesteia însăși, papalitatea a urmărit reintegrarea Bisericii răsăritene în unitatea restaurată a întregii creștinătăți. Un puternic impuls a cunoscut acest din urmă obiectiv politic în timpul și ca urmare a cruciatelor care, de la sfârșitul secolului XI, au dat curs forței de expansiune regăsite a Apusului catolic. Prin cruciate, influența lumii apusene s-a exercitat masiv și asupra Bizanțului, silit acum tot mai mult să-și redefiniească atitudinea față de această lume și de valorile ei, îndeosebi cele bisericești, în funcție de noul raport de forțe creat de expansiunea lumii occidentale în bazinul răsăritean al Mediteranei. Cruciată și unirea cu Biserica răsăriteană au fost manifestări covârșitoare și îngemănate ale politicii orientale a Apusului latin inspirate și controlate de papalitate.

Încercările repetate ale papalității de a realiza unirea bisericească cu Bizanțul prin negocieri, în cursul secolului XII și în primii ani ai secolului XIII, în contextul presiunii crescânde exercitate de cruciată, s-au izbit de refuzul tenace al societății bizantine de a accepta primatul papal, cu toate condițiile implicite în această pretenție și s-au încheiat cu un eșec. Cruciată, presupusă inițial a fi un factor de apropiere între cele două fragmente ale creștinătății, s-a dovedit în fapt un puternic stimulator al opoziției dintre ele, care a luat cu timpul dimensiunile unui antagonism total. Evenimentul capital petrecut în 1204 — cucerirea Constantinopolului de latini — nu a fost decât epilogul unei îndelungate etape a înstrăinării Apusului latin și a Răsăritului bizantin și, în același timp, punctul de pornire al fazei celei mai acute a acestei înstrăinări. Cucerirea din 1204 a fost manifestarea cea mai izbitoare a superiorității politice și militare a Apusului față de Bizanțul în declin rapid; ea a deschis de asemenea vremea celei mai puternice ofensive a lumii latine în Europa Răsăriteană și Sud-estică. Cucerirea Constantinopolului a oferit papalității un cadru nou, de forță, pentru politica sa de integrare a Răsăritului „schismatic” în universalismul creștin, sub autoritatea sa supremă.

Evenimentul l-a surprins în scaunul papal pe Inocențiu III căruia i-a revenit misiunea de a defini politica Romei față de Răsăritul ortodox și de problema Unirii în noua fază deschisă de intrarea cuceritoare a latinilor în Constantinopol. Inocențiu III a fixat direcțiile generale ale acestei politici, care avea să fie urmată, cu unele variații, și de succesorii săi.

Pentru Inocențiu III, adus de rapida succesiune a evenimentelor în Europa Răsăriteană după 1204 în repetate rînduri în situația de a-și formula punctele de vedere și de a-și fixa atitudinea cu privire la Bizanț și la confesiunea răsăriteană, cucerirea Constantinopolului de cruciați a fost urmarea firească a păcatului „schismei”, așadar a ieșirii progresive a Imperiului de Răsărit și a bisericii sale de sub obediența romană. Schisma, păcat major, a lipsit de legitimitate biserica și statul bizantin, iar urmarea

firească a acestei situații a fost „translația“ Imperiului constantinopolitan de la greci la latini, printr-o hotărîre a divinității¹⁴⁹.

Pe fundamentul considerațiilor teoretice cu privire la „translația“ puterii în Imperiul de Răsărit de la greci la latini, din pricina alunecării în păcatul schismei, s-a dezvoltat politica papei față de Biserica răsăriteană și față de ansamblul de realități social-culturale pe care o reprezenta. Această politică nu a fost, în diversele ei manifestări concrete, produsul unui sistem dinainte elaborat; ea s-a constituit și s-a dezvoltat treptat, în procesul subordonării bisericii sau bisericilor răsăritene față de cea romană.

Deși nu a pornit ca un sistem, politica papei față de Biserica răsăriteană s-a inspirat totuși dintr-o idee centrală: aceea anume a subordonării riguroase a creștinătății răsăritene față de Roma. Aplicarea consecventă a acestei idei dominante a dat o remarcabilă coerență politicii papalității în problema capitală a reunirii bisericilor, în timpul pontificatului lui Inocențiu III și al succesorilor săi în scaunul papal în secolele XIII și XIV.

În viziunea lui Inocențiu III, trecerea Constantinopolului, centrul „schismei“, sub control latin trebuia să atragă de la sine și supunerea întregii Biserici răsăritene față de Roma¹⁵⁰. După acest eveniment perseverarea în schismă nu mai avea nici un sens, atît la centru cît și la periferie; așadar actul intrării Bizanțului sub dominația latinilor însemna pentru papă implicit și readucerea celei de a doua Rome în obediența celei dintîi, de sub autoritatea căreia se sustrăsese prin păcatul schismei.

Iluzia papei Inocențiu III avea însă să aibă viață scurtă. Rezistența îndîrjită a grecilor din teritoriile ocupate de latini față de efortul de latinizare, constituirea unor centre de rezistență politică grecești salvate din dezastrul imperiului și care au revendicat legitimitatea bizantină, preluînd și moștenirea bisericii constantinopolitane, au silit progresiv papalitatea să ia atitudine față de aceste manifestări neașteptate și să încerce să anihileze rezistența. În confruntarea cu această realitate și pe temeiul negocierilor anterioare dintre Roma și Bizanț, s-au fixat trăsăturile esențiale ale politicii lui Inocențiu III față de biserica bizantină și de celelalte biserici răsăritene.

¹⁴⁹ „Legimus in Daniele propheta, quod est Deus in coelo, qui revelat misteria, ipse mutat tempora et transfert regna. Hoc autem in regno Graecorum temporibus nostris videmus et gaudemus impleri, quoniam is qui dominatur in regno hominum et cui voluerit dabit illud, Constantinopolitanum imperium a superbis ad humiles, ab inobedientibus ad devotos, a scismaticis ad catholicos, a Graecis videlicet transtulit ad Latinos. Sane a Domino factum est istud et est mirabile in oculis nostris. Haec est profecto dexteræ Excelsi mutatio in qua dextera Domini fecit virtutem ut Sacrosanctam Romanam Ecclesiam exaltaret, dum filiam reducit ad matrem, partem ad totum et membrum ad caput...” scria la 13 noiembrie 1204 papa, într-o scrisoare adresată clerului latin din Constantinopol; *Acta Innocentii PP. III*, p. 277—278. Tema reapare des în corespondența lui Inocențiu III; în răspunsul la plîngerea lui Teodor Lascaris care denunța excesele comise de latini la Constantinopol, papa, fără a le contesta, atribuia vina principală pentru toate situațiile create de cucerirea Bizanțului schismei grecești: „Licet autem ipsi omnino inculpabiles non existant, per eos tamen Graecos iusto Dei iudicio credimus fuisse punitos, qui tunicam inconsutilem Jesu Christi scindere sunt moliti”; *ibidem*, p. 347.

¹⁵⁰ A. J. Andrea, *Pope Innocent III*, p. 423.

Cum a înțeles Inocențiu III reintegrarea bisericilor răsăritene sub autoritatea Romei? E neîndoielnic că, în ciuda unor ezitări și derogări în privința unor aspecte de ritual și a altor concesii minore și temporare, formula de reunificare a bisericilor, așa cum o concepea papa, era aceea a subordonării totale, a latinizării Bisericii răsăritene¹⁵¹.

Cel mai intransigent s-a afirmat politica papală în raporturile ei cu Biserica răsăriteană pe planul dogmei în problema purcederii Sfintului Duh și din Fiul (*filioque*). Respingerea de greci a acestui punct esențial din crezul roman a trecut „eroarea” lor din sfera „schisme” în cea a „ereziei”¹⁵². Cu trecerea timpului și pe măsura intensificării rezistenței antilatine, îndeosebi în urma răsturnărilor politice care aveau să reducă progresiv sfera influenței apusene în Europa Răsăriteană și Sud-estică, echivalența și confuzia dintre cei doi termeni (schismă = erezie), doar implicată în gândirea lui Inocențiu III, avea să câștige teren pentru a deveni în cele din urmă o formulă curentă¹⁵³.

Cu excepțională vigoare a tratat Inocențiu III problema subordonării ierarhiei Bisericii răsăritene față de Roma și a promovării clerului latin în teritoriile supuse controlului cruciaților. În fruntea bisericii constantinopolitane și deci a Imperiului latin a fost instituit un patriarh latin, chiar dacă, în faza inițială, desemnarea sa a scăpat influenței papale¹⁵⁴. Încercarea clerului grec de a obține un patriarh propriu, grec, s-a lovit de un refuz categoric din partea Bisericii apusene, ceea ce a determinat, la puțini ani după instalarea dominatoare a latinilor la Constantinopol, crearea unei patriarhii bizantine în exil, la Niceea, în 1208¹⁵⁵.

Patriarhul latin de Constantinopol era el însuși strict subordonat primatului roman, în virtutea doctrinei „deplinătății puterii” („*plenitudo potestatis*”) papale, în raport cu care puterea celorlalți ierarhi ecleziastici nu avea decât caracter de „asociere” și de delegație¹⁵⁶.

Atenție deosebită a consacrat Inocențiu III și problemei clerului bizantin în imperiul recent cucerit și raporturilor dintre acesta și clerul latin. Episcopilor greci li s-a cerut să înfăptuiască actul de recunoaștere a primatului Romei și deci a supremației

¹⁵¹ A. J. Andrea, *Pope Innocent III*, p. 460—461, unde e formulat punctul de vedere cel mai întemeiat în această problemă: „To Innocent's mind it was absolutely necessary that the Greeks accept these Roman beliefs unconditionally. To this end he laboured greatly from 1205 to 1216. Through his own labours and those of his papal legates he sought to persuade and to compel, when persuasion failed, the Greeks to accept the «true beliefs» of the Roman See”. Potrivit aceluiași autor, concesii minore consimțite de papă grecilor în materie liturgică și de ritual erau cu totul insuficiente pentru a asigura adeziunea acestora; *ibidem*, p. 463.

¹⁵² V. expunerea largă a lui Inocențiu în problema purcederii Sfintului Duh în *Acta Innocentii PP. III*, p. 280—282 și, mai sumar, la p. 415—416; cf. W. de Vries, *Innozenz III.*, p. 104.

¹⁵³ Confuzia deliberată între cele două noțiuni se întrevide încă din textele prin care papa Grigore IX l-a investit pe Bela IV cu misiune de cruciată împotriva lui Ioan Asan II, precum și din alte texte contemporane; identificarea schisme cu erezia avea să devină loc comun în secolul XIV.

¹⁵⁴ A. Carile, *Per una storia dell'Impero latino di Constantinopoli (1204—1261)*, p. 218—224; pentru istoria patriarhiei latine, v. R. L. Wolff, *The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople (1204—1261)*.

¹⁵⁵ W. de Vries, *Innozenz III.*, p. 89.

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 91—97.

romane. Clerul grec care nu recunoștea supremația Romei urma să fie expulzat¹⁵⁷. Pretutindeni ierarhia greacă a fost subordonată celei latine¹⁵⁸. În fruntea tuturor arhiepiscopilor și a celor mai multe episcopii au fost instalați ierarhi latini. Episcopi greci nu erau admiși decât în diocese compacte grecești¹⁵⁹. În diocesele unde coexistau latini și greci episcopul urma să fie latin, populației grecești acordându-i-se cel mult dreptul la un vicar episcopal; cum, canonic, în chip tradițional, era interzisă o ierarhie paralelă în aceeași diocază, interdicție consacrată de Conciliul Lateran IV, posibilitatea coexistenței unui episcop latin și a unui grec în aceleași centre era exclusă¹⁶⁰. Puținii episcopi greci care au acceptat să funcționeze în aceste condiții sub autoritatea latină erau îndatorați să facă periodic vizite la Roma „ad limina apostolorum”¹⁶¹.

Cum refuzul clerului grec de a accepta noul statut pe care i-l rezerva dominația latină a devenit tot mai evident, tendința Romei a fost de a substitui progresiv ierarhia greacă, inclusiv, în măsura posibilului, preoții, prin clerici apuseni¹⁶². Cererea împăratului Balduin I de a se trimite din Apus „spre părțile constantinopolitane” călugări și clerici de mir apuseni pentru a consolida în aceste regiuni marele câștig spiritual dobândit o dată cu instaurarea Imperiului latin a fost salutăată și sprijinită de papă¹⁶³. Realizarea acestui deziderat urma să accelereze procesul de latinizare a vieții spirituale în teritoriile supuse dominației cruciaților. Ordinul de instalare a clericilor latini în bisericile părăsite de greci nu era decât o altă față a aceleiași politici; formula deschidea larg poarta abuzurilor, expulzării forțate a ierarhilor greci, care urmau să fie înlocuiți cu ierarhi latini¹⁶⁴.

Nici viața monahală bizantină, atât de bogată, nu putea scăpa vigilenței politice papale. Monahii greci urmau și ei să fie constrânși să facă act de supunere față de ierarhia catolică, acolo unde nu se supuneau de bunăvoie¹⁶⁵. În unele cazuri, care desigur nu au fost rare, deși documentația nu e suficient de abundentă pentru a permite

¹⁵⁷ În martie 1210, Inocențiu III recomandă arhiepiscopului de Atena să încerce să obțină din partea episcopului grec de Corint, oraș cucerit de latini, să jure supunere față de Roma; în caz contrar, el urma să fie înlocuit cu un prelat latin, desemnat de papă; *Acta Innocentii PP. III*, p. 375—376. Actul ilustrează cât se poate de limpede practica subordonării forțate a ierarhiei ecleziastice bizantine față de curia romană și de clerul latin din teritoriile cucerite de cruciați. Pentru interdicția hirotonisirii preoților greci și latini de episcopi greci, v. *ibidem*, p. 271.

¹⁵⁸ Într-una din scrisorile adresate patriarhului Morosini, Inocențiu III dispune convocarea repetată a episcopilor greci pentru a-i determina la actul de supunere față de autoritățile ecleziastice latine; în cazul unui refuz repetat, episcopii greci urmau să fie înlocuiți cu episcopi latini (2 august 1206); *Acta Innocentii PP. III*, p. 318.

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 319.

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 483—484.

¹⁶¹ W. de Vries, *Innozenz III.*, p. 107.

¹⁶² Potrivit unuia din cercetătorii recentei ai gândirii și politicii lui Inocențiu III, intenția sa ar fi fost „to latinize the Greek Church slowly through a process of careful substitution”; A. J. Andrea, *Pope Innocent III*, p. 471.

¹⁶³ *Acta Innocentii PP. III*, p. 303—304.

¹⁶⁴ A. J. Andrea, *Pope Innocent III*, p. 470.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 452—457.

concluzii certe în această privință, călugării greci erau izgoniți din mănăstiri, iar acestea erau preluate de ordinele călugărești apusene¹⁶⁶. Însăși protecția acordată de papă unora dintre mănăstirile grecești, de pildă acelorora de pe muntele Athos, urmărea neîndoielnic aducerea lor în obediența Romei¹⁶⁷.

O oarecare înclinație spre concesie a manifestat Inocențiu III în problema ritualului Bisericii răsăritene și a practicii ei liturgice. E evident însă că nici în această privință concesiiile nu erau înțelese de papă decât ca un provizorat, care avea să dureze atât timp cât era necesar pentru a se realiza adaptarea „grecilor” la tradiția ritualului apusean. Concepția de ansamblu, cea care urma să se impună în cele din urmă, a rămas și în această privință foarte categoric întemeiată pe principiul înscris într-unul din textele juridice fundamentale ale Bisericii romane: „a consuetudine romanae ecclesiae membris dissentire non licet”¹⁶⁸. De la această concepție de ansamblu, aplicată în Biserica apuseană, au pornit derogările consimțite Bisericii răsăritene în materie de ritual și liturgie, neîndoielnic pentru a înlesni integrarea acestora în obediența romană. În realitate, luările de poziție ale papei au oscilat în această privință între intransigență și concesie.

Solicitat de patriarhul latin de Constantinopol să-și fixeze atitudinea în problemele ritualului bizantin, Inocențiu III se arată ezitant și îndeamnă la prudență, rezervându-și un timp suplimentar de reflecție¹⁶⁹. Ezitarea lui Inocențiu III venea, în parte, din relativa noutate a problemei ritualului grec pentru curia romană. Până la cucerirea Constantinopolului de latini, polemica dintre cele două biserici se concentrase asupra primatului Romei și a dogmelor fundamentale care le separau. Cu excepția greșităii sud-italice, care se afla sub jurisdicția papalității de multă vreme, Roma nu cuprinsese încă arii din sfera de influență a bisericii bizantine și nu fusese deci pusă în situația de a rezolva problemele concrete legate de efectuarea serviciului bisericesc. Până în 1204, dialogul s-a desfășurat la nivelul superior, cu autoritățile supreme ale Imperiului bizantin, și s-a concentrat asupra marilor probleme care generaseră controversa și asupra manifestărilor lor pe planul dogmei. Abia dominația directă asupra unor întinse teritorii grecești, inclusiv asupra centrului imperiului cucerit, și contactul direct, la nivel local, al ierarhiei catolice cu realitățile practicii bisericești bizantine, au constrâns papalitatea să reflecteze sistematic și să-și manifeste punctul de vedere cu privire la problemele ritualului Bisericii răsăritene.

Sensul concesivității papale, de asigurare a tranziției spre formele ritualului roman, reiese din hotărârea comunicată de Inocențiu III patriarhului Morosini de a-i tolera pe episcopii greci, evident cei care făcuseră act de închinare față de Roma și care depuseseră jurământul corporal, dar care refuzau să accepte ungerea lor „potrivit

¹⁶⁶ Cazul unei mănăstiri din dioceza Tesalonic, ocupată de călugării cistercieni, *Acta Innocentii PP. III*, p. 452—453.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 454—455; mănăstirile atonite au fost însă puse, ca și celelalte mănăstiri grecești de altminteri, sub autoritatea unui supervisor latin; A. J. Andrea, *Pope Innocent III*, p. 451—452.

¹⁶⁸ A. J. Andrea, *Pope Innocent III*, p. 469; în spiritul acestei intransigențe e și afirmația papei din 15 mai 1205: „translatō ergo imperio, necessarium est ut ritus sacerdotii transferatur...” *Acta Innocentii PP. III*, p. 302.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 319.

obiceiului latinilor“. Dar papa adăuga în instrucția sa că toleranța pe care o manifesta în această privință se referea doar la episcopii aflați la data aceea în funcție și nu se extindea și asupra celor care aveau să fie consacrați în viitor¹⁷⁰.

Ezitare a manifestat Inocențiu III și pe plan liturgic, acceptând în unele momente folosirea pîinii dospite¹⁷¹. Și în privința formulei grecești a botezului, atitudinea lui Inocențiu III a înclinat spre toleranță¹⁷². În cele din urmă, la Conciliul de la Lateran IV, papa a reconfirmat relativa sa toleranță cu privire la „moravurile“ și „riturile“ grecilor, pe care se arăta dispus să le admită, „în măsura în care putem întru Domnul“¹⁷³.

Retezarea capului schismei, o dată cu instaurarea stăpînirii latine la Constantinopol și aducerea centrului rival sub autoritatea Romei, lipsa de sens, în viziunea papei, perpetuarea schismei nu numai în Imperiul bizantin dar și în întreaga lume răsăriteană a cărei civilizație și credință se dezvoltase sub autoritatea Bizanțului. Revenirea în sînul Bisericii romane și a celorlalte biserici care urmau sistemul de credințe și rituri ale bisericii bizantine era, potrivit lui Inocențiu III, urmarea firească și necesară a readucerii sub ascultare a Constantinopolului. Cu deosebită claritate și spirit de coerență a exprimat acest punct de vedere Inocențiu III în scrisoarea adresată la 7 octombrie 1207 clericilor și laicilor din Rusia Apuseană pe care îi invita să accepte supremația Romei în virtutea principiului unității și al confirmării părții la regula acceptată de ansamblu. Pentru a forța hotărîrea lor, papa nu uita să evoce soarta grecilor care din pricina „rebeliunii“ și „neascultării“ lor — se înțelege față de Roma — „fuseseră dați spre jaf și în pradă“¹⁷⁴.

Confiscarea bunurilor sau darea lor „în pradă“ era una din pedepsele care îi loveau pe eretici pe temeiul canoanelor¹⁷⁵. Treptat, pe măsură ce încercarea de unire a eșuat la Bizanț și în restul lumii ortodoxe, papalitatea a tins să amalgameze schisma cu erezia și să-i aplice această regulă. Deținătorii „schismatici“ de stăpîniri — de la suverani la simpli feudali — erau considerați și declarați „injusti posesores“ și expuși depozitării — la nevoie cu mijloacele cruciatei —, după formula elaborată *post factum* de Inocențiu III și aplicată Imperiului de Răsărit. Apartenența la confesiunea răsăriteană și menținerea în această confesiune devenea, în aria de putere a catolicismului, o inaptitudine pentru stăpînirea pămîntului și a privilegiilor care decurgeau din ea. Această manifestare a politicii papalității în Europa Răsăriteană avea să aibă consecințe profunde în istoria românească în secolele XIII—XIV.

¹⁷⁰ *Acta Innocentii PP. III*, p. 341 și 352.

¹⁷¹ A. J. Andrea, *Pope Innocent III*, p. 477.

¹⁷² Sub papii următori și în secolul XIV problema botezului avea să învenineze profund raporturile dintre cele două biserici.

¹⁷³ *Acta Innocentii PP. III*, p. 482.

¹⁷⁴ „Ut autem ad presens de reliquis taceamus, cum Graecorum Imperium et ecclesia pene tota ad devotionem apostolicae sedis redierit et eius humiliter mandata suscipiat et oboediat iussioni, nonne absonum esse videtur, ut pars totius suo non congruat et singularitas a suo discrepet universo. *Praeterea quis scit, an propter suam rebellionem et inoboedientiam dati fuerint in direptionem et praedam ut saltem daret eis vexatio intellectum et quem in prosperis non cognoverant, recognoscerent in adversis*“ (s.n.); *Acta Innocentii PP. III*, p. 335—336.

¹⁷⁵ H. Maisonneuve, *Études sur les origines de l'Inquisition*, Paris, 1942, p. 170—171.

Justificarea teoretică și formulele juridice elaborate de papalitate în vremea lui Inocențiu III și a succesorilor săi imediați au fost un auxiliar al efortului de a extinde supremația Romei asupra întregului Răsărit ortodox. Prin cadrul de forță creat în teritoriile asupra cărora se așternuse dominația lumii latine, prin amenințarea cu forța în ariile expuse acțiunii militare a puterilor catolice — papa Inocențiu III însuși a subliniat în repetate rânduri cât de favorabilă a fost pentru acțiunea sa de convertire situația care a rezultat din dominația directă a puterilor catolice asupra unor teritorii schismatice —, în sfârșit prin străduința misionarilor în cazul regiunilor mai îndepărtate, Roma a încercat în această vreme să atragă ansamblul popoarelor de rit răsăritean și chiar ansamblul Europei Răsăritene sub autoritatea sa.

ROMÂNII NORD-DUNĂRENI FAȚĂ CU EXPANSIUNEA REGATULUI UNGAR ȘI CU OFENSIVA CATOLICISMULUI PÎNĂ ÎN VREMEA MARIÎ INVAZII TĂTARE (1204—1241)

În istoria românilor secolul XIII a fost vremea tranziției de la formele tradiționale de organizare politică — acelea în care viețuiseră în îndelungatul răstimp de hegemonie a popoarelor stepei asupra Europei Răsăritene — la statul de sine stătător, care a constituit cadrul general al vieții politice românești în secolele XIV—XIX.

Dominația apăsătoare și retardată a stepei în succesele ei încarnări a blocat timp îndelungat evoluția societății românești sau i-a încetinit considerabil ritmul de dezvoltare, ca de altminteri al întregului spațiu pe care l-a cuprins.

Secole de-a rândul neamurile care și-au smuls unul de la altul dominația asupra stepei și a popoarelor sedentare din marginile ei s-au străduit să-și asigure concursul militar al acestora, să le sustragă o parte din produse și resurse și să exploateze prin vămi căile comerciale care le străbăteau teritoriul. Nomazii cuceritori tindeau nu să anihileze formele de organizare ale supușilor lor, ci, mai degrabă, să le conserve, menținându-le însă în stare de fărîmițare, pentru a evita constituirea unor grupări de forțe amenințătoare pentru propria lor dominație.

O parte dintre migratorii nomazi s-au integrat în societățile sedentare pe care le dominau, influențînd organizarea lor statală și contopindu-se în elitele lor conducătoare: în număr mic și izolat atît timp cît continuau să exercite dominația asupra stepei, în număr mai mare cînd se dezintegra stăpînirea unei hoarde din care o parte își căuta salvarea în societățile sedentare învecinate, în vreme ce marea masă se alătura hoardei învingătoare. În acest mediu, conservator în toate sensurile, s-au dezvoltat pînă în secolul XIII autonomiile politice românești, care au asimilat elementele sedentarizate desprinse din hoardele în curs de descompunere.

În secolul XIII însă, societatea românească s-a văzut confruntată cu o situație inedită, anume aceea creată de noul val de expansiune a Regatului ungar, care a îmbinat de acum înainte tendința de cucerire și stăpînire efectivă, de subordonare directă a vechilor autonomii românești, cu efortul de asimilare confesională a masei populației ortodoxe, ca de altminteri și a popoarelor de alte religii, curs determinat de evoluția politicii papalității față de lumea răsăriteană în urma evenimentelor din 1204.

Expuse presiunii acestor noi realități, autonomiile politice românești tradiționale, atât cele aflate mai de mult sub dominația Regatului ungar și încă nedislocate de acesta, cât și cele recent intrate în aria sa de hegemonie, au suferit un asalt de proporții excepționale. Vechile structuri românești, atât cele politice cât și cele ecleziastice, se contractă, sunt diminuate, amputate sau suprimate în împrejurările create de acest nou val ofensiv al Regatului ungar, desfășurat în contextul cuprinderii Europei Răsăritene în aria cruciatei. În același timp însă, creînd o stare de amenințare extremă, această presiune avea să precipite tendința spre contopire a organismelor politice românești, într-un suprem efort de a se salva. În ariile extracarpatiche, țările românești aveau să reușească, în cele din urmă unindu-se, să se sustragă dominației Regatului ungar.

Noua situație dezvoltată în primele decenii ale secolului XIII a atras societatea românească în sfera de acțiune a civilizației Apusului latin, care practica pe scară largă înregistrarea scrisă a realităților contemporane, în măsură mult mai mare decât lumea stepei și chiar decât cea bizantină. Deși încă puțin numeroase și foarte sumare, mărturiile despre românii nord-dunăreni oferă câteva elemente esențiale pentru cunoașterea atât a stadiului tradițional al organizării lor politice cât și a formelor noi spre care aveau să se îndrepte în a doua jumătate a secolului XIII. Alăturate și mai ales integrate în marile procese de istorie universală contemporane, puținele știri despre românii nord-dunăreni în acest secol de prefaceri decisive pentru societatea românească îngăduie observatorului să surprindă nu numai tiparele ei străvechi de organizare politică dar și involuția sau dispariția acestora, fie în cadrul unor structuri românești superioare, corespunzătoare problemelor puse de evoluția politică a societății europene contemporane, fie în sistemul de guvernare al Regatului ungar.

Deși puțin numeroase, știrile referitoare la extinderea dominației Regatului ungar în sudul Transilvaniei, pînă la limita Carpaților Meridionali, și la sud de acest lanț muntos, într-o vastă arie acoperită de structuri politice românești, oferă o bază suficientă pentru înțelegerea a ceea ce a fost efortul regalității ungare de a cuprinde, la sfîrșitul secolului XII și în primele decenii ale secolului XIII, ansamblul lumii românești nord-dunărene sub stăpînirea sa. Apare limpede, în lumina izvoarelor vremii, tendința de a disloca unitățile politice românești și de a le subordona instituțiilor regalității și forțelor pe care se sprijinea aceasta în Transilvania și în afara arcului carpatic. Formulei vechi, aplicată desigur în teritoriile anterior intrate în stăpînirea regatului, i s-a adăugat acum, cu extremă violență, argumentul confesional, extirparea schismei răsăritene.

Structurile politice românești¹. Începutul secolului XIII și însemnatele transformări pe care le-a introdus în relațiile internaționale au surprins societatea

¹ I. Bogdan, *Despre cnejii români*, în *Scrieri alese*, ed. G. Mihăilă, București, 1968, p. 180—206; idem, *Originea voievodatului la români*, *ibidem*, p. 165—179; D. C. Arion, *Cnejii (chinejii români). Contribuții la studiul lor*, București, 1934; D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI—XVII*, în „AHC”, VI, 1963, p. 161—300; P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 242—247; R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970; idem, *Structures socio-politiques roumaines au sud de la Transylvanie au commencement du moyen-âge*, în „RRH”, XIV, 1975, 2, p. 291—314.

românească nord-dunăreană într-un stadiu arhaic de organizare politică, caracterizat printr-o multitudine de formații politice variat consemnate de izvoare. Cel mai adesea aceste alcătuiri purtau numele de „țară“, „terra“ în documentele latine ale cancelariei regale sau papale. „Țările“ românești din secolele XIII—XIV — faptul s-a observat încă demult — nu erau simple unități geografice, ci entități politice și de drept corespunzătoare unui teritoriu². Componentele principale ale acestor țări, care adesea corespundeau unui cadru geografic natural, erau *teritoriul*, *masa umană* sau „poporul“ care îl locuia și *structurile lor politice, militare și ecleziastice*.

Țările erau organisme care gravitau în sfera de influență a marilor puteri vecine sau instalate în spațiul carpato-dunărean în secolele XII și XIII: Imperiul nomad al cumanilor, Regatul ungar și Statul vlaho-bulgar. Surse de proveniență variată reflectă câteva din elementele mozaicului politic românesc din nordul Dunării.

Formele tradiționale de organizare politică românească predominante încă în această vreme sunt *cnezatul*, în accepția politică a termenului, și *voievodatul*. Atât cnezatul cât și voievodatul au îmbrăcat de-a lungul evoluției lor ascendente și descendente situații foarte diferite, de la cele mai modeste forme de conducere social-politică, aplicate unor microorganisme sociale, la cele mai dezvoltate din câte cunoștea societatea românească în acea vreme; observațiile care urmează se mărginesc la cele din urmă.

Cnezatul-țară e potențarea politică a stăpînirii pămîntului cu titlu feudal; pe lîngă beneficiul economic al funcției sale, cnezatul conferea titularului său, individ sau grup familial, atribute ale puterii politice — exercițiul justiției, uneori al comandamentului militar etc. Amplificat prin impuls propriu — extinderea stăpînirii de pămînt — sau prin alegere, așadar printr-un proces de selecție cnezială, cnezatul în forma sa cea mai dezvoltată era puterea politică exercitată asupra unui grup de sate sau a unui grup de grupări de sate, în general în cadrul unor regiuni delimitate natural de mediul geografic (îndeosebi depresiuni, cursul apelor etc.) *Voievodatul* era o instituție direct politică, rezultat al delegării atributelor de comandament militar superior de către cnejii unui grup de cnezate, asociați în exercițiul funcțiunii lor războinice, și al celor politice legate de acestea. În secolul XIII, atât cnezatul cât și voievodatul erau instituții statornicite ereditare în mîinile unor familii, între membrii cărora se făcea alegerea în funcție. Din punct de vedere teritorial, cnezatele și mai ales voievodatele au cunoscut o evoluție variată, manifestată prin extindere sau contracție, în funcție de hazardul succesiunilor, de modificarea situațiilor politice etc.

Țările cneziale și voievodale erau înzestrate cu organizare politică, militară și ecleziastică; în această triplă ipostază le surprind izvoarele vremii.

Un izvor bizantin, *Cuvîntul despre minunile Sfîntului Dimitrie* al clericului Ioan Stavrakios amintește, în cadrul relatării luptelor dintre vlaho-bulgari și bizantini,

² Gh. I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, Evry, 1977, p. 32—

rolul organismelor politice nord-dunărene pe care le numește „micile domnii” sau „stăpîniri” („ὧς μικρὰ αὐθεντία”) în luptele din Peninsula Balcanică³. Știrea întregeste informația anterioară a lui Niketas Choniates cu privire la participarea vlahilor nord-dunăreni la luptele Asăneștilor cu bizantinii, sugerînd cadrul politic din care a decurs acțiunea lor militară la sudul Dunării.

Informațiile vagi ale surselor bizantine sunt confirmate de știri similare mult mai precise din deceniile următoare, provenind din sfera scrisului latin, care îngăduie constatări mai sigure cu privire la organizarea politică românească în prima jumătate a secolului XIII.

Chiar din primii ani ai secolului XIII apare un cnezat-țară în cuprinsul Regatului ungar, cel al „fiilor lui Bela cneazul” — poate un Bîlea, cum s-a sugerat —, semnalat de o scrisoare a papei Inocențiu III către arhiepiscopul de Caloccea. Concomitent cu țara fiilor lui Bela cneazul, scrisoarea papei aduce la lumină existența unei organizații bisericești, o episcopie, dezvoltată în cadrul țării, realitate de tip tradițional pe care ierarhia ecleziastică superioară a regatului se străduia să o aducă în propria ei obediență:

„Inocențiu episcopul, robul robilor lui Dumnezeu, către venerabilul frate arhiepiscopul de Caloccea, mîntuire și binecuvîntare apostolică. Am fost înștiințați din partea ta că în teritoriul fiilor cneazului Bela (*in terra filiorum Beleknese*) se află un oarecare episcopat pe care, cum nu e supus nici unei mitropolii, vrei să-l aduci la ascultarea scaunului apostolic și să-l așezi sub jurisdicția bisericii din Caloccea, dacă noi îți dăm învoirea noastră în această privință. Iar noi, încuviințînd dorința ta, pe cît putem, cu ajutorul Domnului, îți îngăduim prin autoritatea bisericii de față ca, în cazul că cele de mai sus sunt adevărate, să ai voie să aduci acel episcopat la ascultarea scaunului apostolic și să-l așezi sub atîrnarea bisericii din Caloccea”. Singura rezervă formulată de papă era eventuala apartenență în trecut a amintitei episcopii de Patriarhia din Constantinopol, semn evident că aparținuse anterior Bisericii răsăritene; în cazul afirmativ, papa preconiza menținerea episcopiei în dependența noii Patriarhii latine din Constantinopolul de curînd cucerit de cruciați⁴.

Deși identitatea etnică a familiei cneazului Bela nu e indicată de document, faptul că membrii ei aparțineau confesiunii ortodoxe constituie un indiciu în sensul originii ei române. În orice caz, documentul dovedește existența în Regatul ungar a unei „țări” conduse de o familie cnezială, țară care era suficient de întinsă pentru a găzdui o

³ „τότε καὶ αἱ μικρὰ αὐθεντία, ἤγουν τὰ ἐκεῖθεν τοῦ Ντουράβι ποταμοῦ ἔθνη, ὥρμησαν κατὰ τῶν Ρομαίων καὶ ἔκουρσέβον χώρας καὶ τοποῦς” Ioannes Staurakios, λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ed. Sp. Lampros, în „Neos Ellinonimion”, XXV, 1921, p. 211. Textul citat aparține variantei din secolul XVIII a scrierii lui Stavrakios. În textul original sunt enumerate doar popoarele care au participat la operațiile militare antibizantine ale lui Ioniță: bulgari, „nomazi”, sciți, chazari, romei, albanezi și ruși; FHDR, IV, p. 95.

⁴ *Acta Innocentii PP. III (1198—1216)*, ed. Th. Haluscynski, Vatican, 1944, p. 300—301; traducerea română în DIR, C, Veacul XI, XII, XIII, 1, p. 29. „Terra” greșit tradus în document prin „pămînt”. Traducerea l-a indus pe unul din exegeții documentului să creadă că e vorba de o „moșie”; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 164.

episcopie, aşadar o formă superioară de organizare ecleziastică⁵. Ţara fiilor lui Bela cneazul e un exemplu caracteristic de întrupare politică superioară a instituţiei cnezatului în secolele XII—XIII, aceea de unitate teritorial-politică supusă dreptului colectiv al unei familii cneziale şi cuprinzând în limitele ei o episcopie.

Supravieţuirea încă în această vreme a unor organisme politice româneşti în teritorii demult cuprinse de Regatul ungar e confirmată şi de existenţa, tot la începutul secolului XIII, a unui centru de putere românesc, un castru şi un domeniu, în regiunea Medieşului, între Satu Mare şi Baia Mare, aflate în stăpînirea unei căpetenii române. Raporturile acestei căpetenii şi ale „ţării” în fruntea căreia se afla cu regalitatea ungară, aşadar statutul lor în cadrul regatului, nu pot fi reconstituite în detaliu din pricina laconismului informaţiei tîrzii, din a doua jumătate a secolului XIV, care le-a înregistrat existenţa (v. mai jos p. 73). Dar însăşi existenţa unei asemenea căpetenii şi a unităţii politice pe care o conducea, ca şi cea a ţării cneziale a lui Bela cneazul şi a fiilor săi, lasă să se întrevadă una din trăsăturile vieţii politice româneşti în teritoriile cuprinse de Regatul ungar pînă la mijlocul secolului XIII: continuitatea formelor tradiţionale de organizare românească sub autoritatea superioară a regatului. În parte cel puţin, vechile formaţiuni politice româneşti şi-au continuat existenţa, după ce au fost nevoite să se supună noii puteri instalate în cîmpia Dunării de Mijloc, de unde şi-a întins treptat stăpînirea spre Răsărit.

În vecinătatea Medieşului se afla Maramureşul sau „Ţara Maramureşului”, care nu intrase încă în acest timp în aria dominaţiei directe a regatului şi, pe cale de consecinţă, în evidenţa cancelariei regale. Cînd acest lucru se va petrece la sfîrşitul secolului XIII şi, masiv, în secolul XIV, ca urmare a politicii regalităţii angevine, Ţara Maramureşului îşi va dezvălui larg structurile cnezial-voievodale, al căror stadiu avansat presupune o îndelungată evoluţie.

Atingînd şi depăşind linia Carpaţilor Răsăriteni şi Meridionali în ultimele decenii ale secolului XII şi la începutul secolului XIII cu concursul secuilor, al coloniştilor germani şi al Ordinului teutonic, Regatul ungar a intrat într-o arie de intensă viaţă românească organizată politic, cu ţări cneziale şi voievodale neamputate încă de o dominaţie străină directă. Această arie cu care a venit acum în contact Regatul ungar reprezintă stadiul cel mai evoluat al vieţii politice româneşti nord-dunărene. Aici s-a angajat înfruntarea de lungă durată care avea să se încheie cu alcătuirea statului românesc de sine stătător. Deşi vag şi în general mai degrabă aluziv, sursele ne oferă o

⁵ În lipsa oricărei indicaţii de loc în documentul papal, încercările de a fixa în spaţiu cnezatul fiilor lui Bela cneazul şi episcopia pe care acesta o cuprindea nu pot depăşi stadiul ipotezei; spre Bihor înclină Şt. Pascu, *Contribuţiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII şi XIV*, Sibiu, 1944, p. 8—9 (cu discutarea şi a altor localizări propuse) şi R. Popa, *Zur kirchlichen Organisation der Rumänen in Nordsiebenbürgen im Lichte des patriarchalischen Privilegiums von 1391*, în „Ostkirchliche Studien”, 24, 1975, 4, p. 317 (cu referiri la bibliografia mai veche); în favoarea localizării în Sirmium pledează editorul volumului citat de acte ale papei Inocenţiu III, p. 99—100; spre Moigrad, unde s-au descoperit chilii şi biserici rupestre, întrevade un alt cercetător posibilitatea de a localiza amintitul episcopat; M. Rusu, *Cetatea Moigrad şi Porţile Mezeşului*, Cluj, 1974, p. 269—279; pentru localizarea în Hunedoara, v. M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, I, Bucureşti, 1980, p. 211.

imagina asupra realităților politice românești între Tîrnave și Carpații Meridionali și la sud de lanțul Carpaților, „munții de zăpadă“, înainte de marea invazie tătară, pe măsură ce acest spațiu a intrat în aria de hegemonie a Regatului ungar. Două entități par precis atestate pe versantul nordic al Carpaților Meridionali, „Țara Oltului“ și „Țara Hațegului“. Cea dintîi apare în actele emise în 1222 în favoarea Ordinului teutonic sub denumirea de *terra blacorum*; ea se afla cu țara românească corespunzătoare de pe versantul sudic al Carpaților în raporturi imposibil de determinat în această vreme, în lipsa absolută de informații a izvoarelor, dar care apar la lumină cu toată forța în secolul următor. În cazul celei de a doua țări, cea a Hațegului, legătura politică cu realitatea românească corespunzătoare la sudul lanțului muntos e atestată documentar în vremea însăși cînd ea a fost desfăcută ca urmare a politicii regalității ungare (v. mai jos p. 79-80).

Alte entități românești în aceeași arie sud-transilvană, a căror existență și involuție se întrevăd în secolul XIII, se aflau la apus și la răsărit de „Țara Oltului“; cea dintîi, la apus, e gruparea de sate românești din fosta „pădure a românilor și pecenegilor“, ocupată în mare măsură de sașii care și-au fixat centrul la Sibiu (grup, în frunte cu Amlășul, care avea să reapară la suprafață în secolul următor, în cadrul negocierilor dintre regii Angevini și domnii Țării Românești); cea de a doua, la răsărit, e însemnata realitate etnică românească din ceea ce a devenit „Țara Secuilor“ (*terra Siculorum*), unde în cursul secolului XIII românii sunt încă un factor militar însemnat.

Structura politică a societății românești la sud și, în parte cel puțin, la răsărit de Carpați, în prima jumătate a secolului XIII se poate reconstitui în datele cele mai generale pe temeiul a două acte de însemnătate capitală: scrisoarea din 14 noiembrie 1234 a papei Grigore IX către viitorul rege Bela IV, text care tindea să statueze regimul bisericesc al românilor din episcopia cumană, și privilegiul acordat de Bela IV la 2 iunie 1247 cavalerilor ioaniți aduși la Dunărea de Jos pentru a suplini puterea militară a regatului, greu încercată de invazia tătară⁶. Deși ulterior invaziei tătare, actul din 1247 are și o valoare retrospectivă, după cum se vede din referința de anterioritate pe care o cuprinde. Într-adevăr, cînd fixează regimul celor două organisme politice românești sud-carpătice rămase în stăpînirea românilor, actul regal adaugă lămurirea deosebit de însemnată sub raport cronologic: „așa cum le-au stăpînit aceștia <=românii> și pînă acum“ (*prout iidem hactenus tenuerunt*). Referința privește neîndoiește deceniul care a precedat invazia tătară, cînd regalitatea își impusese suzeranitatea asupra acestui spațiu și i-a statuat pentru prima oară regimul; la data emiterii diplomei în favoarea ioaniților, teritoriile amintite urmau în parte să fie readuse sub autoritatea regală, prin mijlocirea cavalerilor.

Diploma cavalerilor ioaniți surprinde o realitate politică complexă în Oltenia, „Țara Severinului“, alcătuită din cnezate și un voievodat. Actul amintește două cnezate (*kenazatus*), al lui Ioan și al lui Farcaș, și un voievodat cnezial, al lui Litovoi (*terra kenazatus Lytuoy woiauode*). Această din urmă „țară“ era un cnezat al cărei cnez — sau familie cnezială — fusese investit cu calitate voievodală, care îi conferea autoritate

⁶ Textul scrisorii papei Grigore IX către „regele“ Bela, „primul născut al regelui Ungariei“ Andrei II, în Hurmuzaki, I₁, p. 132—133 și în DRH, D, I, p. 20—21; cel al diplomei acordate cavalerilor ioaniți de Bela IV în 1247, în Hurmuzaki, I₁, p. 249—253 și în DRH, D, I, p. 21—28.

superioară asupra altor cnezate, nemenționate de diplomă. Între „țările“ anterior dependente de voievodatul lui Litovoi se afla și „Țara Hațegului“ (*terra Harszoc*), desprinsă la această dată, dacă nu chiar înainte, din legătura tradițională cu voievodatul oltean. Probabil rupte de sub aceeași autoritate au fost și cele două cnezate menționate de diplomă, cel al lui Ioan și cel al lui Farcaș.

Situația din „Țara Severinului“ ilustrează cel mai limpede formele de organizare politică a românilor în prima jumătate a secolului XIII, aceea a cnezatelor „țări“ subordonate unui voievodat care le grupa sub autoritatea sa fără însă a le fi încorporat încă într-un organism politic unitar. Aceeași situație domnea la stînga Oltului, unde însă Diploma ioaniților nu amintește decît „țara lui Seneslau voievodul românilor“ (*terra Seneslai woiavode Olacorum*). Celelalte organisme politice românești, cnezate și eventual voievodate, din Cumania, subordonate înainte de invazia tătară direct regelui sau centrelor de putere care îl reprezentau în teritoriile transcarpatice pierdute la această dată sunt trecute sub tăcere de Diploma ioaniților. Dar și aici existența lor e neîndoieabilă, atît la sud cît și la răsărit de Carpați, ea e atestată indirect de organizațiile militare și bisericești ale românilor din aceste teritorii, organizații cunoscute din cîteva știri de însemnătate deosebită. Înainte însă de a analiza aceste știri se impune constatarea că cele două voievodate, al lui Litovoi și al lui Seneslau, atinseseră un grad de putere suficient de însemnat pentru a sili regatul să le respecte autonomia. Ele deveniseră subiecte de drept internațional, se aflau în raporturi de alianță cu Regatul ungar, în forma specifică epocii a relațiilor feudale, și apoi cu Ordinul cavalerilor ioaniți, căruia regalitatea ungară i-a transferat după 1241 „drepturile“ sale în teritoriile transcarpatice.

Convergente cu informațiile Diplomei cavalerilor ioaniți, deși diferite prin esența lor, sunt datele referitoare la pluralismul structurilor politice românești la răsărit de Olt, în Cîmpia munteană și în sudul Moldovei, care se întrevăd pe temeiul analizei scrisorii papei Grigore IX din 1234. Textul constată existența în cuprinsul episcopiei cumane, într-un cadru teritorial ale cărui limite nu ne sunt decît vag cunoscute (v. mai jos p. 68), a mai multor episcopi sau, în terminologia actului papal, „pseudoepiscopi“ ai românilor, care țineau de ritul ortodox (răsăritean). S-a afirmat, cu drept cuvînt, în repetate rînduri, deși fără o argumentare concludentă, că existența acestor episcopi trădează o organizare politică corespunzătoare⁷. Informația cu privire la aceste organizații bisericești — pluralul actului papal lasă să se întrevadă existența a cel puțin două, probabil însă chiar a mai multor episcopii — dă la iveală nu numai realitatea etnică covîrșitor românească din cuprinsul episcopiei cumane, ca și un secol mai tîrziu, cînd o cunoaștem pe temeiul unei documentații sensibil mai abundente, dar și structurile ei politice. Supus unei observații atente, actul papal divulgă mai mult decît se poate deduce din el la prima lectură: „după cum am aflat — scrie papa Grigore IX —, în episcopia cumanilor sunt unele popoare⁸ care se numesc români (*Walati*), care deși după nume se socotesc creștini, îmbrățișînd diferite rituri și obiceiuri într-o singură credință,

⁷ V. Spinci, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 104.

⁸ Soluția propusă de editorii colecției DRH care au tradus „populi“ prin „oameni“ e evident greșită; ea trădează neînțelegerea din partea traducătorului a pasajului și încercarea de a ocoli dificultatea prin apelul la un termen foarte general și vag. În acest fel însă traducerea trădează sensul originalului.

săvîrșesc fapte care sunt străine acestui nume. Căci nesocotind biserica romană primesc toate tainele bisericești nu de la venerabilul nostru frate... episcopul cumanilor, care e diocezan al aceluia teritoriu, ci de la unii pseudoepiscopi care țin de ritul grecilor..."⁹.

Ce înseamnă în actul citat al papei Grigore IX formula „unele popoare care se numesc români”? Evident, în cazul de față, termenul *populus*, folosit la plural, nu poate indica *etnia* românească pentru desemnarea căreia de altminteri papa folosește, în cuprinsul aceluiași text, termenul *natio*, când recomandă „... să le orînduiască <românilor> un episcop catolic potrivit acelei *nații*¹⁰ (s.n.) după o chibzuită deliberare..."¹¹. Răspunsul la întrebare îl sugerează evoluția sensului cuvîntului în vremea căreia îi aparține actul.

Cercetările de semantică politică medievală au stabilit că în secolul XIII, între diversele accepții ale termenului *populus*, s-a impus tot mai mult aceea de *grup uman cuprins în cadrele unui organism politic sau ecleziastic*, cele două tinzînd de altminteri să se confunde¹². Această accepție e atestată variat și de alte izvoare în spațiul nostru. În 1224, cînd se adresa „clerului și poporului din Țara Bîrsei și dincolo de munții înzăpeziți”, papa Honoriu III avea în vedere comunitatea ecleziastică și laică cuprinsă într-o „țară” supusă unui *dominus*, în cazul de față Ordinul teutonic¹³. Marele privilegiu acordat sașilor de Andrei II în același an e și mai explicit în această privință cînd statuează că „*tot poporul* (s.n.) începînd de la Orăștie pînă la Baraolt, împreună cu teritoriul secuilor din Sepsi și cu pămîntul Daraos să fie un singur popor (s.n.) și să se

⁹ „In Cumanorum episcopatu, sicut accepimus, quidam populi qui Walati vocantur, existunt, qui etsi censeantur nomine christiano, sub una tamen fide varios ritus habentes et mores, illa commitunt que huic sunt nomini inimica. Nam romanam ecclesiam contemnentes non a venerabili fratre nostro... episcopo Cumanorum, qui loci diocesanus existit, sed a quibusdam pseudoepiscopis Grecorum ritum tenentibus universa recipiunt ecclesiastica sacramenta...”; Hurmuzaki, I₁, p. 132; DRH, D, I, p. 20.

¹⁰ În traducerea ediției DRH citate, termenul *natio* e redat prin *popor*.

¹¹ „... ut catholicum eis episcopum illi nationi conformem provida deliberatione constituat...”.

¹² „Mais voici que les penseurs s'interrogent sur ce que devrait être une communauté parfaite. Les Augustiniens sont d'avis qu'il n'y a aucun rapport entre communauté politique, *populus*, et communauté raciale, *natio*. Mais les Augustiniens sont peu nombreux. Et tous ceux qui sont peu ou prou teintés d'aristotélisme lient ensemble les deux communautés. Selon les Averroïstes, le *populus* n'est que la forme politique que prend nécessairement la *natio*. Dans la conciliation thomiste l'Etat n'est que l'inévitable conséquence d'une race; il n'y a toutefois pas de communauté politique parfaite sans un fondement racial, pas de véritable *populus* sans *natio*. La plupart des théoriciens établissent donc un rapport étroit entre Etat et race, c'est-à-dire état et „nation” au sens médiéval du terme, c'est-à-dire avant tout Etat et langue”; B. Guénée, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1971, p. 118. Un teritoriu politic organizat, cuprinzînd o populație unitară sub raportul originii sau eterogenă, poartă adesea în izvoarele vremii denumirea de *terra*, țară.

¹³ „... archypresbitero et clero ac populo terre Boze et ultra montes nivium”; UKB, I, p. 28; Hurmuzaki, I₁, p. 88; în același document apare și conceptul, foarte frecvent în documentele medievale, de „*populus christianus*”. În alte cazuri *populus* înseamnă „poporenți”, locuitori aflați sub autoritatea unui ierarh ecleziastic, protopop, episcop sau arhiepiscop. Un studiu temeinic asupra organizării ecleziastice medievale în spațiul românesc, atît a celei catolice cît și a celei ortodoxe, va contribui în măsură însemnată la lămurirea raportului între episcopiile secolelor XIII și XIV și structurile politice corespunzătoare.

socotească (adică să fie) sub un singur jude¹⁴. Raportul între *populus*, comunitate umană, și organizarea politico-administrativă sub o căpetenie, *judex* în cazul de față, apare evident în textul *Andreanum*-ului, act care s-a aflat la temelia cuprinderii sașilor din Transilvania sub o autoritate comună și a evoluției lor spre „națiunea” medievală săsească¹⁵.

Termenul *populus* în accepția sa politică predominantă e corelat deci cu cel de *terra*, „țară”, unitate teritorial-politică aflată sub conducerea unei căpetenii laice sau, în absența acesteia, bisericești. „Popoarele” din episcopia cumanilor „care se numesc români” erau așadar organizațiile politice românești din amintita dieceză.

Nu alta pare a fi semnificația pluralului „popoare” aplicat românilor din teritoriul episcopiei cumane în cronica universală a lui Rașid od-din, care afirmă în legătură cu marea invazie tătară din 1241: „Și Böcek mergînd pe drumul Kara-Ulaghilor (= români negri), prin munții de acolo, a înfrînt aceste popoare ulagh”. Mai degrabă decît numărul mare al românilor din teritoriile extracarpatiche străbătute de tătari în drumul lor spre Ungaria, pluralul folosit de cronica persană pare să indice pluralitatea organismelor politice românești cuprinse sub dominația ungară, în cadrul episcopiei cumane¹⁶.

Țările românești cele mai evolute, surprinse doar fragmentar de puținele izvoare disponibile referitoare la secolul XIII, erau înzestrate cu o organizare bisericească corespunzătoare stadiului lor de dezvoltare politică, *episcopia*. Cazul cel mai timpuriu cunoscut e cel mai sus-amintit al țării „fiilor lui Bela cneazul”, pe teritoriul căreia ființa o episcopie; acesta e și cel mai limpede exemplu de corespondență între o *structură politică*, în dublul ei aspect teritorial și instituțional, țară și cnezat, și *una bisericească*, episcopia, ambele exprimînd o viață politică autonomă, deși se aflau în dependența unui centru de putere străin.

Episcopiile românești din cuprinsul episcopiei cumane erau și ele, după cum s-a văzut, emanația unei puteri laice corespunzătoare, voievodat sau cnezat, chiar dacă documentul care le relevă existența nu surprinde direct corespondența și nu permite localizarea lor.

Înlăuntrul Transilvaniei o organizare episcopală nu e atestată în secolul XIII, dacă se face abstracție de cea a țării „fiilor lui Bela cneazul”, a cărei localizare e imposibil de precizat, dar existența unei episcopii poate fi dedusă din tendințele ulterioare, din secolele XIV și XV, ale românilor din Hațeg și Maramureș de a-și da-sau reconstitui instituții episcopale sau cvasiepiscopale și din organizarea episcopală a teritoriilor transilvane intrate sub autoritatea domnilor români din Țara Românească și Moldova.

¹⁴ „... ita tamen quod universus populus incipiens a Waras usque in Boralt cum terra Syculorum terrae Sebus et terra Daraus unus sit populus et sub uno iudice censeantur...” (s.n.); UKB, I, p. 34; traducerea română în DIR, C, Veacul XI, XII, XIII, I, p. 208.

¹⁵ Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania. Studii*, București, 1981, p. 180—184.

¹⁶ A. Decei, *L'invasion des Tatars de 1241/1242 dans nos régions selon la Djami ot Tevarikh de Fâzl ol-lah Rasid od-Din*, în „RRH”, XII, 1973, 1, p. 103. Explicația pluralului prin masa numerică a românilor din episcopia cumână îi aparține lui A. Decei și a fost formulată în studiul menționat.

Cele mai numeroase știri referitoare la români în secolul XIII se datorează structurilor lor militare și acțiunilor lor desfășurate autonom sau în cadrul raporturilor cu alte puteri, ca manifestare a organismelor politice românești, îndeosebi a voievodatului, care e emanația acestei funcții. De altminteri chiar prima înregistrare necontestată în izvoarele scrise a românilor nord-dunăreni e legată de participarea unei unități militare românești („μοίρα των βλάχων”) alături de cumani la luptele dintre Asănești și bizantini¹⁷. Nu mult timp după această acțiune militară, românii din sudul Transilvaniei participă alături de sași, secui și pecenegi la expediția comitelui Ioachim în Bulgaria. Diploma ioanișilor se referă direct la organizarea militară (*apparatus bellicus*) a voievodatelor lui Litovoi și Seneslau și la participarea ofensivă și defensivă a forțelor lor armate la acțiunile cavalerilor ioaniși, suzerani prin delegație ai teritoriilor transcarpatice. Aceste structuri militare românești și altele similare, neidentificate de izvoare, au susținut șocul invaziei tătare în „episcopia cumană”, potrivit mărturiei lui Rașid od-din privitoare la înfrângerea „popoarelor” române; știrea istoricului persan o întregeste și o explicitează pe cea a canonicului Rogerius, din textul căruia aflăm că locuitorii din episcopia cumană s-au adunat (*convenerunt*) pentru a-i întâmpina pe invadatori, îndeplinindu-și îndatorirea de înfățișare la oaste. Abia după înfrângerea acestora a avut loc, potrivit lui Rașid od-din, înfruntarea cu locuitorii țării lui „Miselav”, identificat, foarte probabil corect, cu Seneslau. Așadar, formațiile românești din Cumania și din teritoriul „episcopiei cumane” peste care s-au abătut invadatorii mongoli erau înzestrate cu organizații militare, ca și voievodatele amintite după 1241 de Diploma cavalerilor ioaniși.

Cel mai de seamă izvor literar care îi înregistrează pe români în această vreme, *Nibelungenlied*, evocă o căpetenie românească cu rang înalt, „dăcele — adică voievodul — Ramunc din țara românilor” (*Herzog Ramunc aus dem Walachenland*) sosit la curtea lui Attila cu o unitate de 700 cavaleri¹⁸; faptul învederează afirmarea structurilor statale românești în prima jumătate a secolului XIII. În a doua jumătate a aceluiași secol alte știri, mai numeroase, semnalează acțiunile militare ale românilor, expresie militară a autonomiilor lor politice, cneziale și voievodale.

Așadar, în prima jumătate a secolului XIII, românii apar în izvoare organizați în forme teritorial-politice numite „țări” — grupări de sate sub conducerea unor cneji sau grupări de cnezate sub conducerea unor voievozi —, înzestrate cu organizații bisericești și militare. În acest stadiu de organizare politică i-a surprins pe românii nord-dunăreni marele val de expansiune a Regatului ungar din primele decenii ale secolului XIII, desfășurat tot mai puternic sub semnul cruciatei și acționat de prozelitismul catolic inspirat de papalitate, ajunsă acum la maxima afirmare a puterii ei și a tendințelor asimilatoare în raport cu confesiunea și cu Biserica răsăriteană.

¹⁷ Niketas Choniates, *Istoria*, în FHDR, III, p. 290—291.

¹⁸ „Der Herzoge Rāmunc ūzer Vlāchen lant, mit siben hundert mannen kom er für si gerant”, citat de A. Armbruster, *Nochmals „Herzoge Rāmunc ūzer Vlāchen lant”*, în „RRH”, XII, 1973, 1, p. 89.

Noul cadru al istoriei românești în prima jumătate a secolului XIII¹⁹. În primele decenii ale secolului XIII, în urma destrămării blocului vlaho-bulgaro-cuman și pînă în vremea marii invazii tătare, factorul extern care a influențat cel mai puternic viața politică a românilor nord-dunăreni a fost Regatul ungar, a cărui expansiune în spațiul românesc intra- și extracarpatic se accelerează și tinde să-l cuprindă în întregime. În prima jumătate a secolului XIII întreaga Transilvanie și părți însemnate din teritoriile românești de la sud și est de Carpați au fost cuprinse în aria de dominație a Regatului arpadian ale cărui ambiții de expansiune năzuiau încă mult mai departe. Expresia militară a acestei modificări de situație geopolitică a fost trecerea de la cooperarea militară a românilor cu statul Asăneștilor și cu cumanii la cea cu Regatul ungar.

Expansiunea ungară a creat, firește, un nou cadru politic pentru românii din aceste teritorii și pentru organismele lor politice. Cei dinlăuntrul arcului carpatic și din teritoriile apusene au fost cuprinși acum, cu toții, progresiv, sub autoritatea regalității arpadiene, ca urmare a desăvîșirii dominației regatului asupra Transilvaniei, chiar dacă unele din autonomiile lor, mai mult sau mai puțin amputate, au supraviețuit. Ele au fost însă tot mai mult încadrate în diversele forme de organizare dezvoltate din inițiativa autorității regale — îndeosebi *comitatul* — sau au fost subordonate regalității prin căpeteniile impuse de aceasta.

Legătura politică directă între românii de pe versantul nordic și cel sudic al Carpaților, atestată documentar măcar într-un caz, în această vreme, este și ea supusă unei puternice presiuni și tinde să se destrame ca urmare a politicii regalității ungare față de români.

În teritoriile extracarpatice, organismele politice românești au fost nevoite să facă față noilor realități create de expansiunea Regatului ungar în această arie după alungarea teutonilor și anihilarea embrionului de stat pe care îl înfiripaseră aici. Deși cadrul politic creat de regalitatea ungară la sud și răsărit de Carpați, după încheierea episodului teutonic, nu ne e cunoscut de la începuturile sale, e neîndoielnic că expediția armată a regelui Andrei II a fost urmată de un efort de organizare teritorial-politică²⁰. Sigur e faptul că noul cadru impus de regat teritoriilor din afara Carpaților a fost creat în timpul lui Andrei II. Atît cît ne e cunoscut, acest cadru era alcătuit din patru mari unități organizatorice laice și ecleziastice: *Episcopia cumană*, *Regatul cuman*, *Banatul Severinului* și *Țara Severinului*.

Primele indicii cu privire la noua organizare a spațiului extracarpatic intrat sub dominația Regatului ungar aparțin vieții bisericești. Pe temeiul unei infiltrări premergătoare și al unei acțiuni misionare încununată de succes, măcar parțial, papalitatea a hotărît să înființeze o episcopie pentru teritoriile sud și est carpatice smulse dominației cumane. Înclinația spre convertire la creștinism a unora dintre căpeteniile

¹⁹ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p. 99—103 și 171—172 în care sunt înfățișate începuturile și progresele organizării comitatului în Transilvania; I. Ferent, *Cumanii și episcopiile lor*, Blaj <1931>; Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965; Șt. Lupșa, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria pînă în anul 1556*, Cernăuți, 1929; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii ortodoxe române*, I, București, 1980.

²⁰ Hurmuzaki, I, p. 91; UKB, I, p. 36—38.

cumane din stepa nord-pontică, puternic stimulată de succesele cavalerilor teutoni în Apus și de irupția cu consecințe catastrofale a tătarilor din Răsărit, prima oară în 1223, l-a determinat pe papa Grigore IX să răspundă favorabil în vara anului 1227 la sugestia arhiepiscopului de Strigoniu de a-l investi cu mandat de legat apostolic în „Cumania“ și în „țara Brodnici vecină“, așadar cu dreptul de „a predica, boteza și construi biserici, a orîndui clerici și de a hirotonisi episcopi“ în numele papei²¹. Hotărîrea papală fusese precedată îndeaproape de convertirea uneia dintre cele mai de seamă căpetenii cumane, Boricius în textele latine (probabil Borc, Borcea), care trecuse cu toți supușii săi, 15 000 potrivit izvoarelor, în Transilvania²². În urma acestui succes, Bela, investit din 1226 cu conducerea Transilvaniei, trece în Cumania, unde obține convertirea unui număr însemnat de cumani (*non parvae multitudinis Cumanorum*)²³. În primăvara anului următor s-a desăvîrșit organizarea *diecezei cumane* (transcarpatice) prin numirea unui episcop, în persoana dominicanului Teodoric, de către arhiepiscopul de Strigoniu, numire confirmată de Grigore IX²⁴. Fost prior al „provinciei“ dominicane a Ungariei, noul episcop era pentru regalitatea ungară o garanție de menținere a legăturii ecleziastice cu ierarhia regatului.

Asemenea garanții păreau desigur indispensabile conducerii regatului după experiența pe care o făcuse cu Ordinul teutonic; de altminteri, încă din anul următor, 1229, noua episcopie a intrat în dependență directă de Roma, desprinsă fiind de orice alt intermediar ierarhic²⁵. Hotărîrea papei Grigore IX reactualiza în această privință situația creată anterior prin trecerea Ordinului teutonic și a teritoriilor intra- și extracarpatice supuse autorității sale în dependență directă de Roma; cu deosebirea că noua episcopie nu era dublată și de o putere lumească, independentă de regat, aptă să constituie un principat teritorial de felul celui pe care se străduise să-l întemeieze Ordinul teutonic.

²¹ Humuzaki, I, p. 102.

²² „In Hungaria magister Robertus Vesprimensis, vir bonus et religiosus, in Leodiensi diocesi natus, factus fuerat archiepiscopus Strigoniensis, cui cruce signato et in procinctu itineris constituto, occurrit filius principis de Cumania et ait: «Domine, baptiza me cum duodecim istis et pater meus veniet ad te ultra silvas in tali loco cum duobus millibus virorum, qui omnes desiderant de manu tua baptizari». Quo facto abiit archiepiscopus ultra silvas (seu in Transilvaniam) in occursum patris illius et ibi baptisati sunt, Deo dante, quindecim millia“; *Magnum Chronicum Belgicum*, fragment reprodus în *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, ed. F. Knauz, Strigonii, I, 1874, p. 263; în alte izvoare e indicat numele căpeteniei cumane și e pusă în evidență poziția sa în lumea cumană, precum și prezența fiului lui Andrei II, Bela, la actul convertirii: „Boricius quartus de maioribus principibus Chunorum quos Theotonici Walewin vocant...; presente Bela iuniori rege Ungarie“; *Emonis Chronicon*, în MGH, SS, XXIII, p. 511. Bela, „rex junior“, preluase din 1226 conducerea Transilvaniei, după izgonirea Ordinului teutonic; B. Hóman, *Geschichte des Ungarischen Mittelalters*, II, Berlin, 1943, p. 30—31.

²³ Humuzaki, I, p. 108; acțiunea lui Bela în Cumania a avut loc probabil în a doua jumătate a anului 1227 sau la începutul anului următor.

²⁴ Humuzaki, I, p. 107.

²⁵ *Ibidem*, p. 112. În 1229 mișcarea de creștinare și închinare a cumanilor față de Regatul ungar a depășit mult spațiul românesc, în nordul bazinului pontic; *ibidem*, p. 111, unde se întrevide posibilitatea unor acțiuni militare din această direcție în sprijinul cumanilor atacați de „sultanul din Iconium“ (referire la acțiunile militare ale selgiukizilor în Crimeea). În 1231, papa formula chiar speranța de a aduce și pe brodnici, vecini ai cumanilor, la convertire, indiciu că această populație controversată nu trebuie căutată în spațiul românesc; *ibidem*, p. 114.

Limitele teritoriale ale episcopiei cumanе, trasate de arhiepiscopul de Strigoniу cu prilejul legațiunii sale în Cumania, ne sunt doar vag cunoscute. Una dintre ele rezultă din descrierea năvălirii tătare de un martor ocular, clericul catolic Rogerius, autorul scrierii *Carmen miserabile* (*Cîntecul de jale*). Înfațișînd direcțiile multiple urmate de diversele căpetenii tătare în înaintarea lor spre Ungaria, Rogerius expune și operațiile corpurilor de oaste încredințate lui Cadan și Bochetor. „Regele Cadan, după trei zile de marș prin păduri între Rusia și Cumania a ajuns la bogata Rodna așezare a germanilor situată între munți înalți, mină de argint a regelui, în care locuia o mulțime nenumărată de oameni... Iar Bochetor, cu alte căpetenii, traversînd riul care se numește Siret, au ajuns în țara episcopului cumanilor și, înfrîngîndu-i pe oamenii care se adunaseră la luptă, au început să ocupe toată țara”²⁶. Așadar, hotarul răsăritean al episcopiei cumanе, după cum s-a constatat mai de mult încă, era Siretul. De îndată ce a trecut acest rîu venind dinspre Rusia haliciană, principele tătar Bochetor a intrat pe teritoriul episcopiei cumanе. Din păcate, izvorul nu indică locul unde s-a petrecut trecerea rîului; e însă lesne de admis că Bochetor a trecut Siretul la sud de linia pasului Cîrlibaba, pe unde a intrat Cadan în Transilvania în drumul său spre Rodna; cît de mult spre sud, înspre cotul Carpaților, nu ne e îngăduit să stabilim în stadiul actual al documentației.

La apus, o știm din Diploma cavalerilor ioaniți care se referă la situații ulterioare cu numai cîțiva ani, frontiera Cumaniei era Oltul; dar țara voievodului Seneslau, cu centrul la Argeș, autonomie românească pe care regatul a fost silit să o respecte, nu făcea parte din episcopia cumană. Aceasta înglobase țări de mai mică întindere și putere, în vreme ce țara lui Seneslau rămînea subordonată regelui Ungariei sau reprezentantului său în teritoriile extracarpatiche, în Regatul cuman. Spre apus, hotarul episcopiei cumanе nu depășea, așadar, pasul Branului și Cîmpulungul, unde se învecina cu țara lui Seneslau.

Fără a dispune de indicații documentare precise, se poate conchide că la sud, cel puțin în regiunea confluenței Siretului cu Dunărea, hotarul episcopiei cumanе atingea cursul inferior al fluviului²⁷. Zona centrală a episcopiei și însuși sediul ei se aflau în regiunea curburii Carpaților, teritoriu de intensă boierime și cnezime românească pînă tîrziu în evul mediu.

Episcopia cumană ea însăși s-a dezvoltat într-un cadru politic mai larg, creat și dominat de regalitatea ungară. Acest cadru a fost *Regatul cuman*, care își face apariția în

²⁶ „Rex Cadan inter Rusciam et Comaniam, per silvas trium dierum habens iter sive viam, pervenit ad divitem Rudanam, inter magnos montes positam Theutonicorum villam, regis argentifodinam, in qua morabatur innumera populi multitudo... Bocketor autem cum aliis regibus fluvium qui Zerech dicitur transeuntes pervenerunt ad terram episcopi Comanorum et expugnatis hominibus, qui ad pugnam convenerant, ceperunt terram totaliter occupare”. Rogerius, *Carmen miserabile*, ed. L. Juhász, în SRH, II, p. 564.

²⁷ Pentru limitele episcopiei cumanе, v. R. Rosetti, *Despre unguri și episcopiile catolice din Moldova*, București, 1905, p. 32—34; I. Ferentz, *Cumanii și episcopiile lor*, p. 141—142; Gh. I. Moisescu, *Catolicismul în Moldova*, București, 1942, p. 19—20, n. 3; A. Sacerdoțeanu, *Marea invazie tătară și sud estul european*, București, 1933, p. 35—36, cu observații deosebit de judicioase. Unii dintre istorici restrîng limitele episcopiei cumanе, iar alții au o viziune extensivă în această privință. Opinii contradictorii se constată și cu privire la apartenența unor teritorii transilvane la dioceza cumană.

titulatura regilor Ungariei câțiva ani după înființarea episcopiei cumanе. Regatul cuman cuprindea o arie mai largă decât episcopia cumană; în principiu el se confunda cu întreg teritoriul stăpinit anterior de cumani în stepa nord-pontică. Titlul de „rex Cumanie” înscris în titulatura regilor Ungariei a exprimat pe lângă teritoriile sud- și est- carpatice efectiv dominate de aceștia și velenitatea de a cuprinde sub stăpînirea lor, în întregime sa, întinsul spațiu care fusese sub stăpînire cumană, tendință care s-a aflat la originea unor însemnate inițiative poliuce și bisericești.

Dominația Regatului ungar în teritoriile transcarpatice a fost asigurată prin centre fortificate preluate de la teutoni și poate altele construite ulterior, „raiele” transalpine suficient de puternice pentru a menține în ascultare formațiile politice ale regiunii.

Acțiunea militară a regalității și marele efort desfășurat de călugării predicatori, continuat apoi de ierarhia bisericească instituită în Cumania apuseană o dată cu crearea episcopiei cumanе, a intensificat considerabil procesul convertirii cumanilor, al sedentarizării și al asimilării lor în masa autohtonilor. Constatînd tendința, papa Grigore IX a acordat indulgențe celor care aveau să se ducă în dioceza cumană spre a-i ajuta pe nomazii proaspăt sedentarizați să-și construiască orașe, sate și biserici²⁸. Sedentarizarea cumanilor în aceste teritorii peste care pînă atunci se exercitase de la distanță dominația imperiului lor mișcător a fixat aici, în calitate de căpetenii teritoriale, diverși șefi de ginți și triburi, *nobiles* și *reges*. Cu concursul cumanilor, care pînă nu demult întreprinseseră incursiuni de jaf în interiorul Transilvaniei, cu forțele militare ale autohtonilor și cu coloniști pe care i-a adus în regiune, Regatul ungar s-a străduit să constituie un brîu protector în afara Carpaților pentru teritoriile sale intracarpate și, în același timp, o bază pentru viitoarele acțiuni de cucerire pe care le proiecta.

În schimbul recunoașterii de către cumani a dependenței față de coroana ungară, Andrei II și fiul său Bela le-au garantat, printr-un act solemn, întărit de papă, „libertatea și imunitatea și stăpînirea pașnică” a „țării” lor²⁹.

Un cadru politic nou a fost creat de expansiunea ungară și la apus de Olt, o dată cu înființarea *Banatului de Severin*, punct de sprijin al dominației ei asupra Țării Severinului (*terra Ceurin*)³⁰. Deși informația e mai puțin abundentă pentru Țara Severinului decât chiar cea privitoare la Cumania, unele elemente cu privire la organizarea ei în acest nou cadru ne sunt cunoscute.

Dominația asupra Țării Severinului presupunea, în condițiile geopolitice date, izolarea formațiilor românești din regiune de Țaratul vlaho-bulgar, aliatul lor posibil; preluarea de către regalitate a controlului Dunării oltene a fost neîndoielnic unul din rosturile de căpetenie ale Banatului de Severin, centură militară de frontieră ca și alte banate de alături.

²⁸ Humuzaki, I₁, p. 111.

²⁹ *Ibidem*, p. 113.

³⁰ Pentru Banatul de Severin, v. Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965, p. 19—24 (cu bibliografia problemei); mai recent, cu tendințe de interpretare limitative, M. Holban, *Despre Țara Severinului și banatul de Severin în secolul al XIII-lea*, în vol. *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, București, 1981, p. 49—89.

Și organizarea ecleziastică a provinciei a constituit o preocupare pentru cuceritorii ei. Temîndu-se că papalitatea va înființa în această „țară“ o episcopie dependentă de Roma, conform tendințelor politicii ei în această vreme, regele Ungariei a introdus în lista condițiilor sale pentru înfăptuirea expediției împotriva lui Ioan Asan II pe care i-o solicitase papa Grigore IX și dreptul de a atribui „țara Severinului“ unui episcop „după placul nostru“³¹.

În contextul politic creat o dată cu instaurarea dominației regatului s-a desfășurat și intensă activitate a călugărilor dominicani în Țara Severinului, atestată începînd cu anul 1237, dar anterioară probabil cu cîțiva ani.

În primele decenii ale secolului XIII, așadar, o mare parte a teritoriului românesc și aproape totalitatea românilor nord-dunăreni au fost cuprinși în aria de dominație a Regatului ungar, în diversele unități teritorial-politice subordonate acestuia. Fapt încă și mai grav, ei au fost supuși tendințelor noi pe care le-a imprimat politicii interne a regalității ungare evoluția situației generale în Europa Sud-estică și Răsăriteană caracterizată prin: cuprinderea acestei vaste arii în programul cruciatei, aplicarea noii politici dezvoltate de papalitate față de „schismatici“ în urma cuceririi Constantinopolului de cruciați și a creării Imperiului latin de Constantinopol. Manifestările acestei politici au fost deosebit de evidente în Regatul ungar pe plan confesional și cu însemnate repercusiuni social-politice.

Timp de două secole după creștinarea ungarilor de către Ștefan I, regalitatea ungară a tolerat coexistența în teritoriile pe care le domina a unor confesiuni și chiar religii diferite. Pluralismului lingvistic, de civilizație și de confesiune, proclamat, potrivit tradiției, de întemeietorul regatului³², i-a corespuns o politică de toleranță religioasă de fapt, nu numai în cadrul religiei creștine dar și în raport cu alte religii (mozaică, islamică etc.). Cele două fețe ale acestei politici, lingvistico-etnică și confesională, au fost o componentă esențială a politicii interne a Regatului ungar pînă la începutul secolului XIII; ele însemnau cu necesitate și o largă măsură de acceptare a autonomiilor politico-administrative ale diverselor popoare aflate sub puterea regelui.

Remarcabilă a fost toleranța de care s-a bucurat în acest interval confesiunea ortodoxă. Neîndoielnic, orientarea spre Roma a descendenței lui Arpad a pus capăt încercării Bizanțului de a cîștiga pentru credința răsăriteană regalitatea și poporul ungar. Aceasta nu a dus însă la dispariția ortodoxiei și mai puțin încă la prigonirea ei în cadrul regatului; nu numai masa de creștinătate ortodoxă a subsistat, dar și instituțiile ei, bisericile și mănăstirile, și, mai mult încă, ierarhia episcopală sunt atestate documentar. Nu puțin a contribuit la menținerea acestei situații confesionale vecinătatea Imperiului bizantin pînă la sfîrșitul secolului XII, puternic factor de influențare a realităților din

³¹ „... pretere cum circa partes Bulgariae in terra que Zeuren nominatur, que dudum fuerat desolata, populi multitudo supervenerit, qui nondum sunt ad cuiusquam episcopi diocesim applicati, ut eos alicui episcopatu secundum nostrum beneplacitum assignare valeamus, a vestra sanctitate potestatem tribui postulamus“; Humuzaki, I, p. 183. Papa îi acordă dreptul de a desemna un candidat la funcția de legat papal, care, confirmat de Roma, avea să organizeze din punct de vedere ecleziastic atît Bulgaria, cît și Țara Severinului, *ibidem*, p. 175—176.

³² „Nam unius lingue uniusque moris regnum inbecille et fragile est“; „Quis Grecus regeret Latinos grecis moribus, aut quis Latinus regeret Grecos latinis moribus? Nullus“; *Libellus de institutione morum*, ed. I. Balogh, în SRH, II, p. 625 și 626.

Regatul ungar, îndeosebi în vremea lui Manuel Comnenul³³. Încetarea prezenței bizantine la Dunăre, mai întâi, apoi prăbușirea Imperiului bizantin în 1204, au modificat considerabil nu numai datele poziției internaționale a Ungariei, dar și pe cele ale politicii ei interne. Radicalizarea politicii papalității după 1204 avea să se resimtă puternic și în Regatul ungar în vremea ultimilor Arpadieni, cu repercusiuni deosebit de grave pentru masa populației ortodoxe, alcătuită în principal din români.

Deși nu multe la număr, indiciile noului curs manifestat în politica Regatului ungar față de creștinismul răsăritean, în cadrul noii politici a papalității, sunt concludente.

Evenimentele care au dus la proclamarea Imperiului latin de Constantinopol nu se consumaseră încă și semnele premergătoare ale unei noi atitudini față de confesiunea ortodoxă își fac apariția în Regatul ungar. În aprilie 1204, Inocențiu III, luînd act, la sesizarea regelui Emeric al Ungariei, de starea de decădere, apoi de „ruină” a „bisericii” călugărilor greci din Regatul ungar, ca urmare a „incuriei episcopilor diocezeni și a grecilor înșiși” solicita unor ierarhi ai bisericii ungare să cerceteze situația și să avizeze asupra sugestiei regelui de a se alcătui din aceste unități ale Bisericii răsăritene din Regatul ungar o episcopie, în dependență directă de papalitate, sau de a numi în fruntea lor abați latini cu misiunea de a reforma viața acestor mănăstiri³⁴. Concomitent era atacată și ierarhia ecleziastică ortodoxă superioară din teritoriile cuprinse în Regatul ungar.

Dacă în această primă fază inițiativele privind Biserica răsăriteană din regat par a fi venit din partea conducerii laice și ecleziastice a acestuia și s-au referit doar la dependența mănăstirilor și a episcopilor, în faza următoare situația confesiunii răsăritene înseși avea să constituie obiectul preocupărilor și măsurilor papalității; hotărârile acesteia aveau să aibă repercusiuni profunde asupra întregii vieți interne a Ungariei.

³³ Pentru locul confesiunii răsăritene în Regatul ungar pînă în secolul XIII, v. între alții: E. Dárkó, *Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts*, Weimar, 1933; E. Ivanka, *Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn*, în „*Orientalia Christiana Periodica*”, VIII, 1942, p. 183—194; Gy. Györfy, *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Srmska Mitrovica) aus dem 12. Jhr.*, în „*Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*”, V, 1959, p. 9—74; pentru reactualizarea în secolul XIV, sub dinastia angevină, în variantă mult mai coerentă, a politicii de asimilare confesională a regalității ungare, v. Ș. Papacostea, *Intregiri la cunoașterea vieții bisericești a românilor în evul mediu (secolul XIV)*, în vol. *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 205—221.

³⁴ Humuzaki, I., p. 39—40. Mai degrabă decît la evenimentele în curs de desfășurare la Constantinopol, inițiativa Regatului ungar trebuie raportată la încheierea cu succes a negocierilor dintre Inocențiu III și Ioniță, care legitima puterea politică și ecleziastică a celui de al doilea țarat. Dacă această ipoteză e corectă, acțiunea lui Emeric a avut drept țel fie să sustragă autorității bisericești a Statului vlahobulgar mănăstirile ortodoxe din Regatul ungar, fie să împiedice intrarea lor sub dependența acesteia; v. și *Acta Innocentii PP. III*, p. 96—98.

Prin greci se înțelegeau toți aderenții Bisericii grecești bizantine. Un teoretician catolic din secolul XIII face distincție între „grecii adevărați” sau bizantini și „greci”, adică aderenții de alte origini etnice ai Bisericii constantinopolitane. Cei din urmă sunt „omnes qui sunt in Orientali ecclesia. Dicuntur autem quandoque omnes isti Graeci, quia Imperium Grecorum super omnes illos olim extendebatur et quia magis se conformant moribus Graecorum”; Humbertus de Romanis, O. P., *Opus tripartitum*, ed. Edw. Brown, *Appendix ad fasciculum rerum expetendarum et fugiendarum*, Londinii, 1960, p. 214.

Un rol hotărâtor în această privință a revenit Conciliului de la Lateran din 1215 (Lateran IV), care a formulat punctele de vedere ale papalității în câteva probleme esențiale ale raporturilor cu confesiunea răsăriteană, pe temeiul experienței acumulate în deceniul care se scursese de la cucerirea Constantinopolului de către latini (probleme de ritual, de ierarhie, de obediență ecleziastică și de disciplină). Sprijinită pe aceste prevederi ale Conciliului de la Lateran, extinzând mai târziu asupra „schismaticilor” hotărârile privitoare la eretici și la bunurile lor și dezvoltând principiile programului ei pe măsura aplicării sale, papalitatea, în persoana succesorilor imediați ai lui Inocențiu III, a întreprins o vastă acțiune de încadrare a lumii răsăritene, ortodoxe, aflată în sfera ei de influență, în canoanele pe care le elaborase în scopul înlăturării „schisme”. Regatul ungar, întemeiat pînă atunci pe pluralismul etnic-lingvistic și pe diversitatea religiilor, a devenit în secolul XIII unul din terenurile de aplicare de predilecție ale noii politici papale.

Politica confesională asimilatoare a regalității ungare aplicată în trecerea de la domnia lui Andrei II la cea a lui Bela IV, din inițiativa și sub impulsul direct al papalității, avea să devină unul din factorii profundelor convulsii care au subminat din temelie regatul în secolul XIII, înainte de a se impune ca realitate de prim plan sub dinastia angevină. Analizînd factorii de tensiune internă care au slăbit Regatul ungar în anii premergători mării invazii tătare din 1241 și au paralizat capacitatea sa de rezistență, autorul *Cîntecului de Jale*, Rogerius, evoca și politica de uniformizare confesională urmărită de Bela IV, în contextul conflictului regalitate-nobilime ungară: „Întrucît din pricina multiplelor deosebiri și a riturilor diverse aproape tot Regatul Ungariei fusese desfigurat, iar regele năzuia din toate puterile sale să-l reformeze...”³⁵.

Un curs violent antischismatic a adoptat papalitatea după „defecțiunea” lui Ioan Asan II, adică după abandonarea de către el a obedienței romane; decisă să readucă cu sila la ascultare „oaia rătăcită”, Roma a investit cu misiunea de cruciată în Bulgaria pe Bela IV, acordîndu-i dreptul de a anexa țara. Cu acest act s-a trecut la aplicarea pe scară mare a transferului de stăpînire de la „schismatici” și „eretici” la „dreptcredincioși”. În același context de agravare a raporturilor și de declanșare a conflictului cu statul Asăneștilor a început faza cea mai acută a prozelitismului catolic în rîndurile „schismaticilor” cuprinși în aria de dominație a Regatului ungar.

Structurile politice românești față cu presiunea Regatului ungar și a prozelitismului catolic³⁶. Rapida expansiune a Regatului ungar înlăuntrul arcului carpatic și în afara lui și noua politică pe care a urmat-o după 1204 au pus în fața unei primejdii extreme și complexe formațiile românești, cnezatele și voievodatele, și structurile lor ecleziastice. Cel mai limpede se întrevede acțiunea noilor tendințe ale

³⁵ „Cum esset propter diversitates multiplices et ritus diversos pene totum regnum Hungarie deformatum et rex ad reformationem eius totis viribus anhelaret...”; Rogerius, *Carmen miserabile*, p. 559. Pentru înțelegerea rolului papalității în adoptarea și aplicarea acestui curs de politică bisericească în Ungaria, v. textul interdictului impus regatului, din pricina aderenței la alte religii și confesiuni decît catolicismul a unei mari părți a locuitorilor săi, la A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, (1216—1352), Roma, 1859, p. 107—111.

³⁶ Problema raportului dintre ofensiva Regatului ungar și cea a catolicismului, pe de o parte, și structurile politice ale românilor, pe de altă parte, nu a constituit încă obiect de cercetare sistematică în istoriografia noastră.

politicii regale în raport cu organismele politice românești în zona Carpaților Sudici, de o parte și de cealaltă a munților. Aici efortul de cucerire și reorganizare a realităților politice și bisericești înfăptuit de Regatul ungar și de ierarhia catolică a lăsat urmele documentare cele mai abundente și e deci mai lesne de urmărit decât în alte regiuni, atât în manifestările cât și în semnificațiile sale; totuși ecouri răzlețe și îndepărtate ale involuției sau dispariției structurilor politice românești au parvenit și din teritorii cuprinse mai demult de expansiunea Regatului ungar.

Una din știrile cele mai însemnate în această privință, deși rămasă încă neintegrată în semnificația ei generală, vine din zona de puternică populație românească dintre Satu Mare și Baia Mare. Documente mai târzii, din ultimul sfert al secolului XIV, au reținut amintirea preluării cu forța, la o dată mult anterioară, a castrului și domeniului românesc de la Medieș (Medieșul Aurit sau Megyessala).

La 25 iulie 1377, papa Grigore XI se adresa arhiepiscopului de Caloccea în chestiunea cererii pe care o primise din partea unei nobile unguroaice, pe nume Caterina, văduva lui Simcon, stăpînul (*dominus*) castrului Megyessala. „Nobila doamnă“ Caterina arătase papei că amintitul castru împreună cu satele dimprejurul său, odinioară „fusesse dobîndit de regele Ungariei care era pe acea vreme și de către strămoșii Caterinei înseși din mîinile valahilor schismatici, iar locuitorii și agricultorii zisului castru și ziselor sate care pe atunci erau mînjiți de pata schismei, readuși din urmă din greșeala lor, recunoscînd drumul adevărului, au revenit din eroarea acestei necredințe la adevărata credință catolică și la unitatea sfintei Biserici romane...“³⁷.

Scrisoarea din 1377 a Caterinei de Medieș amintește așadar acapararea de la românii „schismatici“ a castrului Medieș și a teritoriului dependent de acesta, entitate teritorial militară menținută pînă atunci sub autoritate românească directă, firește în cadrul Regatului ungar. Cînd însă s-a petrecut transferul de stăpînire?

O altă scrisoare a aceluiași papă, adresată aceleiași corespondente, Caterina de Medieș, oferă un reper esențial pentru determinarea cronologică a faptului. Într-adevăr, textul celei de a doua scrisori amintește intenția Caterinei de a dona bisericilor catolice de pe amintitul domeniu „trei părți din dijele castrului și satelor sus-zise“ pe care le ținea cu titlu de feud din partea bisericii și — adaugă papa — „pe care le-au ținut și Bela de strălucită amintire și alți regi ai Ungariei și alți strămoși ai tăi în castrul și satele sus-zise timp de șaiszeci de ani și mai bine, atîta vreme încît nu există amintirea unei situații contrarii ei, și unii le-au ținut înfeudate de la biserică înainte chiar de conciliul general...“<s. n.>³⁸.

³⁷ „...quod cum dudum castrum ipsum cum certis villis eidem castro adiacentibus per regem Ungarie qui tunc erat et ipsius Catherinae progenitores fuit de manibus Vallacorum (et) schismaticorum acquisitum ac ipsorum castri et villarum habitatores et incolae, qui tunc erant schismatica labe respersi, a suis erroribus revocati, viam veritatis agnoscentes, de huiusmodi infidelitatis errore redierunt ad veram fidem catholicam et Sanctae Romanae Ecclesiae unitatem...“; Al. L. Tăutu, *Litterae Gregorii papae XI in causa Valachorum de Megesalla (Medieș in Transilvania septentrionali) destinatae*, Romae, 1966, p. 437.

³⁸ „... tu tres partes decimarum castri et villarum praedictarum, quas ab ecclesia tenes in feudum, ac clarae memoriae Bela et nonnulli alii reges Ungariae ac alii antecessores tui in castro et villis praedictis etiam per sexaginta annos et ultra a tanto tempore cuius contrarii memoria non existit et etiam ipsorum aliqui ante Generale Concilium tenuerunt ab eadem Ecclesia infeudati...“; Al. L. Tăutu, *Litterae Gregorii papae XI*, p. 436.

Informația din urmă a scrisorii papale îngăduie stabilirea cu aproximație a vremii când a fost dobândit cu forța castrul Medieș și domeniul său de la „românii schismatici” de către regalitatea ungară și nobilii unguri amintiți; momentul se situează înainte de domnia regelui Bela IV și chiar înainte de „conciliul general” prin care, în cazul de față, nu se poate înțelege decât Conciliul Lateran IV din 1215. Acțiunea relatată de document se situează așadar între 1204, când s-a declanșat puternicul val de prigonire a „schismeii” și de subminare a pozițiilor materiale și politice ale „schismaticilor”, și 1215, anul Conciliului Lateran IV; „e foarte probabil — constată cu drept cuvânt editorul documentelor citate — că Emeric, mort abia la 30 noiembrie 1204, împreună cu strămoșii Caterinei, profitară și ei de valul general antischismatic și despuiră pe români de castrul Medieș împreună cu satele ce-i aparțineau, căci după exemplul cruciatei a patra, tot ce era schismatic era *Vogelfrei*, expus jafului”³⁹.

Revelațiile grupului de documente papale din 1377 cu privire la castrul și domeniul Medieș îngăduie câteva observații însemnate. În primul rând se constată că pînă la marea cotitură din 1204, supraviețuiau chiar în zonele intrate demult sub autoritatea ungară centre fortificate românești, dominate de căpetenii românești, care controlau și teritoriile învecinate. Așadar, pînă la începutul secolului XIII între regalitatea ungară și forțele politice românești asupra cărora se extinsese dominația ei se menținuse un tip de relații instituit încă din vremea cuceririi; acest tip de relații avea să dispară după 1204, în vîrtejul care a cuprins viața politică a regatului, într-un nou context internațional, ca urmare a acțiunii papalității în raport cu Biserica răsăriteană și cu aderenții ei. Valul de intoleranță confesională declanșat împotriva „schismaticilor” în împrejurările legate de prăbușirea Imperiului bizantin și de cucerirea Constantinopolului de latini a cuprins ansamblul lumii ortodoxe aflate în raza de acțiune a statelor catolice. Sub lozincă suprimării „schismeii”, păcat devenit acum intolerabil, a pornit ofensiva catolicilor împotriva „schismaticilor”; paralel cu această ofensivă s-a desfășurat spolierea aderenților la schismă de stăpînirile lor și declasarea lor politică. Dacă în Regatul ungar prozelitismul catolic a fost mai puțin viguros decât spolierea de bunuri și îndeosebi de drepturi politice, faptul se datorează în primul rând interesului mult mai scăzut al factorilor de răspundere ai regatului față de cel dintîi aspect. În 1234, papalitatea avea să încerce să constrîngă conducerea regatului să se angajeze hotărît în politica de asimilare confesională a supușilor ei, între care un loc de frunte îl ocupau „schismaticii” români. Asaltului desfășurat timp de cîteva decenii, pînă în 1241, i-au căzut victimă poziții politice însemnate ale românilor din aria de expansiune a Regatului ungar, poziții menținute pînă atunci.

Nu numai „țările” schismaticilor erau amenințate de valul noii politici ci și structurile lor bisericești. „Am fost înștiințați — scria Inocențiu III arhiepiscopului de Caloce, la 3 mai 1205, — că în țara fiilor lui Bela cneazul se află o episcopie (*quidam episcopatus in terra filiorum Belekneze*) pe care întru-cît nu e supusă nici unei mitropolii

³⁹ Cf. pentru întregul episod, A. Tăutu, *Țara Oașului românească de secole. Cinci documente cu privire la vechimea românilor din Țara Oașului*, în vol. *Omagiu canonicului Aloisie Ludovic Tăutu, Opere, I, Istorie*, 1975, p. 298; cf. Fr. Pall, *Românii din părțile sătmărene (ținutul Medieș) în lumina unor documente din 1377*, în „AIINC”, XII, 1969, p. 7—35.

vrei să o aduci sub ascultarea scaunului apostolic și să o așezi sub jurisdicția bisericii din Caloceă dacă noi îți dăm învoirea noastră în această privință...⁴⁰.

Dispariția episcopiei ortodoxe din „țara fiilor lui Bela cneazul” a fost unul din semnele prevestitoare cele mai clare ale asaltului care avea să se abată în deceniile următoare asupra Bisericii ortodoxe din cuprinsul Regatului ungar. Ea s-a aflat la începutul unui îndelungat proces la capătul căruia Biserica răsăriteană a pierdut însemnate poziții în regat, statutul ei a fost progresiv alterat, iar aderenții ei au fost eliminați din cadrele vieții politice.

Lichidarea episcopiei din țara fiilor lui Bela cneazul e al doilea caz cunoscut de cadru organizat al autohtonilor — de această dată ecleziastic — suprimat în urma aplicării unui nou curs în Regatul ungar. Țara însăși care cuprinsese episcopia trecută în subordinea episcopiei catolice a dispărut fără urmă.

Trei decenii după acest fapt, o inițiativă papală referitoare la Ungaria dă măsura amplitudinii procesului de convertire forțată și, implicit, de excludere a „schismaticilor” din cadrul legal al regatului, în contextul general al efortului de a-l aduce în întregime sub la unitatea catolică. La scurt interval, între luna septembrie 1233 și luna februarie 1234, regalitatea ungară a fost determinată de papalitate să adopte măsuri severe de prigonire și chiar de „extirpare” a evreilor (mozaici) și a saracinilor și ismaeliților (musulmani) și deopotrivă a „falșilor creștini” din regat. Cine erau cei vizați sub această din urmă calificare o lămurește, în parte, textul însuși; „Și pe cei care în țara noastră — se angaja Bela în februarie 1234 — sunt nesupuși față de Biserica romană, îi vom constrânge să dea ascultare Bisericii romane, potrivit ritului fiecărei nații, în măsura în care acest rit nu e potrivit credinței catolice”⁴¹. În toamna aceluiași an papa Grigore IX devine încă mai explicit când îi amintește lui Bela că se angajase „prin viu grai” să-i constrângă pe românii din Cumania să se supună ierarhiei catolice instituite în această nouă achiziție a

⁴⁰ „Colocensi Archiepiscopo. Ex parte tua nostris fuit auribus intimatum, quod quidam episcopatus in terra filiorum Bele kneze consistit, quem cum nulli subsistit metropoli ad devotionem Apostolice Sedis intendis reducere, ac jurisdictioni ecclesiae subdere Colocensi, dummodo tibi super hoc nostrum praebeamus assensum. Nos autem desiderio tuo quantum cum Deo possumus annuentes, praesentium tibi auctoritate concedimus, ut si praemissis veritas suffragatur, episcopatum ipsum tibi sit licitum ad devotionem Ecclesiae Romanae reducere, ac ipsum Colocensi ecclesiae subdere ditioni. Provideas autem attentius, ne episcopatus ille sit Ecclesiae Constantinopolitanae subiectus, quia cum ipsa Constantinopolitana Ecclesia nuper ad apostolicae sedis redierit unitatem, eam nolumus suo jure privari. Datum Romae, apud S. Petrum, non. maii, a. VIII^{mo}; *Acta Innocentii PP. III*, p. 300—301.

⁴¹ „iuravimus ad sancta Dei evangelia, quod in terris nostre iurisdictioni subiectis, et que in futurum, dante Domino, subicientur, universos hereticos et alios christianos qui relictā fide christianitatis ad superstitionem Ismahelitarum vel Iudeorum pervertuntur, quocumque nomine censeantur, et falsos christianos de terris nostris bona fide studebimus pro viribus extirpare. Et eos qui Romane ecclesie in terra nostra sunt inobedientes, iuxta ritum uniuscuiusque nationis, qui non sit contra fidem catholicam, compellemus obedire Romane ecclesie” (23 februarie 1234); Hurmuzaki, I₁, p. 128; DIR, C, Veacul XI, XII, XIII, 1, p. 271—272; v. și angajamentul lui Andrei II din septembrie 1233, asumat pentru a scoate Ungaria de sub interdictul papal, de a adopta măsuri de îngrădire a rolului social-politic al evreilor, saracinilor și ismaeliților; *ibidem*, p. 397—402.

coroanei ungare⁴². Cu atât mai puternic se aplica, desigur, acest angajament românilor din Transilvania, cuprinși încă dinainte vreme în hotarele regatului.

Cadrul era astfel creat pentru înlăturarea confesiunii ortodoxe din viața publică a regatului și îndeosebi a Transilvaniei. După oscilațiile din a doua jumătate a secolului XIII, această tendință avea să se definitiveze asumînd caracterul de realitate „constituțională” a voievodatului, mai târziu a principatului, cu urmări decisive pentru viața social-politică a românilor.

Mult mai evident apare situația în zona Carpaților Meridionali, la nord ca și la sud, intrată cea din urmă în aria expansiunii regatului, tocmai în vremea cînd se pregăteau și cînd erau în curs de desfășurare marile mutații politice în Europa Răsăriteană ca urmare a cruciatei a patra. Aici, pe cele două versante ale „munților zăpezilor”, îmbrăcați de structuri politice românești, efortul regatului de a le disloca a fost încă și mai clar, fiind mai recent și mai larg reflectat de izvoare.

Tendința principală a politicii regale a fost aceea de a fragmenta unitățile politice românești; acesta a fost unul din rezultatele deplasării sașilor și secuilor spre linia Carpaților Meridionali și Răsăriteni. În direcția aceleiași preocupări s-a înscris efortul de a rupe legătura politică între cele două versante ale munților. Faptul se constată documentar în cazul țării lui Litovoi, a cărui autoritate voievodală se întindea și asupra regiunii Hațegului.

Preluarea de către regat a controlului asupra pasului Bran și asupra trecătorii Oltului⁴³ a îngreunat legătura între țara lui Seneslau și țara corespunzătoare de pe versantul opus al Carpaților Sudici, „țara Oltului” și a dus la progresiva lor separare istorică.

Țara Oltului, viitoarea țară a Făgărașului, a fost însă nu numai desfăcută din legătura ei cu regiunea sud-carpatică ci și supusă unor amputări și preluată în stăpînire de către regat. Prinsă între așezarea săsescă din regiunea Sibiului, la apus, și cavalerii teutoni din Țara Bîrsei, la răsărit, și apoi Regatul ungar care s-a substituit acestora, Țara Oltului transilvan a fost supusă unor repetate încălcări ale teritoriului și drepturilor ei în cursul secolului XIII. Un act emis de regele Andrei II în 1223 în favoarea mănăstirii Cîrța, întemeiată la sfîrșitul secolului XII în partea de apus a Țării Oltului, îi confirmă între altele stăpînirea asupra unei fișii de pămînt „luat de la români” (*terra exempta de*

⁴² „Cum autem tu tamquam princeps catholicus ad commonitionem dilecti filii nostri I. Prenestini electi, tunc apostolice sedis legatus, prebito iuramento promiseris, te omnes inobedientes Romanae ecclesiae compulsurum, prout confecte super hoc tue littere continebant, ac eidem electo viva voce promiseris quod praefatos Walathos compelleres ad recipiendum episcopum quem eis ecclesia ipsa concesserit...”; Ilumuzaki, I, p. 132; DRH, D, I, p. 20.

⁴³ Nu există o atestare certă cu privire la controlul de către regat, la această dată, a trecătorii Oltului la Turnu Roșu; diploma din 1233 prin care principele Bela dăruiește comitelui Corlard de Tâlmaci „Țara Loviștei” („terra Loysta”) s-a dovedit a fi un fals, întocmit în secolul XIV; cf. pentru discuția asupra acestui act I. Moga, *Problema țării Loviștei și ducatului Amlașului, în Scrieri istorice, 1926—1946*, Cluj, 1973, p. 37—45. Falsul, evident, nu exclude însă posibilitatea unei extinderi a dominației regatului în această zonă pe versantul sudic al Carpaților în prima jumătate a secolului XIII, în conformitate cu efortul general pe care l-a înfăptuit pentru a controla pasurile. Un indiciu în acest sens este expediția comitelui Ioachim la Vidin, care a folosit calea Oltului.

Blaccis) în această arie. Preluarea acestui pământ de la români se petrecuse înainte, fiind înfăptuită, potrivit actului regal, „prin mijlocirea credinciosului și iubitului nostru Benedict, care în vremea aceea era voievod“, adică în primul deceniu al secolului XIII (mai exact între 1202—1206 și 1208—1209, vreme când Benedict a îndeplinit această funcție)⁴⁴. Episodul e încă un aspect al masivei depozedări de pământ a românilor de către regalitatea ungară și biserică în primele decenii ale secolului XIII și chiar în primii ani după cotelitura din 1204.

Așezarea cavalerilor teutoni în Țara Bîrsei cu misiune anticumană i-a adus în contact cu realitățile românești ale regiunii, în primul rînd cu Țara Oltului, care în privilegiul lărgit acordat de Andrei II Ordinului teutonic în primăvara anului 1222 apare sub denumirea de *terra blacorum* (v. mai sus p. 61). Actul regal îi scutește pe cavaleri și pe supușii lor din Țara Bîrsei și din teritoriile transcarpatice de vamă la trecerea „prin țara secuilor și prin țara românilor“, concesie confirmată în decembrie 1222 de papa Honoriu III⁴⁵.

Privilegiul regal nu numai înregistrează existența acestei autonomii politice românești, *terra blacorum*, intrată înainte de 1222 în dependența Regatului ungar, dar amintește și despre vama (*tributum*) care se percepea pe teritoriul ei. De vreme ce regele renunța la perceperea taxelor în favoarea supușilor Ordinului teutonic se poate deduce că, la această dată, vama țării românești din diploma regală aparținea regelui ca drept regalian.

Mai gravă încă decît știrbirile teritoriale și preluările de drepturi regaliene a fost așezarea însăși a țării sub autoritatea unui reprezentant al puterii regale. Faptul nu e atestat de izvoare contemporane dar se deduce din știri mai tîrzii.

În ultimul deceniu al secolului XIII, după o îndelungată tăcere a izvoarelor, Țara Oltului sau a Făgărașului își face din nou apariția în izvoare ca entitate politică. La congregația ținută la Alba Iulia, la 11 martie 1291, în prezența regelui Andrei II „cu toți nobilii, sașii, secuii și românii“, a fost cercetată și soluționată plîngerea magistrului Ugrinus, *dilectus et fidelis noster*, cu privire la stăpînirile sale Făgăraș și Sîmbăta pe Olt, care îi fuseseră „pe nedrept“ înstrăinate. În urma cercetării, congregația, cu

⁴⁴ „Item etiam confirmamus in presenti privilegio terram quam prius eidem monasterio contuleramus exemptam de Blaccis pro remedio animae nostrae per fidelem ac dilectum nostrum Benedictum tunc temporis assignari facientes. Meta vero huius terrae incipiens a fluvio Alt, ubi finis est cuiusdam insulae ascendit per paludem quae vocatur Eguerpotak usque fagos quae dicuntur Nogebyk et in fine dictarum fagorum cadit in rivulum qui dicitur Arpas et exinde per eundem rivulum ascendit usque alpes veniens versus australem plagam descendit in rivum qui dicitur Kurchz et per eundem rivum venit in fluvium Alt et sic terminatur“; UKB, I, p. 27—28. Teritoriul luat de la români se afla așadar în apusul Țării Oltului; v. și Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p. 286.

Formula echivocă *terra... exempta de Blaccis* a fost interpretată fie ca referire la preluarea unui teritoriu de la români, fie, mai puțin probabil, ca izgonire a românilor din acest teritoriu; v. și explicația încurcată din *Documenta Valachorum*, p. 9—10. În aceeași problemă, v. P. Binder, *Considerații istorice cu privire la primele așezări românești amintite în documentele medievale (Localizarea lui „Kerch Olahorum“)*, în „AIAC“, VII, 1964, p. 317—320.

⁴⁵ „Item. concessimus nullum tributum debeant persolvere nec populi eorum, cum transierint per terram Siculorum aut per terram Blacorum“; UKB, I, p. 19—20; „concedendo, ut nullum teneamini praestare tributum nec etiam homines vestri, cum per Siculorum terram transierint aut Blachorum“; *ibidem*, p. 23.

asentimentul tuturor, ajunge la concluzia că zisele sate „sunt și au fost ale magistrului Ugrinus și ale predecesorilor săi“⁴⁶.

Participarea românilor din Țara Făgărașului la congregația din 1291 e indiciu sigur al supraviețuirii la această dată a entității teritorial-politice exprimate anterior prin denumirea de *terra blacorum*, autonomie intrată la începutul secolului XIII sub autoritatea regalității, apoi progresiv amputată. Menționarea „predecesorilor“ lui Ugrinus ca stăpîni la Făgăraș și la Sîmbăta e expresia nu numai a intrării unei familii nobiliare în comunitatea stăpînitorilor de pămînt ai zonei, dar și, foarte probabil, a începutului controlului direct al țării de către exponenții puterii regale. Data acestei penetrații nu e semnalată de izvoare, dar ea se situează între începutul secolului și marea invazie tătară, vremea maximei virulențe a ofensivei Regatului ungar în spațiul românesc, cînd regalitatea sigur reușise să-și impună reprezentantul la conducerea Țării Făgărașului⁴⁷. Întreruperea acestei penetrații și luări sub control de către regalitate și reprezentanții ei s-a datorat desigur reacției elementului local românesc — una din numeroasele răscoale ale românilor făgărașeni împotriva dominației străine —, după cum restaurarea familiei lui Ugrinus în inima „Țării Făgărașului“ a fost urmarea unui act de forță al regalității, chiar dacă acesta a fost îmbrăcat în haina legalității unei reuniuni de tipul congregațiilor, care își fac acum apariția și la care românii din Țara Făgărașului au fost asociați. Acest act de forță a marcat un pas însemnat al involuției autonomiei românești din valea Oltului transilvan sub presiunea regalității ungare. În alt context al raporturilor româno-ungare, în secolul XIV, după constituirea Țării Românești, vechea *terra blacorum* atestată în primele decenii ale secolului XIII își regăsește autonomia sub autoritatea domnilor Țării Românești, cu titlu de feud, deci retractabil, acordat de regii Ungariei. Destinul Țării Făgărașului pînă în a doua jumătate a secolului XV a oscilat între situația de autonomie românească sub conducerea domnului Țării Românești, cu titlu de „duce“ conferit de regalitatea ungară, în cadrul raporturilor feudo-vasalice instituite între cele două state, și aceea de autonomie românească sub autoritatea unui căpitan de Făgăraș, încadrat prin origine sau opțiune confesională în ierarhia nobiliară a regatului⁴⁸.

⁴⁶ UKB, I, p. 177—178.

⁴⁷ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p. 286 datează intrarea lui Ugrinus — mai exact a ascendenței sale — în stăpînirea așezărilor Sîmbăta și Făgăraș „pe la mijlocul secolului al XIII-lea“.

⁴⁸ Lipsește încă o monografie substanțială asupra Țării Oltului sau a Făgărașului, a cărei întocmire ar împlini una din lacunele cele mai greu resimțite ale medievisticii noastre. E suficient să reamintim că această veche structură politică românească a Țării Oltului nu a putut fi cuprinsă în formula comitatului regal, că și cînd a fost smulsă din legătura cu Țara Românească ea și-a păstrat în cadrul regatului autonomia și că pătura suprapusă a țării a fost și a rămas *boierimea*, cu această denumire, nu cu cea de *nobilime*, pentru a înțelege însemnătatea acestei realități politice românești în ansamblul formelor de organizare social-politică românească în evul mediu; în așteptarea unei monografii asupra acestei autonomii românești medievale, v. A. Bunea, *Stăpînii Țării Oltului*, București, 1910; Șt. Meteș, *Viața bisericească a Românilor din Țara Oltului*, Sibiu, 1930; D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI—XVII*.

Din această vreme dacă nu dinainte, „din negura timpurilor“, datează probabil legătura teritorial-politică și de civilizație între românii din părțile sudice ale Transilvaniei și cei de la sud de Carpați. E plauzibil chiar că progresul dominației regatului spre sudul Transilvaniei să fi consolidat o vreme aceste legături; N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, București, 1915, p. 55—56; L. Chișescu, *O formațiune politică românească la nord și la sud de Munții Făgăraș în secolul al XIII-lea*, în „RdI“, 28, 1975, 7, p. 1057—1067.

În același proces de depozitare de drepturi tradiționale se înscrie concesiile acordate sașilor de Andrei II, în cuprinsul marelui său privilegiu din 1224 (*Andreanum*) prin care le-a asigurat dreptul de a folosi, liberi de orice obligație, „pădurea românilor și a pecenegilor”. „În afară de cele mai sus zise, le-am dat pădurea românilor și a pecenegilor (*silva Blacorum et Bissenorum*), dimpreună cu apele, ca să le folosească dimpreună cu sus-numiții români și pecenegi (*blaci et bissemi*) și să nu fie datori a face nici o slujbă pentru aceasta...”⁴⁹. Localizarea cu precizie a acestei păduri nu e posibilă în condițiile informației disponibile; cu certitudine se poate afirma doar că ea se afla în sudul Transilvaniei, în zona de coabitare între sași și români, în limitele acoperite de privilegiul regal, „de la Orăștie la Baraolt”. De fapt e vorba de teritoriul sau pădurea situată la sud de zona așezărilor săsești de pe Timave, aceasta din urmă denumită de coloniștii germani *Unter dem Wald* („sub pădure”). În această vastă zonă împădurită, în care satele românești coexistau cu așezări de pecenegi „descălecați” aici după izgonirea lor din stepele nord-pontice de hoarda succesoare a cumanilor, au înaintat sașii spre sfârșitul secolului XII întemeind propriile lor așezări din care cea mai însemnată avea să devină Sibiu, centrul unificator al „națiunii” sașilor din Voievodatul transilvan⁵⁰. Cum actul regal nu se vrea decât o confirmare a unor drepturi mai demult recunoscute sașilor, încă de la mijlocul secolului anterior, din timpul domniei lui Geyza II, și concesiile cu privire la dreptul de folosință a pădurii românilor și pecenegilor are multe șanse să fie mai vechi decât actul care o înregistrează, anume la sfârșitul secolului XII sau, mai degrabă, începutul secolului XIII⁵¹.

Altă țară românească intracarpatică în proces de contracție sub presiunea politicii regalității ungare în secolul XIII a fost „Țara Hațegului”⁵². Legătura politică dintre această țară și structurile politice românești de la sud de Carpați, din nordul Olteniei, devenită după 1233 „Țara Severinului”, e surprinsă documentar de Diploma ioanișilor care fixează îndatoririle față de cavalerii ale „țării lui Litovoi”, „exceptând Țara Hațegului” (*excepta terra Harszoc*). Nu știm dacă formula laconică referitoare la Țara

⁴⁹ „Praeter vero supradicta silvam Blacorum et Bissenorum cum aquis usus communes exercendo cum predictis scilicet Blacis et Bissenis eisdem contulimus, ut praefata gaudentes libertate nulli inde servire teneantur”; UKB, I, p. 35; DIR, C, veacul XI, XII, XIII, 1, p. 209.

⁵⁰ În general, pădurea românilor și pecenegilor menționată în 1224 e asimilată cu „terra blacorum”, pomenită în 1222; v. Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p. 146—147; pentru N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, p. 47, „țara românilor” din 1222 nu e decât „o rămășiță a pădurii lor”. O viziune similară are D. Onciul: „Țara vlahilor, din care făcea parte și pădurea vlahilor hotărându-se la răsărit cu Țara Birsei, la mieznoapte cu țara sașilor pînă la Orăștie spre apus, coincidea deci, mai mult sau mai puțin, cu teritoriul românesc din confiniile meridionale ale Transilvaniei. Cu hotare mai puțin determinate spre miazăzi, unde trecea și dincoace de munți, ea cuprindea mai ales Țara Făgărașului și ținutul Amlașului, probabil și Țara Hațegului, părți ce se găsesc apoi unite cu Țara Românească”; *Titlul lui Mircea cel Bătrîn și posesiunile lui*, în *Scrieri istorice*, II, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1968, p. 79.

⁵¹ I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Âge*, Sibiu, 1944, p. 41—42.

⁵² R. Popa, *Structures socio-politiques au sud de la Transylvanie au commencement du moyen âge* (unde e discutată problema întinderii și respectiv a involuției Țării Hațegului); idem, *Les recherches archéologiques dans le problème de la formation des états médiévaux roumains*, „RRH”, XII, 1973, 1, p. 54—56; idem, *Streisengeorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI—XIV în sudul Transilvaniei*, în „Revista muzeelor și monumentelor”, 1978, 1, p. 9—32; G. Mihăilă, *Cele mai vechi inscripții cunoscute ale românilor din Transilvania (1313—1314 și 1408, Streisengeorgiu — Orașul Călan, județul Hunedoara)*, *ibidem*, p. 33—38.

Hațegului din Diploma cavalerilor ioaniți a înregistrat un proces consumat — ruperea unei unități politice românești transcarpatice — sau numai începutul acestui proces. Oricum însă, un sfert de secol mai târziu, comitatul ungar e atestat în regiune și încadrează viața uneia dintre cele mai vechi și puternice structuri sociale românești dinlăuntrul arcului carpatic. Și aici ca și în Făgăraș autonomia românească subzistă — ea nu ar fi putut fi înlăturată decât printr-un act de alungare —, dar în forme diminuate, inferioare, acoperite de autoritatea instituțiilor regalității, castrul regal din Hațeg și comitatul Hunedoarei.

Depășind linia Carpaților în cadrul celui mai rapid avînt cuceritor pe care l-a cunoscut în întreaga sa istorie, Regatul ungar și-a manifestat tot atît de limpede ca și înlăuntrul arcului carpatic tendințele față de realitățile politice românești. Controlînd trecătorile Carpaților sau cel puțin pe cele mai însemnate dintre ele, capabilă deci să intervină rapid în teritoriile transcarpatice, conducerea regatului s-a considerat în măsură să reglementeze și în această vastă arie a teritoriului românesc raporturile politice, așa cum o făcuse în mare măsură înainte în Transilvania. Și aici ca și în Transilvania s-a resimțit puternic presiunea politică a regalității ungare și cea bisericească a credinței apusene; și aici ca și în Transilvania s-au întipărit în sursele care ni le transmit urmele amputării țărilor românești, ale diminuării statutului lor politic, ale instituirii unor zone de control direct din partea regalității și ale presiunii confesionale.

Expresia cea mai clară a politicii acaparatoare a regatului se găsește în distincția foarte netă și repetat formulată în actul emis de Bela IV în favoarea cavalerilor ioaniți în 1247 între „țările” pe care le-a „lăsat” românilor (*quam Olatis relinquimus*), cu titlu vasalic, și cele înglobate direct în stăpînirea regală⁵³. În Țara Severinului regele „a lăsat românilor” „țara cnezatului lui Litovoi voievod”, din care, însă, cum s-a arătat, a desprins Țara Hațegului (*excepta terra Harszoc*), fie numai supunînd-o altui regim în raport cu cavalerii ioaniți, fie, mai probabil, rupînd-o definitiv din legătura cu voievodatul oltean, care era astfel considerabil amputat în întinderea și însemnătatea lui. Cnezatele lui Ioan și Farcaș au fost incluse direct în teritoriul controlat de regalitate; acesta cuprinsese linia Dunării oltene, de vreme ce regele a împărțit cu cavalerii ioaniți stăpînirea bălților și iazurilor de pe cursul oltean al fluviului⁵⁴.

Comitatul Hunedoarei în care a fost cuprinsă și Țara Hațegului, mai târziu, ca district, e menționat prima oară în 1276 („comitatus Hunod”); Humuzaki, I, p. 409; cf. A. A. Russu, *Cetatea Hațegului. Monografie istorică și arheologică*, în „Sargeția”, XVI—XVII, 1982, p. 341—342.

Autonomia românească a Țării Hațegului a continuat să se manifeste și în secolele XIV și XV, dar în forme scăzute și încadrate politic de instituțiile puterii regale. Zvîcnirile politice și bisericești ale societății cneziale hațegane, manifestări de infidelitate față de coroană în vremea lui Ludovic de Anjou și instituirea sau „reapariția” spontană a unei episcopii ortodoxe în secolul XV, aveau să fie reprimare drastic de regalitatea ungară, care s-a străduit să înăbușe veleitățile de dezvoltare politică superioară a formelor elementare de autonomie judecătorească și bisericească a vechii țări a Hațegului.

⁵³ Humuzaki, I, p. 250—251.

⁵⁴ „... preter piscationes Danubii ac piscine de Cheley, quas nobis et ipsis communes reservamus”; Humuzaki, I, p. 250.

Localizarea corectă a zonei preluate direct de regat în Oltenia, inclusiv cnezatele lui Ioan și Farcaș, la O. G. Lecca, *Banatul de Severin și Oltenia*, în „Arhivele Olteniei”, 16, 1937, p. 1—2 și I. Donat, *The Romanians south of the Carpatians and the migratory peoples in the tenth-thirteenth centuries*, în vol. *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, Bucharest, 1975, p. 281—282.

Faptul că regele își rezervase în Țara Severinului, cu excepția țării lui Litovoi, monopolul morilor, drept seniorial, arată la rândul său cât de adâncă era luarea în stăpânire a acestor teritorii; în același timp, el pune în evidență și mai puternic deosebirea de statut între cele două zone ale dominației regale, cea directă și cea indirectă⁵⁵. Din țara vasală, a lui Litovoi, regele percepea doar „venituri și folosințe“, nespecificate în diplomă; în același timp regele își rezervase dreptul la asistență militară din partea lui Litovoi⁵⁶.

O situație similară a fost creată în Cumania, unde realitățile politice autohtone au fost încadrate în două regimuri, ca în Oltenia; cel al raporturilor feudo-vasalice — e cazul „țării“ lui Seneslau, *terra Szeneslai Woiwode Olatorum, quam eisdem relinquimus* — așadar pe care regele „o lasă“ românilor — și cel al altor organisme — cnezate și voievodate — corespunzătoare episcopieiilor păstorite de „pseudo-episcopi“, incluse direct în teritoriul episcopiei cumanie sub dominația superioară a „regelui Cumaniei“⁵⁷.

Lăsând românilor pe acelea dintre țările lor care erau prea mari pentru a putea fi mistuite, deocamdată cel puțin, luându-le pe cele mai mici și integrându-le în propriile lor tipare de organizare, introduse de ei în teritoriul extracarpatic, acaparând teritorii întregi din care acordau apoi danii de pământ, însușindu-și și drepturile regaliene (justiție supremă, monetă) sau direct senioriale (morile)⁵⁸, regii Ungariei și-au manifestat limpede hotărârea de a pune temelile unei dominații durabile și directe asupra întregii regiuni.

Paralel cu comprimarea formelor de organizare laică a societății românești de către regalitate s-a declanșat ofensiva pe plan ecleziastic. Cadrul în care s-a deslășurat acțiunea a fost prozelitismul dezlănțuit de Roma în lumea „schismei“ după 1204 și, cu excepțională virulență în spațiul nostru, după desprinderea Țaratului vlaho-bulgar din dependența Romei, așadar în răstimpul 1230—1240, când apare explicit formulată hotărârea de a-i aduce pe români la catolicism, de a înlătura ierarhia lor bisericească de rit răsăritean și de a-i încadra în structurile ecleziastice ale Bisericii apusene.

⁵⁵ „... exceptis etiam molendinis omnibus infra terminos praenominatarum terrarum ubicumque factis vel faciendis, preter quam in terra Lytua...“; Humuzaki, I, p. 250.

⁵⁶ „concedimus etiam quod medietatem omnium proventuum et utilitatum que ab Olatis terram Lytua habitantibus, excepta terra Harszoc cum pertinentibus suis, regi colligentur, domus Hospitalis percipiat antedicta“; Humuzaki, I, p. 250.

⁵⁷ Întrucât la 1247, când a fost emisă diploma, „Cumania“, spre deosebire de Țara Severinului, nu mai aparținea efectiv regatului ci era doar un teritoriu de recucerit, se înțelege de ce informațiile documentului sunt mult mai vagi cu privire la realitățile dinlăuntrul acestei țări.

⁵⁸ În 1234, papa Grigore IX îl îndemna pe principele Bela să înzestreze biserica, a cărei înălțare o făgăduise în episcopia cumană, „cu vaste posesiuni“ (... sic ecclesiam ipsam quam construere et ditare studeas amplis possessionibus et dotare...); Humuzaki, I, p. 131; pe lângă acestea, Bela se mai angajase să acorde venituri episcopului catolic al românilor din cele percepute de el însuși de la români (... et assignare sibi de redditibus tuis, quos ab eis percipis sufficientes redditus et honestos...; *ibidem*, p. 132). În Țara Severinului, pe lângă monopolul morii, regele își rezervase dreptul de a decide în sentințele capitale, în cazul când vreunul dintre *maiores terre* se făcea pasibil de pedeapsa supremă, și dreptul de a dispune cu privire la circulația monetară în provincie; *ibidem*, p. 250—251. Tot în Țara Severinului, regele rezerva „cinstirile și drepturile“ clerului superior din Ungaria, arhiepiscopi și episcopi; *ibidem*; ceea ce presupune și bunuri concesionate lor de rege.

În Cumania sau, mai exact, în teritoriul episcopiei cumanе, „pseudo-episcopii“ români urmau să dispară, potrivit hotărîrii papei Grigore IX, comunicată principelui Bela în 1234, pentru a lăsa locul unui vicar dependent de „episcopul cumanilor“. Cadrele bisericești tradiționale ale românilor de la răsărit de Olt erau așadar condamnate la dispariție. Și teritoriul de la apus de Olt, Țara Severinului, urma să fie încadrat în tiparele structurilor eclesiastice catolice; aici inițiativa a aparținut regelui Ungariei, care a solicitat papalității dreptul de a anexa țara la una din episcopiile regatului său, „după bunul nostru plac“ (v. mai sus p. 70).

Suprimarea episcopiilor române din Cumania și subordonarea Țării Severinului organismelor episcopale ale Regatului ungar au fost premisa puternicului prozelitism confesional care s-a abătut asupra românilor din aria extracarpatică în această vreme. Desfășurat de misionarii dominicani care participaseră puțin timp înainte la operațiile de lichidare a „ereziei“ albigense din sudul Franței, acest val de prozelitism a urmărit să „extirpe“ schisma din teritoriile românești de la sud și răsărit de Carpați și să aducă masa populației românești de aici în obediența Romei. Știrile sunt puține, ele privesc atît reducerea dogmatică a localnicilor la învățătura Romei — de pildă în problema centrală pe plan dogmatic a lui *Filioque*⁵⁹ — cît și rebotezarea lor, atît a clericilor cît și a laicilor, în credința apuseană⁶⁰. Adaptarea ritualului la exigențele Bisericii romane se întrevede și ea în lumina informațiilor scrisorii din 1234 a papei Grigore IX către Bela IV⁶¹, prin care, între altele, îi reamintea nu numai jurămîntul asumat de a-i aduce la ascultare „pe toți cei nesupuși față de Biserica romană“ din țara sa, dar și angajamentul său special de a-i constrînge pe români să-l recunoască pe episcopul catolic al Cumaniei. Prin aplicarea acestor măsuri, teritoriile românești din afara Carpaților au cunoscut cel dintîi și cel mai mare val de prozelitism confesional catolic din istoria lor, care a însoțit îngrădirea și pe alocuri suprimarea autonomiilor lor politice, rămase încă în cadrul tradițional al „țărilor“, adică al cnezatelor și voievodatelor.

Formula din Diploma cavalerilor ioaniți care caracterizează statutul țărilor lui Litovoi și Seneslau, „lăsate“ românilor de rege, și distincția implicită în raport cu țările „luate“ de la români, e expresia cea mai cuprinzătoare a unei întregi politici a regalității ungare față de structurile politice românești; ea divulgă gravitatea extremă a primejdiei care a apăsât în această vreme asupra organismelor politice românești de tip tradițional, cnezatele și voievodatele, atît cele care mai subzistaseră înlăuntrul Carpaților cît și cele din afara munților. În joc era acum însăși existența politică autonomă a românilor.

⁵⁹ În scrisoarea adresată locuitorilor „neofiți“ din Țara Severinului (*Cheurin*) în 1237, papa Grigore IX îi îndeamnă să dea ascultare călugărilor dominicani „ut spiritus sanctus qui a deo patre filioque procedit“ să-i îndrume spre mîntuire; Hurmuzaki, I, p. 154—155.

⁶⁰ „... si aliqui gentis ejusdem postquam baptismi perceperint sacramentum, sive clerici vel laici...“; Hurmuzaki, I, p. 153.

⁶¹ „Ne igitur ex diversitate rituum pericula proveniant animarum, nos volentes huiusmodi periculum obviare, ne praefati Walathi materiam habeant pro defectu sacramentorum ad scismaticos episcopos accedendi...“; Hurmuzaki, I, p. 132; pentru acțiunea misionară a catolicismului în lumea cumană și în cea românească extracarpatică în secolul XIII, v. și R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, p. 163—176.

O dată cu știrile referitoare la amploarea asaltului, sursele au reținut însă și primele indicii cu privire la rezistența de care s-a lovit. Vag, dar clar în semnificația sa, e ecoul acestei rezistențe în scrisoarea, des citată, a papei Grigore IX către Bela IV, în care îi expune soluțiile preconizate de el în problema organizării ecleziastice pentru românii din episcopia cumană. Pe de o parte papa denunța primejdia asimilării confesionale de către români a germanilor și ungurilor imigrați în teritoriul episcopiei cumane, semn al unei confruntări pe plan spiritual în care cei dintâi păreau să aibă câștig de cauză, de vreme ce se constată că nou sosiții le adoptau „riturile”. Pe de altă parte însă, și constatarea e mult mai însemnată decât cea precedentă, papa s-a văzut silit să explice corespondentului său regal hotărîrea sa de a da românilor un vicar episcopal propriu, dependent de episcopul catolic al cumanilor, dar „potrivit cu acea națiune” (*illi nationi conformem*), în speranța că astfel îi va îndepărta de „pseudoeписcopii” lor. Hotărîrea papei trădează refuzul românilor din dioceza cumană de a se lăsa încadrați de clerici străini de „limba” și „națiunea” lor, de a accepta așadar clerul pe care tindea să i-l impună ierarhia superioară ecleziastică a Regatului ungar.

Mai bine de un secol și jumătate mai târziu, în 1374, în aceeași regiune a episcopiei cumane reconstituite sub denumirea de episcopia Milcovului, din nou sub autoritatea Regatului ungar, aceeași masă de populație românească refuza să accepte catolicismul, pentru că, informează actul papal care consemnează faptul, „nu sunt mulțumiți cu slujba preoților unguri” și cereau un ierarh superior cunoscător al limbii lor⁶². Sensul celor două opoziții, cea din 1234 și cea din 1374, e identic și se descifrează mai lesne prin alăturarea actelor papale care le-au consemnat. Respingînd haina străină în care i se înfățișa confesiunea catolică, „națiunea”, a cărei existență a consemnat-o pentru prima oară actul papal din 1234, și-a manifestat refuzul de a se lăsa înstrăinată de sine însăși; faptul s-a aflat la începuturile unei evoluții care a culminat la sfîrșitul secolului cu alcătuirea Țării Românești.

⁶² „... cum ipsi Wlachones, ut dicitur, de solo ministerio sacerdotum Ungarorum non sint bene contenti...” constata papa Grigore XI care îl recomandă ca episcop pentru românii din această arie pe minoritul Antonius de Spoleto „qui linguam dicte nationis scire asseritur”; Hurmuzaki, I₂, p. 217.

EUROPA RĂSĂRITEANĂ ÎNTRE CRUCIATĂ ȘI INVAZIA MONGOLĂ

Căderea Constantinopolului sub loviturile cruciatei a patra a deschis vremea maximei afirmări a universalismului papal nu numai în sud-estul dar și în răsăritul Europei. Încrederea pe care le-au inspirat-o succesele răsunătoare din Peninsula Balcanică și din Cumania i-a determinat pe Inocențiu III și pe succesorii săi imediați în scaunul papal, Honoriu III și Grigore IX, să intensifice prozelitismul în rîndul popoarelor din estul continentului care mai perseverau încă în „schisma greacă” sau în străvechile lor credințe păgîne. Puternic rezemată pe forțele cruciatei și ale statelor catolice subordonate ei, Polonia și, îndeosebi, Ungaria, papalitatea a conceput proiectul integrării continentului sub autoritatea ei, etapă a împlinirii misiunii apostolice universale pe care o revendica. Program îndrăzneț care părea aproape de a-și atinge țelul în deceniul al patrulea al secolului XIII, cînd emisarii spirituali ai Scaunului roman, călugării dominicani, au ajuns pînă în regiunea cursului superior al fluviului Volga pentru a converti la creștinism popoarele păgîne de la capătul de răsărit al continentului european. Aici însă valul pornit din Apus, din însuși centrul spiritual al lumii „latine”, a atins linia cea mai avansată a înaintării sale; ajuns în această poziție el a fost înfruntat de un alt val uriaș al istoriei pus în mișcare de stepele Extremului Orient.

Descompunerea în deceniile anterioare a forței cumane care dominase teritoriile din nordul Mării Negre părăsise să încheie ciclul dominației popoarelor migratoare asupra Europei Răsăritene; dar, la începutul secolului XIII, geniul stepei, alungat din Europa, s-a reîntrupat în lumea triburilor de vînători și războinici ale mongolilor din răsăritul continentului asiatic. Reeditînd acțiunea tuturor forțelor care se impuseseră înaintea lor la conducerea popoarelor turce și mongole, urmînd, la rîndul lor, evoluția de la trib unificator de grup etnic-lingvistic la „imperiu universal”, dar mult mai repede decît înaintașii lor, mongolii, sub conducerea lui Ginghis-han, au realizat cea mai cuprinzătoare împlinire a aspirației imperiale a stepei, revărsată larg asupra civilizațiilor sedentare învecinate, cea chineză, cea islamică și cea europeană. Trei serii mari de asalturi, întregite de altele de caracter mai limitat, în direcția acestor civilizații, sub Ginghis-han, sub fiul său Ögödaï și sub nepotul său Mōngke, i-au purtat pe călăreții mongoli pînă în sudul Chinei, în Orientul Apropiat la țărmul Mediteranei și în Europa Răsăriteană și Centrală.

Instalați pe cursul fluviului Volga în urma retragerii lor din centrul Ungariei în 1242, mongolii au întemeiat un nou stat de tip nomad, Hoarda de Aur, cu o vastă arie de hegemonie în Europa Răsăriteană și Sud-estică realizată în mare parte în detrimentul dominației puterilor catolice și al aspirațiilor de hegemonie spirituală a papalității. Încercarea acestor forțe de a recupera terenul pierdut și noile înfruntări în Europa de Răsărit cu mongolii au constituit preludiul celei de a doua invazii mongole spre centrul continentului și s-au încheiat cu o considerabilă extindere a dominației Hoardei de Aur în această parte a continentului european. În împrejurările legate de declanșarea acestui nou val ofensiv, Hoarda de Aur a instituit un centru de putere propriu la Dunărea de Jos, de unde și-a exercitat controlul asupra unor întinse teritorii; spațiul românesc extracarpatic a intrat acum, treptat, în întregimea sa, în aria de hegemonie a mongolilor.

Amenințarea permanentă din partea acestui nou vecin agresiv a devenit un factor agravant al procesului de destrămare a puterii regale în Ungaria, manifestarea cea mai evidentă a transformării structurilor social-politice ale regatului în secolul XIII. Evoluția avansată spre formula nobiliară de organizare a societății și statului, dificultățile pentru regalitate de a se adapta la această nouă situație, efortul papalității de a eradica credințele necreștine și confesiunea ortodoxă, de a uniformiza regatul sub raportul vieții religioase, ezitățile în materie de politică externă ale ultimilor regi Arpadieni, prinși între amenințarea mongolă și impulsurile cruciatei, au imprimat un curs tot mai oscilant politicii statului ungar după marea invazie mongolă.

Atît noua dominație mongolă așternută asupra Europei Răsăritene cît și convulsiiunile tot mai accelerate care au subminat Regatul ungar în ultimele decenii ale secolului XIII s-au răsfrînt puternic asupra românilor din nordul Dunării aflați în ariile de hegemonie ale celor două puteri. În contextul înfruntării dintre forțele hegemonice în spațiul intra și extracarpatic s-a constituit primul stat românesc de sine stătător care avea să asigure fundamentul devenirii națiunii române.

Ofensiva puterilor catolice și prozelitismul papal în răsăritul Europei.¹ La începutul secolului XIII, catolicismul și puterile laice pe care s-a rezemat expansiunea sa a cuprins nu numai spațiul sud-est european și cel românesc ci și vaste teritorii din Europa Răsăriteană, cu tendința de a le integra în aria lor de dominație și civilizație. Spațiile întinse ale lumii ruse, ale stepei nord-pontice, precum și cele locuite de popoarele baltice, păgîne încă, au intrat acum, larg, în raza de acțiune a cruciatei și a prozelitismului catolic.

Desigur, forțele în expansiune ale lumii catolice din Europa Centrală nu au așteptat cruciata a patra pentru a-și manifesta, spre răsăritul continentului, veleitățile de cucerire și de asimilare confesională. În două zone ale Europei Răsăritene această

¹ Wl. Abraham, *Powstanie organizacyi kosciola lacinskiego na Rusi*, I, Lwów, 1904, p. 45—116; B. Hóman, *Geschichte des Ungarischen Mittelalters*, II, Berlin, 1943, p. 13—31; G. Rhode, *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung und geistige Auswirkung*, I, *Im Mittelalter bis zum Jahre 1401*, Köln-Graz, 1955, p. 103—108; Br. Włodarski, *Polska i Rus 1194—1340*, Warszawa, 1966, p. 7—109; K. Górski, *L'Ordine teutonico. Alle origini dello stato prussiano*, Torino, 1971, p. 31—53; W. Urban, *The Baltic Crusade*, Illinois, 1975, p. 17—171.

tendință și-a croit drum încă înainte de începutul secolului XIII: în teritoriile ruse apusene, cnezatele Halici și Vladimir (Volhynia), rîvnite deopotrivă de Polonia și Ungaria, și în lumea baltică unde prozelitismul catolic și-a găsit un instrument deosebit de eficace în ordinele de călugări-cavaleri.

Din ultimele două decenii ale secolului XII, tendința regilor Arpadieni de a aduce sub controlul lor direct sau indirect teritoriile ruse apusene a devenit una din direcțiile permanente ale politicii externe a Regatului ungar care s-a străduit, pe această cale, să intre în contact direct cu răsăritul continentului, îndeosebi cu însemnatele drumuri comerciale care se încrucișau în spațiul nord-ponctic.

Încercarea Regatului ungar de a-și impune dominația sau măcar suzeranitatea în teritoriile ruse apusene s-a desfășurat în cooperare și în același timp în rivalitate cu Polonia sau mai exact cu Marele ducat al Cracoviei care asumase întâietatea asupra fragmentelor autonomizate ale Regatului polon. Disproporția de forțe între cele două puteri în prima jumătate a secolului XIII a făcut ca rolul principal în ofensiva lor în spațiul rus să revină Ungariei.

De la începutul secolului XIII, adică după 1204, expansionismul ungaro-polon în teritoriile ruse apusene a căpătat o puternică coloratură confesională. Timp de trei decenii, între 1204 și 1235, expedițiile ungare și, în subsidiar, cele polone, s-au succedat în teritoriile cnezatelor Halici și Vladimir, independent sau în cooperare, însoțite de tot atâtea eforturi de a le smulge „schisme” și de a le aduce sub autoritatea Bisericii apusene.

În ciuda unor reușite momentane, încercarea Ungariei de a-și subordona direct cele două cnezate și de a le transforma într-un regat satelit sub un rege arpadian au eșuat. În 1235, lupta pentru controlul asupra cnezatelor ruse apusene a aflat o soluție provizorie, o dată cu înscăunarea în domnie a lui Danil, fiul cneazului Roman, căzut în 1205 în lupta de la Zawichost cu polonii. În persoana lui Danil, cnezatul Halici a reușit să-și salveze autonomia, dar cu prețul recunoașterii suzeranității Regatului ungar.

Și în lumea popoarelor baltice, păgîne încă, penetrația politică și confesională din Vest e anterioară secolului XIII. Pe urmele negustorilor germani, instalați la gurile Dvinei în a doua jumătate a secolului XII pentru a intra în legătură cu centrele comerciale ruse, a venit clerul catolic care a dat un sens religios efortului de supunere a localnicilor livoni și estoni. Cum însă persuasiunea nu a dat rezultatele dorite, apelul la forță s-a dovedit și aici calea cea mai sigură de a aduce în obediența Romei popoarele refractare. Începînd cu ultimul deceniu al secolului XII cruciata și spiritul ei au cuprins și această parte a Europei, consolidînd și extinzînd considerabil pozițiile cîștigate anterior. Valuri succesive de cavaleri din nordul Germaniei și-au îndrumat energia militară în această direcție, sub protecția privilegiilor papale de cruciată. Mai mult încă, cruciata a devenit o realitate permanentă în această arie prin înființarea, în 1202—1203, a unui ordin de călugări-cavaleri, *Milites Christi*, sau, după unul din însemnele cusute pe mantiile lor, *purtătorii de spadă*². De la gurile Dvinei unde a luat ființă orașul Riga,

² Pentru cruciata în Livonia și rolul lui Inocențiu III în organizarea ei și în instituirea Ordinului purtătorilor de spadă, v. și B. Abers, *Zur päpstlichen Missionspolitik in Lettland und Estland zur Zeit Innozenz III.*, Bonn, 1958 („Commentationes Balticae”, IV-V, 1956—1957, p.1—18).

cucerirea germană a înaintat spre interior, de-a lungul fluviului, și spre nord, în teritoriile triburilor livone, convertite la catolicism pe măsura intrării lor în aria expansiunii germane. După 1215 cucerirea germană s-a extins asupra Estoniei care, în răstimp de nici două decenii, a fost și ea adusă la supunere de cruciații purtători de spadă, pentru a ajunge în cele din urmă sub dominația regalității daneze (1238). Încercarea puterilor catolice de a-și întinde stăpânirea și influența spre răsărit în lumea rusă a fost oprită de dubla victorie a cneazului Aleksandru Nevski, împotriva suedezilor și a cavalerilor cruciați, în vremea mării invazii tătare.

De însemnătate istorică excepțională și cu urmări de lungă durată în istoria Europei Răsăritene au fost și cuceririle *Ordinului teutonic* în Prusia³.

Încercările cnejilor poloni la începutul secolului XIII de a-i supune și converti pe pruşii păgîni au rămas toate fără rezultat, în ciuda faptului că au îmbrăcat și ele mantia cruciatei. În fața acestui eșec, ducele Conrad al Mazoviei a făcut apel la Ordinul teutonic căruia i-a oferit în 1225 în Prusia o compensație pentru teritoriile pierdute în regiunea arcului carpat, de unde fusese izgonit în chiar acest an de regalitatea ungară. Expansiunea propriu-zisă a început în 1230/1231 din teritoriul Chelmno (Kulm), obiectul donației lui Conrad de Mazovia către Ordin, și a progresat vertiginos în anii următori; în mai puțin de un deceniu s-a alcătuit în Prusia un adevărat stat german de cruciată pe care papalitatea l-a luat sub protecția sa asigurîndu-i astfel independența față de poloni. Fuziunea, în 1237, a Ordinului teutonic din Prusia cu cel al purtătorilor de spadă din Livonia a consolidat considerabil cruciata în spațiul baltic, amenințat acum să fie cuprins în totalitatea sa de germani și de ordinele de călugări-cavaleri. Prima mare răscoală antiteutonă a pruşilor în 1240 nu a făcut decît să întîrzie avansul cruciatei.

Cucerirea teritorială a fost însoțită și urmată de un vast efort de convertire la catolicism a populațiilor ortodoxe sau păgîne intrate în aria de influență a puterilor catolice. Ordinele călugărești — *cisterciții* și *dominicani* mai ales — au desfășurat o activitate intensă de convertire atît în spațiul baltic cît și în cel rus apusean. Terenul cîștigat pentru catolicism a fost integrat în structuri episcopale, care au asigurat și aici legii apusene un cadru permanent de activitate⁴.

Penetrația catolicismului a întîmpinat o reacție deosebit de viguroasă și tenace în lumea rusă care, o dată cu modelul spiritual bizantin pentru viața sa bisericească, a preluat și chiar amplificat latinofobia inveterată a Bizanțului. Cea mai durabil expusă presiunii catolicismului din pricina vecinătății cu regatele ungar și polon a fost lumea rusă apuseană din cnezatele Halici și Vladimir. Rezemată pe pozițiile cîștigate în această arie, papalitatea, care nu uitase încercările anterioare de a aduce lumea rusă sub autoritatea Romei și nici nu a renunțat vreodată la acest țel, s-a străduit să-și extindă influența cît mai departe în Răsăritul continentului. Deosebit de limpede a fost exprimată această viziune integratoare a papalității în scrisoarea adresată în 1207 de Inocențiu III ierarhiei laice și ecleziastice din „Rutenia“ (Rusia); întemeiat pe constatarea că după

³ M. Tummler, *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400*, Wien, 1955, p. 210—264; și K. Górski, *L'Ordine teutonico*, p. 37—41.

⁴ B. Altaner, *Die Dominikanermission des XIII. Jahrhunderts*, Habelschwert, 1924; G. von Walther-Wittenheim, *Die Dominikaner in Livland im Mittelalter. Die Natio Livoniae*, Romae, 1938.

suprimarea schismei în însuși centrul ei, Constantinopolul, menținerea rupturii de Biserica apuseană în zonele periferice ale ortodoxiei nu mai avea sens, papa îi invita pe conducătorii lumii ruse să accepte supremația Romei și să se integreze în unitatea catolică. Invitația papei, susținută de o amenințare neechivocă deși indirectă, învăluită în aluzia la soarta Constantinopolului pierdut de îndârjirea în schismă a grecilor, nu a dat însă rezultatul sperat⁵. În ciuda presiunii papale, avansul catolicismului în aceste teritorii a fost anevoios, marcat de repetate reacții împotriva dominației Romei și îndeosebi a puterilor care o aduceau o dată cu oștile lor.

Șocul primei invazii tătare în Rusia în 1223 și succesele cruciatei în aria cumană par să fi determinat un curent de apropiere de Roma în rîndurile cnejilor ruși care își împărțeau dominația asupra teritoriului fostului stat kievian, fragmentat în principate autonome⁶. Cu vădită satisfacție înregistra această tendință papa Honoriu III în scrisoarea de răspuns adresată la începutul anului 1227 „tuturor regilor Rusiei“, care invitaseră pe legatul papal aflat în părțile răsăritene să le viziteze teritoriile și își manifestaseră dorința de a se lepăda de „erorile“ în care perseveraseră pînă atunci; acestor „erori“, derivate din aderența la Biserica răsăriteană, papa le atribuia „frămîntările“ multiple abătute asupra lor, aluzie la recenta invazie mongolă și la dezastrul suferit de ei și de cumani la Kalka. Pentru a face dovada sincerității înclinării lor de a trece sub autoritatea Romei, tendință pe care papa îi îndemna să o ducă la împlinire, cnejii ruși erau rugați să trăiască în pace cu „creștinii din Livonia și Estonia“, adică cu catolicii din cele două ținuturi, deveniți obiect al ostilității localnicilor și al puterilor ruse învecinate care le sprijineau rezistența⁷. În 1231 apar și indiciile contactului între Roma și cnezatul Vladimir (Suzdal), cel mai de seamă dintre cnezatele ruse⁸. În anii imediat următori își face apariția și ierarhia ecleziastică latină în lumea rusă, o dată cu numirea de papa Grigore IX a unui „episcop al Rusiei“⁹.

Progresele catolicismului în aria cumană și rusă, pătrunderea misionarilor dominicani pînă în regiunea Niprului și instalarea lor la Kiev în deceniul 1220—1230 au apropiat avangărzile misionare ale Romei de limitele extreme ale continentului european în Răsărit, anume de regiunea dintre Volga și Urali unde se mențineau compact popoare păgîne de diverse seminții, între care locul preponderent îl aveau bulgarii din Bulgaria Mare, stat însemnat încă la această dată, și ungurii din Ungaria Mare. Zelul misionar al

⁵ *Acta Innocentii PP. III (1198—1216)*, ed. Th. Haluscynskyi, Vatican, 1944, p. 334—335.

⁶ Pentru tendința de apropiere de Roma constatată în lumea rusă în funcție de primejdia tătară, v. J. J. Zatkan, *The Union of Suzdal, 1222—1252*, în „The Journal of Ecclesiastical History“, VIII, 1957, p. 33—52.

⁷ „...sicut audivimus, nuntii vestri ad venerabilem fratrem nostrum Mutinensem episcopum Apostolicae Sedis legatum a latere nostro transmissi, cum humiliter rogaverunt, ut partes vestras personaliter visitaret, quia cupientes sana doctrina salubriter instrui, parati estis omnes errores penitus abnegare, quos propter defectum predicatorum, sicut dicitur incurristis, pro quibus iratus contra vos Dominus permisit vos hacenus multipliciter tribulari“; A. J. Turgheniev, *Historica Russiae Monumenta*, I, Petropoli, 1841, p. 20—21.

⁸ J. J. Zatkan, *The Union of Suzdal*, p. 36—37; v. textul bulei papale adresate unui „rege al Rusiei“, a cărei identitate e controversată, în *Acta Honorii III (1216—1227) et Gregorii IX (1227—1241)*, ed. A. L. Tăutu, Vatican, 1950, p. 221—222.

⁹ J. J. Zatkan, *The Union of Suzdal*, p. 37.

călugărilor predicatori nu a dat îndărăt în fața dificultăților și primejdiilor pe care le comportau misiunile în aceste teritorii îndepărtate; captura care li se oferea la orizont era prea mare, urmările așteptate ale unei eventuale reușite ale efortului lor misionar în această regiune erau prea însemnate pentru cauza pe care o slujeau în ansamblul Europei Răsăritene, pentru ca îndrăzneții dominicani să nu întreprindă încercarea.

Cu cunoștința și asentimentul papalității, dominicanii stabiliți în Ungaria s-au angajat în efortul de a-i descoperi și apoi de a-i converti pe ungurii din Ungaria Mare rămași păgîni¹⁰. Abia a doua misiune în această direcție, misiune a cărei figură centrală a fost dominicanul Iulian, a reușit să-și atingă țelul în 1234—1235. Rămas singur din grupul de patru călugări cîți pomiseră la drum, Iulian a ajuns în regiunile locuite de seminția ungară care se menținuse în teritoriile de bașină, la răsărit de Volga, explorînd posibilitățile de a-i converti.

Revenirea tătarilor la apus de Urali în 1236—1237 și speranța într-o acțiune de ajutorare din partea puterilor catolice par să fi dat un nou impuls curentului de apropiere de Roma în lumea rusă. La înapoierea din misiunea sa pe Volga superioară, dominicanul Iulian, ajuns în țara mordvinilor păgîni, a fost informat despre intenția lor de a se converti la creștinism și despre apelul pe care îl adresaseră cneazului de Vladimir (Suzdal) pentru a obține ajutor din partea sa în această privință. Cneazul însă, potrivit izvorului nostru, ar fi declinat oferta, spunîndu-le că misiunea de convertire nu îi revenea lui ci „papei din Roma”; „căci — ar fi explicat cneazul solicitorilor săi — este apropiat timpul cînd toți va trebui să primim credința Bisericii romane și să ne închinăm ei”¹¹.

Succesele însemnate înregistrate de lumea catolică în spațiul cuman, rus apusean și baltic în primele decenii ale secolului XIII, înregire a mării răsturnări petrecute în sud-estul Europei în urma cuceririi Constantinopolului de către cruciați, au inspirat papalității proiectul și încercarea de a integra ansamblul Europei Răsăritene în formula spiritualității apusene. Perspectivile păreau favorabile și în statul bulgarilor de pe Volga unde, potrivit informațiilor dominicanilor, se răspîndise zvonul că peste puțin timp vor trece cu toții la creștinism sub autoritatea papei: „în acel regat se zvonește public că în curînd vor trebui să se facă creștini și să se supună Bisericii romane; deși ei susțin că nu cunosc ziua <cînd se vor creștina>, după cum am auzit de la înțelepții lor”¹². Trecerea la religia creștină, în variantă romană, a populațiilor păgîne de pe Volga superioară, mai ales a ungurilor din Ungaria Mare, ar fi constituit în sine un cîștig însemnat pentru Roma; pe deasupra însă ea ar fi oferit Bisericii apusene și un punct de reazem solid pentru încercarea de a accelera integrarea lumii ruse în aria ei de dominație.

¹⁰ L. Bendefy, *Fontes authentici itinera (1235—1238) fr. Iuliani illustrantes*, în „Archivum Europae Centro-Orientalis”, III, 1937, p. 1—52; H. Dörrie, *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Iulianus O.P. im Uralgebiet (1234/1235) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren mit einer Beilage von W. Heissig*, în „Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen”, Phil.-hist. Klasse, Nr. 6, Göttingen, 1956; J. Richard, *La papauté et les missions d'Orient*, Roma, 1977, p. 26—33.

¹¹ „...non meum est hoc facere, sed pape romani; prope enim est tempus, quo omnes fidem ecclesie romane debemus suscipere et ejus obedientie subjugari”; H. Dörrie, *Drei Texte*, p. 160—161.

¹² „in regno illo publicus est sermo, quod cito debeant fieri Chistiani et Romane ecclesie subjugari; sed diem se asserunt nescire, sicut enim a suis sapientibus audiverunt”; *ibidem*, p. 156.

Pentru a nu declanșa suspiciuni premature în cnezatele ruse vizate de acest vast program de încercuire, dominicanul Iulian a temporizat convertirea ungarilor de la răsărit de Volga; căci, afirmă textul care relatează misiunea lui Iulian, „dacă s-ar întâmpla ca aceștia să se lege întru creștinătate cu ceilalți — adică ungurii din Panonia cu cei de pe Volga — ar subjugă toate regatele aflate între ei”¹³. Prinși între doi factori de presiune, unul apusean și altul răsăritean, rușii ar fi fost constrânși, credeau misionarii dominicani și factorii de decizie de la Roma, să se integreze în unitatea Bisericii apusene¹⁴. Stepa nord-pontică în imensitatea ei și lumea sedentară dependentă de ea urmau, așadar, să fie încadrate în formula universalismului roman, în veșmîntul său medieval, apostolic.

Provocată însă, stepa a reacționat, opunînd universalismului Romei, propriul ei universalism.

Marea invazie tătară¹⁵. În vremea cînd călugării dominicani ajungeau pe cursul superior al fluviului Volga, în căutarea rămășiței ungare pe care sperau să o cîștige la creștinism, cu gîndul de a aduce întregul spațiu al Europei Răsăritene sub autoritatea Scaunului papal, la capătul de răsărit al continentului asiatic, în stepa mongolă, marele *kuriltai*, sfatul nobilimii mongole întrunit „în anul șoarecelui” 1235 de Ögö dai, succesorul lui Ginghis-han, hotăra relansarea ofensivei în vederea împlinirii misiunii universale atribuite Imperiului mongol de fondatorul său. Unul din țelurile noii ofensive, care avea să se reverse devastator în multiple direcții, a fost cucerirea Europei.

În necontenita grupare, desfacere și regroupare de clanuri, triburi și etnii turce și mongole care a dominat trecutul stepei asiatice în evul mediu și care s-a răsfrînt masiv și asupra civilizațiilor sedentare din Asia și Europa, istoria, la trecerea dintre secolele XII și XIII, a atribuit misiunea de a reface unitatea stepei unui trib mongol care, în numai cîteva decenii, s-a transformat dintr-o uniune de ginți locală într-un imperiu universal, cel mai vast din cîte cunoscuse omenirea. Conducătorul care a personificat acest destin istoric excepțional, pe nume Temugin, era descendentul unei familii de căpetenii ale tribului mongolilor.

Etapă imediat premergătoare constituirii Imperiului mongol a fost unificarea sub conducerea lui Temugin a grupului de triburi înrudite etnic și lingvistic cu *mongolii*, care avea să intre în istorie sub numele acestora sau sub cel al unuia dintre triburile

¹³ „...quia si regna paganorum et terra Ruthenorum, que sunt media inter Ungaros christianos et illos, audirent, quod illi ad fidem catholicam invitarentur, dolerent et vias omnes forsitan de cetero observarent, timentes, quod si illos istis contingerent Christianitate conjungi, omnia regna intermedia subiugarent”; *ibidem*, p.159.

¹⁴ Ideea strategică a încercuirii cnezatelor ruse ortodoxe prin convertirea Ungariei Mari, astfel cum străbate din relatarea asupra călătoriei misionarului dominican Iulian, e evidențiată de H. Dörrie, *ibidem*, p. 129.

¹⁵ R. Grousset, *L'empire des steppes*, Paris, 1939, p. 243—486; idem, *L'Empire mongol (1ère phase)*, Paris, 1941; L. Hambis, *I Mongoli*, Firenze, 1961, p.103—132; G. Hambly, *Zentralasien*, Frankfurt am Main, 1966, p. 98—127; *Tataro-mongoli v Azii i Evrope. Sbornik statei*, Moskva, 1970; Ch. Lemerrier-Quelquejay, *La pace mongola*, Milano, 1971; J. G. Saunders, *The History of the Mongol conquests*, London, 1971.

contopite de ei, *tătarii*. Înfăptuirea acestui proces de unificare a dat naștere *ulus*-ului mongol, adică statului unitar al „nației“ mongole, act consacrat de kuriltaiul din 1206 când, corespunzător noii sale poziții de conducător suprem, Temugin a luat numele de *Ginghis-han*. Realizarea unității mongole sub hanatul lui Ginghis-han a marcat și începutul politicii sale imperiale.

Constituirea Imperiului mongol a fost urmarea nu a unei succesiuni de cuceriri înfăptuite la voia întâmplării, ci a unui program și a unei viziuni foarte precise. Și în această privință ca și în altele, noii candidați la imperiul universal nu au făcut decât să dezvolte o temă elaborată de predecesorii lor la dominația stepei, turci sau mongoli, ei înșiși tributari în această privință ideologiei civilizațiilor sedentare, chineză și iraniană, sau chiar unor influențe creștine și budiste¹⁶. Ca și precursorii lor, ei s-au considerat chemați de o putere superioară, „cerul veșnic albastru“, să realizeze unitatea întregii lumi și a tuturor popoarelor sub autoritatea lor. „Există un singur Dumnezeu în cer, iar pe pământ un singur stăpînitor, Ginghis-han“, proclamase însuși întemeietorul Imperiului mongol, punînd astfel temelia ideologică a revendicării sale și a poporului său la dominația universală¹⁷. Mesajele scrise sau verbale adresate de marii hani mongoli capilor de state și conducătorilor spirituali ai popoarelor cu care se aflau în contact, repetau ca tot atîtea ecouri principiul enunțat de Ginghis-han sau îl aplicau la situații concrete. Textele adresate de primii hani conducătorilor străini nu erau decât porunci de supunere, derivate din afirmarea, explicită sau implicită, a supremației absolute a Imperiului mongol asupra tuturor popoarelor și a îndatoririi, nu mai puțin absolute a acestora, de a o recunoaște și de a i se supune¹⁸. Universalismul mongol e afirmat răsplat în preambulul scrisorilor adresate de hani suveranilor străini: „în puterea cerului veșnic albastru, noi, hanul oceanic al marelui popor întreg, porunca noastră“, i se adresa marele han Güyük papei Inocențiu IV, inviîndu-l să i se supună și să se înfățișeze la curtea sa pentru a i se închina¹⁹.

Toate popoarele lumii erau considerate a se afla în dependența marelui han prin hotărîrea divinității „cerului veșnic albastru“; orice refuz de a accepta supunerea față de mongoli era considerat un act de rebeliune împotriva forței divine înseși și a „monarhiei cosmice“ instaurată prin voința ei²⁰.

Ideea de imperiu universal sub dominație mongolă a inspirat și programul de cuceriri cu adevărat universal elaborat de Ginghis-han și urmărit cu tenacitate de el

¹⁶ Ch. Lemerrier-Quelquejay, *La pace mongola*, p. 49—50; O. Turan, *The Ideal of World Domination among the medieval Turks*, în „*Studia Islamica*“, 4, 1955, p.77—90; G. A. Bezzola, *Die Mongolen in Abendländischer Sicht (1220—1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen*, Bern-München, 1974, p.48.

¹⁷ J. Richard, *The Mongols and the Franks*, în „*Journal of Asian History*“, III, 1962, p.48—49.

¹⁸ E. Voegelin, *The Mongol Orders of Submission to European Powers*, în „*Byzantion*“, XV, 1940—1941, p. 378—413.

¹⁹ P. Pelliot, *Les Mongols et la Papauté*, în „*Revue de l'Orient Chrétien*“, XXIII, 1923, p. 3—33; XXIV, 1924, p. 225—325; XXVIII, 1931—1932, p. 3—84.

²⁰ În legătură cu unul din ordinele sale cu valabilitate universală, hanul Güyük afirma: „volumus istud ad audientiam omnium in omnem locum pervenire, provinciis nobis oboedientibus et provinciis nobis rebellantibus“; Simon de Saint Quentin, *Histoire des Tatares*, ed. J. Richard, Paris, 1965, p. 116—117.

însuși și de succesorii săi imediați, Ögöđai, Güyük, Möngke și Kubilai. Cucerirea s-a desfășurat atît în direcția popoarelor din stepă și din taiga, cît și în cea a civilizațiilor sedentare: chineză, islamică și creștină. Un șir de campanii pe cît de minuțios pregătite pe atît de fulgerătoare în execuția lor a dat consistență în scurt interval visului imperial al tribului care realizase unitatea lumii mongole și al înfăptuitorului ei, Ginghis-han.

Instrumentul prin excelență al cuceririi a fost oastea mongolă, care și-a desăvîrșit organizarea în urma kuriltaiului din 1206. Factorii care au asigurat succesele uluitoare ale oștilor mongole au fost extrema lor mobilitate, capacitatea lor de manevră, îndeosebi aceea de a realiza largi operații de învăluire, și disciplina riguroasă în care erau formate; trăsături moștenite toate de la predecesorii lor la dominația stepei, dar cărora mongolii le-au asigurat perfecțiunea.

O contribuție însemnată la succesele lor militare a avut excelentul sistem de informare organizat de mongoli; toate campaniile întreprinse de ei erau precedate de vaste acțiuni de investigare a realităților geografice, politice, economice ale teritoriilor care urmau să fie invadate. Uneori, acțiunea militară era mult înlesnită de cooperarea dinainte pregătită a unor elemente sau grupuri etnice din teritoriile care urmau să fie invadate.

Întemeiați pe acești factori de superioritate, mongolii, cu efective relativ modeste, au fost în măsură să zdrobească aproape toate rezistențele care le-au stat în cale, atît cea a popoarelor de stepă înrudite etnic sau spiritual cu ei, cît și cea a societăților sedentare mult mai civilizate.

Faza propriu-zis imperială a statului întemeiat de Ginghis-han a început în 1207, o dată cu supunerea popoarelor de vînători din zona pădurilor nordice, *kirghizi* și *oirazi*. În 1209, *uigurii*, așezați la nord de Tibet, popor turcic cîștigat în bună măsură la creștinism, în varianta sa nestoriană, s-au supus fără rezistență noii mari puteri. După acest succes ofensiva mongolă s-a desfășurat pentru prima oară în aria civilizațiilor sedentare, anume în China, al cărei teritoriu în acea vreme era împărțit între trei mari state: Imperiul Xixia al tanguților de origine tibetană în nord-vest; Imperiul Jin al jurchenilor tunguși în nord, cu capitala la Yenjing (azi Beijing); Imperiul din Sud rămas sub dinastia chineză Song. Cel dinfii atacat a fost statul tangut, care s-a înclinat în fața superiorității covârșitoare a mongolilor, deși rezistența avea să se prelungească timp de cîțiva ani. În 1211, Ginghis-han a deschis lupta cu statul Jin, luptă, care, în prima fază, s-a prelungit pînă în 1223. Cucerirea Imperiului Song avea să înceapă doar sub succesorul imediat al lui Ginghis-han, marele han Ögöđai, pentru a se încheia abia în a doua jumătate a secolului XIII, în timpul lui Kubilai.

De îndată ce succesul a început să încline de partea mongolilor în lupta cu statul Jin, Ginghis-han a decis să-și angajeze oștile în direcția Asiei Centrale, în aria de influență spirituală a islamului. O primă expediție (1218), înfăptuită de unul dintre comandanții săi, a adus la supunere statul Karakitailor, situat între teritoriul uigur și Sîr Daria; cu acest succes, Imperiul mongol a ajuns în contact nemijlocit cu puternicul stat islamic al Horezmului, recent creat în teritoriile dintre Marea Caspică, Sîr Daria și nordul Iranului.

Un incident de natură comercială, masacrarea unei mari caravane de negustori de către un guvernator de provincie din Horezm (1219) — indiciu de seamă al unui

dintre interesele de căpetenie care au îndrumat pașii cuceritorilor mongoli — a dezlănțuit conflictul. În anul următor, Ginghis-han a luat cu asalt principalele centre urbane ale Horezmului între care Otrar, Buhara și Samarcand. Capitala însăși a statului horezmian, Urgenci, a căzut în campania din anul următor. În 1221, Ginghis-han a invadat teritoriile în care se refugiase rezistența horezmiană, Afghanistanul și Horasanul. În urma acestor campanii, cele două provincii împreună cu Iranul Oriental au fost integrate în Imperiul mongol. În 1226—1227, Ginghis-han și-a îndreptat din nou lovitura împotriva tanguților din Xixia care refuzaseră să participe cu trupe la campaniile sale din Asia Centrală. Între timp, o parte a oștilor mongole, sub conducerea căpeteniilor Subotai și Djebe, au înaintat spre regiunea Caucazului și au pătruns în sudul Rusiei, unde au zdrobit rezistența cumanilor și rușilor (Kalka, 31 mai 1223).

Moartea lui Ginghis-han (18 august 1227) nu a oprit decît pentru scurt timp avîntul cuceririlor mongole, reluate cu toată vigoarea de Ögödaï ai cărui primi ani de domnie au fost consacrați consolidării pozițiilor cîștigate de tatăl său în Iran și în China de Nord.

În 1230—1231, oștile mongole zdrobesc statul Horezmului, refăcut în parte sub Djalal ed-Din de pe urma loviturilor primei invazii, și supun Mesopotamia și Transcaucazia. În deceniul următor mongolii frîng puterea seldjukizilor în bătălia de la Köse Dag (26 iunie 1243). Sultanatul de Iconium și, în urma lui, Armenia Mică se recunosc vasale ale Imperiului mongol, care se întindea acum, potrivit afirmației pline de mîndrie a mongolilor înșiși, „de la răsăritul soarelui pînă la Mediterană”²¹.

În China a început în 1232 operația de lichidare a rămășițelor statului dinastiei Jin, a cărui capitală a căzut în anul următor în mîinile mongolilor.

Noile succese l-au determinat pe marele han Ögödaï să relanseze pe o scară încă și mai mare cuceririle. Direcțiile principale fixate de marele kuriltai din 1235 pentru noul val de cuceriri erau Coreea, China de Sud, Orientul Mijlociu și Europa. Generația urmașilor imediați ai lui Ginghis-han se simțea chemată să desăvîrșească opera inițiată de părințele lor și să instaureze efectiv dominația universală a imperiului creat de el.

Potrivit planului de campanie, ansamblul Europei urma să fie adus la supunere față de noul imperiu. În temeiul acestei hotărîri, pentru a duce la împlinire porunca marelui han, o mare oaste mongolă, sub conducerea lui Batu, fiul lui Djuci, fiul cel mai mare al lui Ginghis-han, a pornit „în anul maimuței” 1236 din stepa mongolă spre apus²². Alături de comandantul suprem al expediției se aflau frații săi Ordu, Berke și Sibani, doi fii ai lui Ögödaï, Güyük și Kadan, Möngke, fiul lui Tului, cel mai mic dintre fiii lui Ginghis-han, Baidar și Buri, fiul și, respectiv, nepotul lui Djagatai, al doilea fiu al lui Ginghis-han. Mentorul militar al acestui grup impunător de principii ginghishanizi porniți să cucerească Europa era marele strateg Subotai, care avea să joace un rol de prim plan și în această nouă invazie mongolă pe continentul european.

²¹ Simon de Saint Quentin, *Histoire des Tatars*, ed. J. Richard, Paris, 1965, p. 52.

²² Pentru campaniile mongole în Rusia și pentru istoria Hoardei de Aur, v., între altele: B.D. Grecov și A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953 (traducere din limba rusă); G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven, London, 1953; B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223—1502*, Wiesbaden, 1965.

În interval de numai patru ani (1237—1240), în urma unui șir de operații militare strălucite — lupte în câmp deschis și asedii de cetăți —, marea oaste mongolă a lui Batu a distrus și subjugat cele trei mari entități politice din spațiul rus și nord-pontic: Hanatul bulgar de pe Volga, hoarda cumană din stepa nord-pontică și mozaicul de state ruse cvasiindependente rezultate din destrămarea Marelui Cnezat de Kiev. În decembrie 1240 a fost luată cu asalt și trecută prin regimul de distrugere și exterminare practicat de mongoli capitala fostului mare cnezat, Kievul. Cu această din urmă operație, terenul era pregătit pentru noua fază a ofensivei în direcția Europei; spatele frontului fusese asigurat. Iarna 1240—1241 a fost consacrată pregătirii noului asalt.

Ținta principală a celei de a doua etape a atacului mongol împotriva Europei a fost Ungaria. Direcția noului atac a fost determinată de căutarea terenului celui mai prielnic pentru pregătirea fazei următoare a cuceririi Europei; prin poziția ei geografică, prin fertilitatea și abundența pășunilor ei, Câmpia panonică a fost dintotdeauna pentru călăreții stepei o bază ideală de lansare a raidurilor de jaf și devastare în aria civilizațiilor sedentare din sud-estul și apusul Europei sau un popas prielnic pentru pregătirea cuceririi și instalării definitive pe teritoriile acestora.

Campania militară a mongolilor împotriva Ungariei a fost un model de îmbinare între un țel strategic extrem de ambițios, urmărit cu mijloacele unei lovituri directe decisive, și operații auxiliare laterale de mare anvergură pe spații întinse și care au servit excelent obiectivul principal²³.

Faza decisivă a marelui asalt asupra Europei Centrale s-a desfășurat în lunile februarie-aprilie 1241 și a culminat cu zdrobirea armatei ungare.

Primele care au intrat în acțiune au fost trupele destinate să paralizeze puterea militară a Poloniei, adică a principalelor cnezate polone, și a Boemiei. Sub comanda lui Ordu și Peta (echivalentul probabil din izvoarele latine a numelui lui Baidar), corpurile mongole care au operat în nord s-au răsfirat în mai multe direcții pentru a cuprinde o parte cât mai însemnată din teritoriul polon și a difuza cât mai larg teroarea, mijloc sigur de anihilare a spiritului de rezistență. Corpul principal a evoluat în direcția Sandomir-Cracovia (februarie-martie 1241) și a zdrobit rezistența oștilor principalului cnezat polon. În Silezia, unde a ajuns în primele zile ale lui aprilie, acest corp a făcut joncțiunea cu un altul care operase mai la nord, în Kujavia. La 9 aprilie, cele două corpuri mongole reunite au zdrobit la Wahlstadt, lângă Liegnitz, oastea ducelui Henric cel Pios al Sileziei, rămas pe câmpul de luptă. Lovindu-se de rezistența regelui Boemiei și înțelegând dificultățile unei acțiuni militare în această țară, învingătorii de la Liegnitz s-au îndreptat spre Moravia, pe care au devastat-o cumplit, iar de aici spre Ungaria, unde s-au unit cu celelalte oști mongole.

Un alt corp de oaste a acționat în spațiul carpato-dunărean, atât în afara Carpaților cât și în Transilvania, sub comanda lui Kadan, Büri și Bücek, cu misiunea de a învâli dinspre sud Regatul ungar și de a anihila forțele militare din Transilvania. Și această aripă s-a desfășurat în mai multe direcții, în unități separate, înainte de a se

²³ Nu există o lucrare recentă, temeinică, asupra invaziei tătare în Europa Centrală. Încă indispensabilă e cercetarea serioasă, depășită însă în unele privințe, a lui G. Strakosch-Grassmann, *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242*, Innsbruck, 1893.

reîntâlni la locul fixat în pusta ungară²⁴. Din știrile puține și nu foarte sigure care ne-au parvenit asupra operațiilor din acest sector al asaltului asupra Ungariei, trei par a fi fost direcțiile principale în care s-a angajat brațul sudic al ofensivei mongole.

Prima din subdiviziunile aripii sudice a oștilor mongole, aflată sub comanda lui Kadan, a trecut Carpații Răsăriteni în Transilvania după un marș de trei zile prin zona împădurită care se întindea între Rusia haliciană și Cumania. Cea dintâi victorie însemnată a asaltului tătar în Transilvania a fost la Rodna, centru minier cu populație germană „în care se afla o mulțime nenumărată de locuitori” potrivit clericului catolic Rogerius, italian de origine, aflat în misiune în Regatul ungar, martor ocular al invaziei tătare și autor al unei scrieri, *Carmen miserabile* (*Cîntec de jale*), închinată acestui tragic eveniment²⁵.

Nereușind să înfrîngă în luptă deschisă rezistența rodnenilor, tătarii lui Kadan au recurs la unul din vicleșugurile lor încercate: simularea fugii. Siguri de succes și convinși că tătarii s-au retras definitiv, locuitorii orașului și-au celebrat în petrecere victoria. Revenirea tătarilor i-a surprins în plină euforie și inapoi de rezistență, nelăsându-le altă ieșire decît capitularea (31 martie). Sub conducerea *greavului* lor (*comes*), șase sute de germani aveau să-i însoțească în calitate de călăuze pe mongoli în marșul lor prin Transilvania spre Ungaria²⁶.

Bistrița a fost luată cu asalt în primele zile ale lui aprilie; de aici oastea lui Kadan a înaintat spre apus, pe valea Someșului, trecînd prin Dej, Cluj și Zalău pentru a ajunge în cele din urmă în Bihor.

Cum izvoarele semnalează operații de devastare mongole și în sudul Transilvaniei, în Țara Bîrsei și în regiunile Sibiului, s-a presupus, cu temei, că în această zonă a operat o altă oaste mongolă, sub comanda lui Bûri, care ar fi trecut Carpații prin pasul Oituz²⁷. Relatarea mai tîrzie a persanului Rașid od-Din, alt izvor de primă însemnătate pentru istoria invaziei tătare în spațiul carpato-dunărean, menționează luptele susținute de Kadan și Bûri cu poporul „sasan” (sașii), cel dintîi, cum s-a văzut, în nordul, iar cel de al doilea în sudul Transilvaniei²⁸. În Țara Bîrsei a fost zdrobită oastea voievodatului Transilvaniei în fruntea căreia se afla însuși voievodul²⁹.

În sfîrșit, o a treia unitate a corpului sudic, sub comanda lui Bûcek, a avut misiunea de a anihila forțele formațiilor politice românești extracarpătice, ale „vlahilor negri” (*Karaulagh*) în descrierea lui Rașid od-Din. Informația istoricului persan corespunde cu cea a lui Rogerius care, fără a-i numi pe români, amintește zdrobirea oștilor din țara episcopatului cuman și ocuparea ei, atribuind însă această victorie lui

²⁴ A. Sacerdoțeanu, *Marea invazie tătară și sud-estul european*, București, 1933; A. Decei, *L'invasion des Tatars de 1241/1242 dans nos régions selon la Djami ot-Tevarikh de Fâzl ol-lah Râsid od-Din*, în „RRH”, XII, 1973, I, p.101—121; V.Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p.157—172; Al. Gonța, *Românii și Hoarda de Aur, 1241—1502*, München, 1983 (utilă pentru unele din informațiile culese de autor).

²⁵ Rogerius, *Carmen miserabile*, ed. L. Juhász, în SRH, II, p. 564.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ A. Decei, *L'invasion des Tatars*, p.114—115.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, p. 114.

Bochetor³⁰. Înaintînd dincolo de acest teritoriu, oastea tătară a ajuns la hotarul țării lui Mișelav — identificat cu Seneslau — ale cărui oști, pregătite de luptă, la hotar, potrivit lui Rașid od-Din, au fost la rîndul lor înfrînte³¹. După această nouă victorie, unitatea lui Blücek a înaintat, conform celei mai verosimile interpretări, prin Oltenia și Banat, spre Ungaria, unde a făcut joncțiunea cu celelalte corpuri de oaste³².

Oastea principală, căreia îi fusese rezervată misiunea de a administra lovitura decisivă Regatului ungar, s-a pus în mișcare la începutul lunii martie 1241 sub comanda supremă a lui Batu.

La 10 martie, la curtea regală ungară sosea un curier rapid al comitelui palatin, căruia îi fusese încredințată sarcina de a apăra pasul Vereczke (*Porta Rusiae*), din Carpații Păduroși, cu vestea că mongolii pătrunseseră în trecătoare și că începuseră să demanteleze întăriturile (*indagines*, *posade*), care le stăteau în cale; incapabil să stăvilească năvala cu mijloacele care îi stăteau la dispoziție, comitele palatin cerea regelui să-i trimită urgent întăriri. Apelul sosea însă prea târziu; la 12 martie, corpul de oaste al căpeteniei regale de la hotar a fost zdrobit. Abia cîțiva din luptătorii care îl alcătuiau, între ei palatinul însuși, au reușit să scape din măcel. Imediat după înlăturarea acestei piedici, cu rapiditate uluitoare, într-un interval record de patru sau cinci zile, o unitate mongolă de avangardă, sub conducerea lui Sibani, fratele lui Batu, a înaintat pînă în apropierea orașului Pesta, unde prezența ei e semnalată la 15 martie. Rostul acestei înaintări rapide era acela de a întreprinde raiduri de devastare și terorizare și de a împiedica operațiunile de adunare a oștilor regale.

În primele zile ale lunii aprilie cele două oști adverse erau gata de luptă. Din Pesta, oastea regală, condusă de însuși regele Bela, s-a pus în mișcare la 6 aprilie în direcția locului unde se instalase oastea mongolă, la vărsarea râului Sajó în Tisa, într-o poziție strategică favorabilă. Bătălia însăși, care poartă numele râului lîngă apele căruia s-a desfășurat sau al unei așezări din apropiere, Mohi, s-a încheiat cu victoria totală a mongolilor. Recurgînd încă o dată la tactica învăluirii adversarului, formulă care a dominat strategia marilor lor campanii din Asia și Europa, mongolii au reușit, printr-o operație de surprindere să încercuiască în decurs de numai cîteva ore, în zorii zilei de 11 aprilie, tabăra regală, creînd astfel premisele victoriei. Înțelegînd gravitatea situației, oastea ungară a încercat o operație de despresurare, după eșecul căreia a urmat debandada. Prin golurile lăsate, probabil intenționat, de mongoli între liniile lor, o parte a trupelor regale, în frunte cu însuși regele, a încercat să-și găsească în fugă salvarea; urmăriți de aproape de mongoli, mulți dintre fugari au fost nimiciți în cursul retragerii. Cîteva zile după această victorie, mongolii au luat cu asalt Pesta; în săptămînile și lunile următoare ei au devastat și supus cea mai mare parte a teritoriilor ungare din sînga Dunării.

O dată cu sosirea iernii și cu înghețul apelor fluviului, mongolii au relansat ofensiva. O parte a oștilor lor, sub comanda lui Batu, a cucerit Buda și a întreprins

³⁰ A. Decei, *L'invasion des Tatars*, p. 116—118; Rogerius, *Carmen miserabile*, p. 564.

³¹ A. Decei, *L'invasion des Tatars*, p. 118—119.

³² *Ibidem*, p. 118—120.

operații de cucerire în restul Ungariei, în dreapta Dunării. Un alt corp, sub comanda lui Kadan, a fost trimis în sud, în Croația și apoi pe țărmul dalmat, în urmărirea regelui Bela (iarna 1241—1242), care și-a salvat viața refugiindu-se într-o insulă din Marea Adriatică.

Lovitura militară și acțiunea de devastare au fost urmate de instalarea pe teritoriul ungar și de organizarea cuceririi. Îndată după victoria de pe Sajó, căpeteniile care câștigaseră bătălia au trimis curieri comandanților unităților care acționaseră pe ariile laterale, invitându-i să se grăbească spre Ungaria pentru a lua în stăpânire părțile din teritoriul regatului care le fuseseră repartizate³³. Localnicii reveniți în așezările lor din ascunzișurile în care se retrăseseră au fost subordonați unor căpetenii tătare (*reges*); muncile agricole au fost astfel reluate în folosul ocupanților care se pregăteau să ierneze în țară. Satele teritoriilor ocupate de tătari au fost distribuite între hani (*canesii*), care împărțeau justiția și storceau de la populație produsele de care aveau nevoie. Potrivit mărturiei canonicului Rogerius, hanul în a cărui dependență se afla, comanda peste o mie de sate. Săptămînal, cei aproximativ o sută de hani care controlau ansamblul teritoriului cucerit se întruneau în cadrul unui sfat (*kuriltai*)³⁴.

Indiciile erau clare că mongolii intenționau să se instaleze în teritoriul cucerit. În chip neașteptat însă, în martie sau aprilie 1242, diversele unități ale oștii mongole au primit ordinul de a se retrage spre stepa nord-pontică de unde veniseră. Retragerea mongolilor din Europa Centrală a fost pentru contemporani încă mai neașteptată decât chiar invazia lor.

La 11 decembrie 1241, la Karakorum, în Mongolia, unde se fixase sediul permanent al imperiului, o noapte închinată petrecerii a curmat brusc viața și domnia hanului Ögö dai. Un gol de putere s-a creat astfel în centrul însuși al imensului imperiu care se întindea acum din interiorul Chinei pînă pe cursul mijlociu al Dunării. Rezolvarea succesiunii lui Ögö dai se anunța însă mult mai anevoioasă decât cea a lui Ginghis-han. Privirile membrilor familiei ginghishanide, risipiți în toate direcțiile, în ulusurile lor sau în campaniile de cucerire în care se aflau angajați, s-au întors spre Karakorum unde aveau să se înfrunte interesele lor divergente. Noua schimbare a gărzii la conducerea imperiului, preluată de a doua generație a descendenței ginghishanide, a fost însoțită de primele indicii ale destrămării ulusului imperial mongol; deocamdată, sub înfățișarea rivalităților personale, prevestitoare însă a antagonismelor de civilizație și de interese comerciale care, în deceniile următoare, au subminat definitiv unitatea moștenirii lui Ginghis-han.

Informat, ca și ceilalți membri ai familiei, asupra evenimentului, Batu han a ordonat retragerea, punînd astfel capăt campaniei în Apus pentru a se așeza într-un loc mult mai apropiat de centrul deciziei, de unde spera să o poată influența.

³³ „Primo totam Hungariam ultra Danubium diviserunt et assignaverunt unicuique de maioribus Tartarorum regibus, qui adhuc Hungariam non intraverant partem suam significando eis rumores et quod festinarent quia iam eis obstaculum nullum erat”; Rogerius, *Carmen miserabile*, p. 574.

³⁴ „Constituerunt canesios, id est, balivos, qui iustitiam facerent et equos, animalia, arma, exennia et vestimenta utilia procurarent. Et sic procurator meus de istis dominis erat unus et pene mille villas regebat et erant canesii fere centum... Conveniebant canesii pene qualibet septimana”; Rogerius, *Carmen miserabile*, p. 581.

În primăvara anului 1242, oștile mongole au părăsit pozițiile avansate în care se aflau în Ungaria și în Peninsula Balcanică. Unitățile din Ungaria s-au retras prin Transilvania și Cumania, iar cele din Peninsula Balcanică prin teritoriile statului Asăneștilor, ale „vlahilor“ (*Ulakut*), potrivit lui Rașid od-Din, de la care au cucerit două orașe însemnate, Tîrnovo și Kila (Chilia). Revenit în stepa nord-pontică, Batu și-a instalat sediul stăpînirilor sale pe Volga, la Sarai, într-o poziție de unde putea urmări atît evoluția luptei pentru putere de la Karakorum, cît și evenimentele din Europa și din Transcaucazia, la fel de însemnate pentru el. „Torrentul devastator reintrase în matca sa“³⁵.

Marea invazie a mongolilor în Europa care, în decurs de cinci ani, au străbătut nimicitor și cuceritor imensul spațiu cuprins între regiunea Urali-Volga (1236) și centrul Ungariei (1241), a avut drept principală consecință constituirea unui nou stat de tip nomad în răsăritul Europei, cu sediul pe Volga, *Hoarda de Aur*. Acest nou organism politic, reîntrupare a „imperiului stepei“ în Europa, s-a substituit dominației cumane, dar în forme mult mai riguroase și apăsătoare pentru sedentarii dominați. Ca și cumanii, mongolii Hoardei de Aur și-au constituit o arie de dominație directă și o zonă de hegemonie, în care au fost înglobate în diferite grade de dependență, multiple state și popoare.

Aria de dominație directă în Europa a Hoardei de Aur, la începuturile ei, a cuprins bazinul fluviului Volga, inclusiv teritoriul fostului hanat al Bulgariei Mari, stepa nord-pontică și teritoriile dintre Marea Neagră și Marea Caspică³⁶. Spre apus, nominal cel puțin, stăpînirea Hoardei de Aur se întindea pînă la gurile Dunării. Misionarul Guillaume de Rubruck, care a străbătut Imperiul mongol în anii 1253—1254, identifică aria de dominație mongolă în Europa cu cea a stăpînirii cumane (Kîpciak, Valania) și, integrînd informația recentă în tradiția geografică europeană, cu *Alania* lui Isidor din Sevilla. Urmîndu-l pe cărturarul iberic din secolul VII, Rubruck definește astfel aria „europeană“ a Imperiului cuman intrată în stăpînirea tătară: „iar acest teritoriu durează în longitudine de la Dunăre la Don, care este hotarul dintre Asia și Europa, drum de două luni de călărit în grabă, după cum călăresc tătarii“³⁷. În realitate însă, dacă întinderea stăpînirii tătare pînă la gurile Dunării nu e o simplă recompunere după scrierea citată a lui Isidor din Sevilla, după precedentul cuman, ea nu a avut în această vreme decît caracterul unei folosiri sezoniere a terenurilor de pășunat: „Și-au împărțit între ei — afirmă același Rubruck despre căpeteniile tătare — Sciția, care se întinde de la Dunăre pînă la răsăritul soarelui și fiecare căpitan, după cum are mai mulți sau mai puțini

³⁵ N. Iorga, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, *Antiquité et Moyen-Âge*, Bucarest, 1935, p. 170.

³⁶ R. Grousset, *L'Empire des steppes*, p. 468—469.

³⁷ „In hac solebant pascere Commani qui dicuntur Capchat a Teutonicis vero dicuntur Valani et provincia Valania, ab Ysidoro vero dicitur, a flumine Tanay usque ad paludes Meotidis et Danubium, Alania. Et durat ista terra in longitudine a Danubio usque Tanaym, qui est terminus Asiae et Europe, itinere duorum mensium velociter equitando, prout equitant Tartari, que tota inhabitatur a Commanis Capchat, et etiam ultra a Tanay usque Etiliam, inter que sunt X diete magne“; Guillelmus de Rubruc, *Itinerarium*, în *Sinica Franciscana*, I, *Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi, 1929, p. 194—195.

oameni sub puterea sa, cunoaște limitele pășunilor sale și unde se cuvine să pască în timpul iernii și al verii, al primăverii și al toamnei³⁸. Dacă acelea dintre căpeteniile tătare cărora le-au fost repartizate teritoriile învecinate cu Dunărea de Jos le-au folosit efectiv sau nu pentru pășunatul turmelor lor, în anii care au urmat imediat după retragerea din 1242, e greu de stabilit în lipsa unor informații suplimentare. Sigur e însă că timp de cel puțin două decenii după această dată, tătarii nu au instalat unități militare la Dunărea de Jos, așadar nu au preluat controlul politic direct al regiunii. De altminteri contemporanii știau că, după părăsirea Ungariei, tătarii s-au retras spre „părțile orientale“, prin care se înțelegeau teritoriile din răsăritul stepei nord-pontice³⁹. Pentru Ioan de Plano Carpini, trimis papal la curtea marelui han, care și-a început călătoria în 1245, venind din Polonia și Rusia Apuseană, prima așezare aflată „nemijlocit“ sub stăpânirea tătarilor se afla pe Nipru, la sud de Kiev⁴⁰. Tot pe Nipru a fost organizat „frontul“ apusean al Hoardei de Aur, prima linie de apărare împotriva unui eventual atac din Occident; aici se afla concentrat un corp de oaste însemnat, sub conducerea unuia din membrii familiei ginghishanide⁴¹.

Din teritoriile direct dominate, organizate în jurul centrelor de control în care își instalase unitățile militare, îndeosebi de-a lungul fluviilor Nipru, Don, Volga și Ural⁴², Hoarda de Aur își exercita hegemonia asupra unui vast spațiu din Europa Răsăriteană și Sud-estică. De la Sarai pe Volga, unde își fixase reședința, Batu han, întemeietorul Hoardei de Aur, a început, scurt timp după înapoierea sa din Ungaria, să valorifice, în termeni de exploatare sistematică și constantă, cea mai mare parte a întinsei arii pe care o străbătuseră oștile sale.

Cel mai greu a apăsat hegemonia tătară asupra cnezatelor ruse⁴³. Încă din 1243, cneazul de Vladimir (Suzdal) s-a înfățișat la curtea lui Batu și a fost învestit de acesta cu calitatea de *mare cneaz*, așadar de căpetenie a tuturor cnejilor și a fragmentelor din teritoriul rus pe care le controlau și, în același timp, de răspunzător pentru aceștia față

³⁸ „Inter se diviserunt Scithiam que durat a Danubio usque ad ortum solis et quilibet capitaneus, secundum quod habet plures vel pauciores homines sub se, scit terminos pascuorum suorum et ubi debeat pascere in hyeme et estate, vere et autumno“; *ibidem*, p.172; cf. B. D. Grekov și A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur*, p. 92.

³⁹ Anul 1244: „Tartari interim exturbati nec potentes impetus imperiales sustinere, partes Boreales relinquentes, versus partes Orientales rapido cursu transierunt“; Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani, *Chronica majora*, ed. H.R.Luard, vol. IV (A. D. 1240 to A. D. 1247), London, 1877, p. 299; Matei de Paris a înregistrat cu înțrziere șirea retragerii tătarilor din teritoriile pe care le ocupaseră în Europa Centrală.

⁴⁰ „Pervenimus ad quandam villam, que erat immediate sub Tartaris, que Canove appellatur“; Iohannes de Plano Carpini, *Ystoria Mongalorum*, în *Sinica Franciscana*, I, p. 104. Canove e Kaniew pe Nipru.

⁴¹ „Dux autem iste dominus est omnium qui in custodia positi sunt contra omnes homines Occidentis, ne forte subito et improviso irruant super eos. Iste dux habet sub se, ut audivimus, sex millia hominum armatorum“; *ibidem*, p.106; v. și p. 108. Numele căpeteniei tătare era, în transcrierea autorului, Corenza.

⁴² *Ibidem*, p.108.

⁴³ Pentru hegemonia mongolă în lumea rusă, etapele instaurării și modalitățile realizării ei, v. B. D. Grekov și A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur*, p. 205—219 (capitolul: *Rusia și Hoarda de Aur. Organizarea stăpînirii*); G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven, 1953, p. 140 și urm.

de han. În temeiul acestei stăpîniri recunoscute, confirmată în scris printr-un act emis de han — *iarlic* — în favoarea marelui cneaz și a celorlalți cneji, Hoarda de Aur a impus lumii ruse plata tributului (*vîhod*), diverse prestații în muncă și, firește, concurs militar la expedițiile pe care le întreprindea. În faza cea mai apăsătoare a dominației, agenții hanului — *baskaci* — urmăreau direct operațiile legate de perceperea tributului, iar pentru a asigura acestuia maximum de randament au fost organizate recensăminte supravegheate de reprezentanții puterii mongole. Novgorodul, pe care tătarii nu reușiseră să-l cucerească în cursul expediției din 1238, a fost și el adus în cele din urmă de tătarii la supunere și la plata tributului cu concursul militar al marelui cneaz, Aleksandru Nevski. Cnezatele ruse apusene, cel de Halici și Vladimir, au fost și ele silite să se supună noului centru de putere constituit pe Volga, deși poziția lor geografică, vecinătatea, legăturile lor cu lumea catolică, aveau să imprime o puternică oscilație direcției lor politice după 1241—1242. În 1245, cînd misionarul Plano Carpini a ajuns în cnezatul Halici, cneazul Danil se afla la curtea lui Batu; cu închinarea acestuia, ansamblul lumii ruse a fost cuprins sub suzeranitatea Hoardei de Aur⁴⁴.

Așezările țărmului nordic al Mării Negre au recunoscut la rîndul lor suzeranitatea mongolă, foarte probabil îndată după statornicirea puterii tătare în sudul Rusiei. În 1253, cînd Guillaume de Rubruck a sosit la Soldaia, centrul comercial principal al Crimeii în acea vreme, căpeteniile (*capitanei*) orașului se aflau la curtea lui Batu pentru a-i duce tributul⁴⁵. Desigur regimul acesta a fost împărțit de toată salba de așezări de pe țărmul Crimeii și al Mării Azov și de așezările comerciale de la gurile Dunării. Și Statul Asăneștilor a recunoscut suzeranitatea tătară; în această situație de dependență îl surprinde excursul de geografie politică a Europei Răsăritene și a bazinului pontic cuprins în primul capitol al scrierii lui Guillaume de Rubruck⁴⁶.

După ce a cunoscut timp de un an ocupația mongolă directă într-o mare parte a teritoriilor sale, Regatul ungar a scăpat, în urma retragerii tătarilor, nu numai de regimul ocupației, dar și de dominația indirectă. Dificultățile legate de dominarea directă sau indirectă a Regatului ungar aveau să-i determine pe tătarii, în anii și deceniile următoare, să dezvolte o politică deosebită, complexă și subtilă, în această direcție.

Teritoriile românești extracarpatiche și organisme politice pe care le cuprindeau cînd s-a produs invazia tătară, dependente de coroana ungară în cadrul

⁴⁴ „Sed quia eodem tempore quo dux predictus in Poloniam venit, frater ejus Daniel iverat ad Bati et presens non erat...”; Iohannes de Plano Carpini, *Ystoria Mongalorum*, p.103. Una din cronicile ruse situează faptul în 1246; cf. G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, p.144.

⁴⁵ „Tunc locutus sum hoc modo ad capitaneos civitatis, immo ad vicarios capitaneorum, quia capitanei iverant ad Baatu in hyeme portantes tributum et nondum fuerant reversi... Et episcopus illius ecclesie fuerat ad Sartach, qui multa bona dixit mihi de Sartach, que ego postea non inveni”; G. de Rubruc, *Itinerarium*, p.168—169.

⁴⁶ „Sunt autem alta promontoria super mare a Kersona usque ad orificium Tanais, et sunt quadraginta castella inter Kersonam et Soldaiam, quorum quodlibet fere habebat proprium ydionia; inter quos erant multi Goti quorum ydionia est teutonicum”; G. de Rubruc, *Itinerarium*, p.170; „ab orificio Tanais versus Occidentem usque ad Danubium versus Constantinopolim, Blakia que est terra Assani et minor Bulgaria usque in Sclavoniam omnes solvunt eis tributum; et etiam ultra tributum conductum sumpserunt annis nuper transactis de qualibet domo securim unam et totum ferrum quod innaverunt in massa”; *ibidem*, p. 167—168.

„Regatului Cumaniei“, au recunoscut și ele suzeranitatea tătară. Indicii directe în această privință lipsesc. S-a presupus că ducele Olaha, care se înapoia de la curtea hanului tătar în vremea când Plano Carpini își încheia și el călătoria în Imperiul mongol, era român. Ipoteza, întemeiată pe înțelegerea ca etnonim a numelui Olaha, nu e imposibilă, în ciuda faptului că misionarul franciscan l-a inclus pe acesta între ducii ruteni; ea e însă foarte departe de certitudine⁴⁷.

Români sunt sigur cei din descrierea lui Rubruck, care amintește trecerea spre curtea hanului tătar a „rutenilor, blacilor, bulgarilor din Bulgaria Mică, a locuitorilor din Soldaia, a circazienilor și a alanilor“⁴⁸. Dar, în lipsa unor precizări din partea autorului, e imposibil de stabilit dacă în acest pasaj el îi avea în vedere pe românii din nordul Dunării, pe cei din Statul Asăneștilor, sau, deopotrivă, pe unii și pe ceilalți.

Sigur rămâne însă faptul că în 1247 — data Diplomei lui Bela IV pentru cavalerii ioaniți —, Cumania, câtă fusese în dependența coroanei ungare, și, cu precădere teritoriul episcopatului cuman, nu aparținea ariei de hegemonie a acesteia; în textul Diplomei regelui Bela IV, Cumania apare ca un teritoriu de cucerit, nu ca unul aflat în dependența regatului. Cum întreaga Cumanie fusese revendicată de tătari, cum teritoriul episcopatului cuman fusese lovit de invazia tătară și cucerit în urma luptelor purtate cu oștile organismelor militar-politice românești din cuprinsul său, ipoteza instaurării suzeranității tătare asupra lor are temeiuri puternice.

Ariile de dominație și hegemonie tătară în Europa Răsăriteană s-au constituit, firește, în detrimentul altor puteri. Întinsele teritorii care au intrat sub controlul Hoardei de Aur au fost pierdute de state care au dispărut cu totul acum — cel al Bulgariei Mari sau „Imperiul cuman“, de pildă — sau de altele, oprite în expansiunea lor, cum a fost Regatul ungar. Cruciata și misiunea catolică au pierdut un teren imens ca urmare a loviturii tătare în spațiul est-european; ele au cedat poziții însemnate cucerite în deceniile anterioare în Cumania, în lumea cnezatelor ruse, în zona Balticii, ca urmare directă sau indirectă a loviturilor tătare. Imperiul stepei reîntrupat în variantă mongolă, cu aspirații de hegemonie universală, a respins spre interiorul continentului universalismul romano-catolic. Pentru a-și realiza țelul, Roma trebuia să reia efortul din pozițiile la care ajunsese la începutul secolului XIII.

Problema mongolă în politica europeană după marea invazie din 1241; Conciliul Lyon I (1245) și noua fază a ofensivei catolicismului⁴⁹. Deși retrasă în

⁴⁷ Iohannes de Plano Carpini, *Ystoria Mongalorum*, p.129; identificarea Olaha = român pentru cneazul cu acest nume a fost sugerată de Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p.156—157 și susținută împotriva contestației acestei interpretări de Al. Boldur, v. idem, *În jurul întemeierii statelor românești*, în „Ethos“, II, 1975, p.39—40.

⁴⁸ „Ipse enim <Sartach> est in iunere christianorum, scilicet Rutenorum, Blacorum, Bulgarorum, Soldainorum, Kerkisorum, Alanorum qui omnes transeunt per eum quando vadunt ad curiam patris sui <Batu>, defferentes ei munera, unde magis amplectitur eos“; G. de Rubruc, *Itinerarium*, p.209.

⁴⁹ G. Soranzo, *Il papato, l'Europa cristiana e i Tartari*, Milano, 1930, p. 71—166 (Pubblicazioni dell'Università cattolica del Sacro Cuore, Serie V-a, scienze storiche, XII); I. de Rachewiltz, *Papal envoys to the great khans*, London, 1971, p. 84—143; J. Richard, *La papauté et les missions d'Orient*, p. 65—86; D. Bigalli, *I Tartari e l'Apocalisse*, Firenze, 1971, p. 50—63.

părțile răsăritene ale continentului, puterea mongolă a continuat să constituie o gravă amenințare pentru teritoriile și statele pe care le părăsise la un an după bătălia de pe Sajó. Primejdia unei noi invazii, oricând posibilă și mereu temută, era agravată ca urmare a cuprinderii în aria de hegemonie a Hoardei de Aur a unui întins spațiu extracarpatic, din Rusia haliciană pînă în Bulgaria, situație care înlesnea pătrunderea oștilor mongole spre Europa Centrală și Apuseană. Timp de două decenii cel puțin, continentul european a trăit sub amenințarea unei noi avalanșe mongole a cărei dezlănțuire a părut iminentă în cîteva rînduri. Sub impactul invaziei nimicitoare din 1241 și în perspectiva altora mai profunde și mai devastatoare care păreau inevitabile în viitorul imediat, lumea europeană a fost silită să-și fixeze atitudinea față de această nouă forță gigantică proiectată de stepele Extremului Orient pînă în centrul Europei.

Impulsul organizării unei riposte de ansamblu față de primejdia mongolă și principalele inițiative pe care le-a declanșat au venit din partea papalității, hotărîtă nu numai să recupereze pozițiile pierdute în Europa Răsăriteană ca urmare a invaziei tătare, dar și să exploreze toate posibilitățile de a-și extinde influența și în lumea noilor cuceritori pentru a-i atrage în orbita ei spirituală și a-i folosi, eventual, în lupta împotriva islamului. Efortul de organizare a apărării Europei în eventualitatea unor noi asalturi ale călăreților stepei și încercarea de a cîștiga lumea mongolă prin misiuni diplomatice s-au desfășurat paralel după 1241. Și un țel și celălalt presupuneau însă cunoașterea realităților esențiale ale societății mongole și ale lumii pe care o înglobase în imperiul ei recent constituit; dar, în această privință, societatea europeană și factorii ei de decizie se aflau aproape complet dezarmați în vremea cînd mongolii au pătruns în centrul Europei.

Cunoașterea și înțelegerea lumii mongole în Europa a fost un caz tipic de desprindere lentă a realității din mit și legendă⁵⁰. Primele ecouri ale marilor răsturnări petrecute în Extremul Orient și în Asia Centrală, ca urmare a cuceririlor mongole, au parvenit în lumea europeană o dată cu marșul victorios al lui Ginghis-han în Horezm în 1219. Știrea victoriilor hanului mongol împotriva puternicului stat musulman al Horezmului a trezit mari speranțe în tabăra cruciaților, angajați acum într-o nouă mare înfruntare cu islamul în Palestina și Egipt. În 1219, cruciații au cucerit orașul Damietta, poziție cheie pentru legătura dintre Egipt și mare, la vărsarea unuia din brațele Nilului în Mediterana, dar nu au putut înainta mai adînc în teritoriul egiptean pentru a sfărîma puterea principalului lor adversar islamic. Primită cu imensă satisfacție ca semnal sigur al ajutorului iminent pe care o putere îndepărtată se pregătea să îl aducă cruciaților și lumii creștine, în general, în lupta înverșunată pe care o susțineau împotriva dușmanului lor multiseclar, știrea s-a răspîndit rapid în tabăra creștină și a fost încadrată în universul legendar și vizionar al lumii medievale. Ea s-a contaminat firesc cu tradiția mai veche despre existența unui suveran creștin în Orient — „preotul Ioan“, în unele texte, „regele David“, în altele —, puternic prin mulțimea popoarelor asupra cărora

⁵⁰ L. Olschki, *L'Asia di Marco Polo. Introduzione alla lettura e allo studio del Milione*, Firenze, 1957; G. A. Bezzola, *Die Mongolen*; D. Sinor, *Le Mongol vu par l'Occident*, în vol. 1274. *Année charnière. Mutations et continuités*, Paris, 1977, p. 55—72.

domnea și prin imensele sale averi, hotărât să-și pună toate mijloacele în slujba creștinătății și a eliberării ei de sub opresiunea islamului⁵¹.

Impasul cruciatei la mijlocul secolului XII (căderea Edessei în 1144) crease teren prielnic răspîndirii credinței în ajutorul apropiat pe care creștinătatea avea să-l primească din partea fabulosului rege creștin din Orient, mînat de dorința de a-i sprijini pe cruciați și de a-i lovi din spate pe detestații musulmani. O dată cu știrea despre pierderea Edessei, papa Eugeniu III a primit de la aducătorul ei, un episcop din Siria, și informații despre marile victorii cîștigate împotriva musulmanilor din Asia Centrală și Iran de „preotul Ioan“, pornit din adîncurile continentului asiatic pentru a veni la Ierusalim în sprijinul creștinilor. Produs al derutei care a cuprins lumea creștină după prima mare înfrîngere suferită de cruciați, speranța în intervenția unui factor salvator avea să se amplifice considerabil în etapa timpurie a expansiunii spre apus a mongolilor.

Tema intervenției miraculoase a unui puternic suveran creștin pornit din depărtări pentru a nimici lumea islamică a fost rezultatul îmbinării dintre o realitate și o aspirație colectivă.

Aspirația era produsul impasului în care se afla creștinătatea apuseană în lupta cu islamul în Mediterana Orientală, al incapacității ei de a duce la capăt, singură, confruntarea uriașă în care se angajase prin cruciați.

Realitatea sublimată în acest mit era existența în Asia Centrală și Orientală a unor puternice comunități creștine nestoriene⁵², dintre care unele reușiseră să cîștige o influență politică însemnată în lumea turcă și mongolă, între altele în Statul uigur și în Imperiul Karakitai întemeiat la mijlocul secolului XII de kitaii izgoniți de manciurieni din China de Nord. De îndată ce le-au parvenit știrile despre conflictul dintre karakitaii nestorieni și musulmanii din Horezm și Iran, cruciații au integrat acest fapt real într-o schemă mitică în centrul căreia s-a aflat figura legendară a suveranului creștin din Orientul Îndepărtat mînat de dorința de a veni în ajutorul creștinătății, greu încercate în lupta cu puterile islamice.

Ofensiva mongolă în Asia Centrală și în Iran sub Ginghis-han a dat mitului un nou impuls. Colportate de negustorii de spîțerii și de alte mărfuri prețioase veniți din Răsărit, știrile despre succesele mongolilor împotriva musulmanilor au trezit puternice speranțe în tabăra cruciaților, care așteptau cu nerăbdare iminenta sosire a oștilor „preotului Ioan“ sau a „regelui David“, fiul preotului Ioan. Diverse variante ale unei *Relatio de Davide rege*, texte orientale nestoriene traduse în sferele conducătoare ale cruciatei și îmbogățite prin afluxuri de știri recente, au confirmat speranțele cruciaților și le-au insuflat un puternic și fatal avînt în luptele pe care le susțineau în Egipt. Transmise curiei romane, informațiile cu privire la înaintarea mongolilor au fost aduse la cunoștința factorilor de răspundere ai lumii apusene printr-o enciclică a papei Honoriu III din

⁵¹ G. Richard, *L'Extrême Orient légendaire au Moyen Âge: Roi David et Prêtre Jean*, în vol. *Orient et Occident au Moyen Âge. Contacts et relations (XIe—XIVes)*, London, 1976 (Variorum Reprints); G. A. Bezzola, *Die Mongolen*, p. 13—28 (cu bibliografia diverselor curente de interpretare privitoare la „Preotul Ioan“ și la localizarea lui).

⁵² L. Olschki, *L'Asia di Marco Polo*, p. 209—249; B. Spuler, *Le christianisme chez les Mongols aux XIIIe et XIVe s.*, în vol. *1274. Année charnière. Mutations et continuités*, p. 45—54.

martie 1221, care a asigurat o difuzare largă mitului preotului Ioan, confundat tot mai mult cu regele David, și speranțelor legate de apropierea acestui aliat providențial al lumii creștine în lupta pe care o susținea împotriva islamului. Nici loviturile grele administrate de mongoli georgienilor creștini, cunoscute de latinii din Orientul Apropiat și din Europa, nici primul lor mare raid în Europa Răsăriteană în 1222 și 1223 nu au putut clinti convingerea lumii apusene asupra misiunii lor salvatoare. A fost nevoie ca mongolii să pătrundă devastator și durabil în aria civilizației europene și mai ales în cea a creștinătății catolice, o dată cu invazia lor în Europa Centrală, și să amenințe direct lumea apuseană pentru ca mitul să se destrame și să cedeze locul treptat unei viziuni realiste asupra noului factor care irupsese vertiginos și necruțător în câmpul istoriei universale.

Revenirea durabilă a mongolilor în Rusia a fost și începutul adaptării la realitate a imaginii pe care și-a făcut-o despre ei lumea europeană. Începutul evoluției în acest sens se datorează informațiilor culese de misiunile călugărilor dominicani în răsăritul continentului în vremea când mongolii își făceau reparația în regiune. Cu știrile cuprinse în rapoartele călugărului Iulian, cunoștințele despre tătari încep să se desfacă din cadrul lor legendar tradițional pentru a îmbrăca tot mai mult veșmîntul cunoașterii științifice.

În chip semnificativ, „preotul Ioan” e absent din relatările lui Iulian; trezirea la realitatea crudă nu mai îngăduia identificarea lui în lumea mongolă care, departe de a mai fi văzută ca forță benefică, se înfățișa ca un flagel nimicitor pentru creștinătate. Desigur, fiu al vremii sale, misionarul Iulian îi integrează pe mongoli în genealogia biblică a popoarelor, identificîndu-i cu ismaeliții și atribuindu-le, conform mentalității epocii, o funcție eshatologică; dar dincolo de considerațiile sale apocaliptice, relatarea lui Iulian conține date concrete cu privire la societatea mongolă, la nomadismul și la idolatria ei, la organizarea ei militară, la armamentul, tactica și efectivele mongolilor, la intenția lor de a pătrunde adînc în Europa și la aspirația lor de a institui un imperiu universal. Datele sale asupra istoriei puterii mongole în vremea lui Gînghis-han se îmbină cu informații de primă mîna cu privire la invazia mongolilor în Rusia; ele sunt cele dintîi știri credibile parvenite în Apus în această privință. Tot prin mijlocirea dominicanului Iulian s-a răspîndit în Occident cel de al doilea nume sub care aveau să se facă cunoscuți mongolii în Europa, cel de *tătari*.

Înțelegerea, fie și numai în plin dezastru, a primejdiei care se abătuse asupra Europei Răsăritene și care amenința să cuprindă și restul continentului a impus cu brutalitate problema tătară factorilor de decizie ai lumii europene. Prezența mongolilor în chiar centrul Europei în 1241/1242, perspectiva instalării lor definitive și apoi, după retragerea din 1242, a revenirii lor în regiune și a extinderii ofensivei spre apusul continentului a declanșat o intensă preocupare nu numai pentru cunoașterea cît mai exactă a acestei noi realități a relațiilor internaționale, dar și pentru elaborarea măsurilor celor mai potrivite de preîntîmpinare a amenințării pe care o constituia. De acum înainte, problema tătară, în multiplele ei aspecte, a devenit o preocupare permanentă pentru popoarele și statele din Europa Centrală și Răsăriteană din raza lor de acțiune și, atît timp cît primejdia invaziei spre vest și-a păstrat actualitatea, și pentru cele din apusul continentului. Problema imediată era aceea a organizării apărării.

Măsuri defensive spontane împotriva tătarilor sunt semnalate încă în vremea prezenței lor în Europa Centrală. De îndată ce valul devastator al hoardelor mongole care trecuseră prin Transilvania s-a scurs în Ungaria, locuitorii provinciei greu încercate au început să ia măsuri de apărare pentru eventualitatea, foarte probabilă, a revenirii invadatorilor instalați deocamdată în șesul ungar. Captiv al tătarilor și ținut de aceștia în retragerea lor, alături de nenumărați alții, canonicul Rogerius semnalează fortificațiile ridicate de locuitorii provinciei după trecerea năvălitorilor spre Ungaria în primăvara anului 1241: „Și, astfel, retrăgându-ne, am ajuns în Transilvania unde rămăsese o mulțime de oameni și (unde), după trecerea lor (a tătarilor) fuseseră ridicate foarte multe fortificații”⁵³. Unele din aceste fortificații și-au dovedit eficacitatea, ne informează tot Rogerius, permițând oamenilor refugiați în ele să se salveze. Dar pentru o apărare eficientă, pe măsura dimensiunilor primejdiei, era nevoie de forțe mult mai însemnate decât cele ale Transilvaniei și chiar decât cele ale Regatului ungar în ansamblul său, câte îi mai lăsase lovitura nimicitoare a mongolilor.

În mai 1241, așadar scurt timp după catastrofă, regele Bela IV a adresat apeluri disperate de ajutor factorilor celor mai de seamă ai politicii europene, în primul rând papei și împăratului⁵⁴. Încă din luna iunie, când tătarii își consolidau și își extindeau controlul asupra teritoriilor din regat de pe malul stîng al Dunării, pregătind noua fază a asaltului spre Apus, papa Grigore IX a dispus proclamarea cruciatei în Ungaria și în țările vecine. În cursul aceleiași luni și în cursul celei următoare, cruciata a fost efectiv proclamată în Germania și în alte regiuni ale Europei Centrale⁵⁵.

Silit de împrejurări și neîncrezător în eficacitatea proclamațiilor de cruciată, Bela IV a invocat sprijinul imperiului și i-a recunoscut suzeranitatea⁵⁶.

O politică sistematică și coerentă pe plan european față de problema tătară, în varietatea aspectelor ei în Asia și Europa, nu avea însă să fie elaborată decât cîțiva ani după invazie și anume de către papalitate. Ea a fost în mare măsură opera papei Inocențiu IV (1243—1254) care a integrat noua realitate a vieții internaționale ca preocupare permanentă și de prim plan în schema politicii europene și asiatice a curiei romane; ea a fost inclusă ca atare ca temă majoră în lista problemelor propuse spre

⁵³ Rogerius, *Carmen miserabile*, p. 586.

⁵⁴ Scrisoarea regelui Ungariei către papa Grigore IX, din 18 mai 1241, a fost expediată din Zagreb; v. A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I (1216—1352), Romae, 1859, p. 182; apelul la imperiu, Humuzaki, I, p. 191—192.

⁵⁵ *Les registres de Grégoire IX*, ed. L. Auvray, t. III, Paris, 1908, col. 523, nr. 6057, 6058, 6059, 6060; col. 524, nr. 6062; col. 532, nr. 6072, 6073, 6074, 6075; A. Theiner, *Vetera monumenta*, I, p. 183—185; Humuzaki, I, p. 193—198, 200, 208; D. Bigalli, *I Tartari e l'Apocalisse*, p. 20, 37—39; „Anno Domini MCCXLI peregrina turba, barbarorum gens ferocissima, ydolorum cultibus dedita, scilicet Tartari, in Ungaria et Polonia Christianorum multa millia occiderunt. Contra illos Gregorius papa fecit crucem predicari...”; *Cronica Minor minoritae Erphordensis*, în MGH, *SRG in usum scholarum*, XLII, Hannoverae et Lipsiae, 1899, p. 657.

⁵⁶ „1241. Eodem mense fama de Tartaris ad imperatorem pervenit, quod iam devicto rege Ungarie essent in foribus Alamanniae, et hoc ipse rex Ungarie significavit eidem imperatori per Guaciensem episcopum legatum suum et per literas suas, per quas se ipsum et regnum Ungarie sue promittit subicere dicioni, dummodo per ipsum imperatorem ab ipsis Tartaris protectionis sue munimine defendatur...”; Ricardi de Sancto Germano. *Chronica*, în MGH, *SRG in usum scholarum*, LIII, Hannoverae, 1864, p. 146—147.

dezbateri conciliului convocat la Lyon în 1245 (*Lyon I*). Alături de chestiunile „interne” ale lumii apusene — conflictul dintre papalitate și imperiu și reformarea clerului catolic —, conciliul a avut de dezbătut și trei chestiuni „externe” fundamentale: cruciata în Mediterana Răsăriteană, situația Imperiului latin de Constantinopol și amenințarea mongolă⁵⁷.

Conciliul Lyon I, ale cărui lucrări s-au desfășurat între 28 iunie și 17 iulie 1245, a tratat primejdia tătară ca problemă europeană și, în consecință, a căutat să-i dea un răspuns de ansamblu, firește în cadrul concepției teocratice a papalității. Acțiunile întreprinse în vederea întâmpinării primejdiei mongole din inițiativa papalității încă din lunile care au precedat desfășurarea conciliului și apoi în timpul și după încheierea acestuia, au fost expresia unei politici coerente și de lungă durată. Esențial, replica organizată de papalitate la amenințarea mongolă a avut două aspecte: organizarea politică și militară a apărării împotriva unui nou asalt mongol și încercarea de a-i aduce pe noii invadatori în dependența Bisericii romane sau, măcar, de a-i atrage în lupta împotriva musulmanilor în interesul cruciatei.

Încă din scrisorile de convocare la conciliu, problema tătară fusese indicată ca una din temele principale de dezbateri. Conciliul însuși a luat în considerare dosarul chestiunii, adăugând numeroasele mărturii adunate în vremea invaziei și în anii de expectativă înspăimântată care i-au urmat, expunerea făcută în fața adunării de un înalt prelat rus cu privire la originea, credințele, obiceiurile, efectivele și țelurile mongolilor⁵⁸. Desfășurarea însăși a dezbaterilor asupra acestei teme nu ne e cunoscută; în schimb s-a păstrat textul final al hotărârilor conciliului care în canonul XVI, intitulat *De Tartaris*, cuprinde unele din directivele politicii papale cu privire la problema mongolă. De fapt, textul nu se referă decât la unul din aspectele acestei politici, anume cel mai imediat, organizarea apărării împotriva unui nou asalt al hoardelor tătare.

Evocând invazia mongolă în răsăritul și centrul continentului — „în Polonia, Rusia, Ungaria și în alte regiuni ale creștinilor” — și devastările și depopulările de care au fost însoțite, conciliul, pentru a preîntâmpina repetarea dezastrului, a recomandat insistent fortificarea de către puterile aflate în calea năvălitorilor a tuturor locurilor și pozițiilor pe unde se putea produce pătrunderea în teritoriile lor⁵⁹. Recomandarea se

⁵⁷ H. Wolter și H. Holstein, *Lyon I et Lyon II*, Paris, 1966, p. 57.

⁵⁸ Inocențiu IV către arhiepiscopul de Sens, la 3 ianuarie 1245: „Hinc est quod nos, ut ipsa ecclesia per fidelium salubre consilium et auxilium fructuosum status debiti possit habere decorem, et deplorando Terre Sancte discrimini et afflicto Romanie imperio propere valeat subveniri ac inveniri remedium contra Tartaros et alios contemptores fidei ac persecutores populi Christiani, necnon pro negotio quod inter Ecclesiam et principem vertitur, reges terre, prelatos ecclesiarum et alios mundi principes duximus advocandos”; MGH, *Epistolae Saeculi XIII*, II, ed. C. Rodenberg, Berolini, 1887, p. 56—57; pentru expunerea prelatului rus despre tătari, v. G. A. Bezzola, *Die Mongolen*, p. 113—118.

⁵⁹ „Ne igitur tam detestanda gentis ejusdem proficere valeat, sed deficiat auctore Deo potius, et contrario concludetur eventus, ab universis Christicolis attenta est consideratione pensandum et procurandum studio diligenti, ut sic illius impediatur processus, quod nequeat ad ipsos ulterius quantumcumque potenti armato brachio pertransire. Ideoque sacro suadente concilio universitatem vestram monemus, rogamus et hortamur, attente mandantes, quatenus viam et aditus unde in terram nostram gens ipsa posset ingredi, solertissime perscrutantes, illos fossatis, vel muris, seu aliis aedificiis aut artificiis, prout expedire videretis, taliter praemunire curetis, quod ejusdem gentis ad vos ingressus patere de facili nequeat”; I. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. XXIII (1225—1268), Venetiis, 1779, col. 627—628.

întemeia neîndoielnic pe constatarea că tocmai lipsa fortificațiilor în regiunile bîntuite de tătari făcuse posibilă înaintarea lor rapidă și succesele lor excepționale⁶⁰. În strategia conciliului și a papalității, oprirea unei noi invazii tătare de către puterile aflate în prima linie a primejdiei avea să ofere restului creștinătății răgazul pentru a mobiliza forțele necesare organizării contraofensivei. Rezistența și refularea tătarilor era percepută de conciliu ca o problemă și o îndatorire a întregii lumi europene⁶¹.

Măsurile de fortificare preconizate de conciliu au fost concepute ca aspect imediat, militar, al unui întreg program de grupare a forțelor catolice din Europa Centrală, de cîștigare sau recîștigare a terenului pierdut în Răsărit de papalitate în urma invaziei mongole, așadar de respingere a tătarilor din teritoriile pe care și le supuseseră, de îngustare progresivă a ariei hegemoniei lor⁶². În decurs de numai cîțiva ani după încheierea lucrărilor conciliului, efortul considerabil desfășurat de diplomația pontificală în această direcție a produs rezultate însemnate. Cel mai de seamă a fost barajul organizat împotriva primejdiei mongole din Baltica pînă pe cursul inferior al Dunării⁶³.

Luînd ca poziții de sprijin puterile catolice aflate în raza de acțiune a tătarilor — Ordinul teutonic, cnezatele polone, Regatul ungar —, diplomația papală a reușit să constituie un bloc de forțe antitătare în spațiul ruso-baltic. Prima verigă nouă pe care a reușit să o încadreze în lanțul defensiv antimongol preconizat la Lyon au fost cnezatele ruse Halici și Vladimir.

În timpul mării invazii tătare și după refluxul ei, atitudinea cneazului Danil al Haliciului a fost oscilantă. Ostil tătarilor și aliaților lor în vremea cînd aceștia înaintau spre centrul Europei⁶⁴, Danil li s-a închinat după instalarea lor definitivă în răsăritul continentului; în iarna 1245—1246 el a făcut drumul la curtea lui Batu pentru a lua cunoștință de condițiile sale de pace și pentru a i se închina. În vremea cînd el însuși

⁶⁰ Un izvor contemporan explică rapida cucerire a Ungariei tocmai prin lipsa de fortificații în țară: „Nec mirum, cum totum regnum Hungarie fere nullam civitatem muris munitam habuerit et castra firma“; *Annales S. Pantaleonis Coloniensis*, în MGH, SS, XXII, p. 535. Însuși Bela IV în scrisoarea către papa Inocențiu IV în care îi explica rostul cavalerilor ioaniți în organizarea apărării împotriva tătarilor, îndeosebi folosirea lor la construirea fortificațiilor, adaugă: „cum gens nostra ad hoc extiterit insueta“; Humuzaki, I, p. 261.

⁶¹ „Sed — continuă textul conciliar — prius apostolice sedi suis denunciari possit adventus ut, ea vobis fidelium destinante succursum, contra conatus et insultus gentis ipsius tuti esse, adiutore Domino, valeatis. Nos enim in tam necessariis et utilibus expensis quas ob id faceretis contribuemus magnifice ac ab omnibus Christianorum regionibus, cum per hoc occurratur communibus periculis, proportionaliter contribui faciemus, et nihilominus super hiis aliis Christi fidelibus, per quorum partes habere posset aditum gens predicta litteras presentibus similes destinavimus“; I. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, XXIII, col. 628.

⁶² „...illa gens effera, divina dextera triumphante, possit conteri, vel de contritorum confinio profligari“; MGH, *Epistolae Sacculi XIII*, II, p. 3; cf. D. Bigalli, *I Tartari*, p. 44.

⁶³ Pentru blocul antimongol constituit în Europa Răsăriteană, sub egida papalității, pe baza unirii cu Roma, v. G. Soranzo, *Il papato*, p. 403; A. M. Ammann, *Abriss der Ostslavischen Kriechengeschichte*, Wien, 1950, p. 53; J. J. Zatko, *The Union of Suzdal*, p. 41—52; D. Bigalli, *I Tartari e l'Apocalisse*, p. 50—63 (capitolul III: *Lione, 1245: difesa e organizzazione dell'Universitas Christianorum*); în sens limitativ cu privire la însemnătatea acestei inițiative papale, J. Richard, *Chrétien et Mongols au Concile. La papauté et les Mongols de Perse dans la seconde moitié du XIIIe siècle*, în vol. 1274. *Année chamière. Mutations et continuités*, p. 31.

⁶⁴ B. D. Grecov și A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur*, p. 216.

accepta, neîndoienic fără entuziasm, ospitalitatea hanului, cnezatul său era la rîndu-i vizitat de doi oaspeți de vază, mesagerii papei Inocențiu IV, călugării franciscani Ioan de Plano Carpini și Benedict polonul. Pe lîngă misiunea lor la curtea din Karakorum a marelui han, cei doi soli papali primiseră mandatul de a relansa unirea în lumea rusă, corelată, firește, cu organizarea frontului antimongol⁶⁵. În lipsa cneazului Danil, călugării franciscani au fost primiți de fratele acestuia, Vasilco, cneazul de Vladimir; în prezența cneazului, a episcopilor și a boierilor ruși din cnezat, misionarii au dat citire apelului papei care îi îndemna „să revină” în sînul Bisericii romane⁶⁶. Cnezele Halici și Vladimir erau prinse acum între două cîmpuri de forță: Imperiul mongol și papalitatea.

Răspunsul de principiu a venit în 1246 cînd Danil, înapoiat de la Batu, a dat curs apelului papal și s-a încadrat, politic și confesional, în schema de politică răsăriteană a lui Inocențiu IV. Sfătuiindu-se „cu episcopii și cu alți oameni cinstiți” din cnezatul lor, cei doi cneji ai Rusiei Apusene au acceptat oferta papală și au recunoscut primatul Romei (vara 1247)⁶⁷. Papa a răsplătit cu o coroană regală hotărîrea lui Danil și l-a luat sub protecția sa; titlul de rege i-a fost recunoscut în aceeași vreme sau ulterior și lui Vasilco. Acordul dintre papă și cei doi cneji sancționa firește și o alianță antitatară, care, de fapt, constituia conținutul său principal.

Întemeiat pe acest succes însemnat, Inocențiu IV a încercat să-l extindă și asupra restului lumii ruse. La 23 ianuarie 1248, el a întreprins un demers în direcția

⁶⁵ Scrisoarea papală *Cum simus super* din 25 martie 1245 cuprindea o chemare la unire cu Roma adresată tuturor comunităților creștine nelatine; ea a fost precedată cu numai cîteva zile de bula papală *Cum hora undecima* (21 martie 1245) care conferea un șir de privilegii franciscanilor trimiși în misiuni pe lîngă aceste comunități; J. Richard, *La papauté et les missions d'Orient*, p. 59; B. Szcześniak, *The Mission of Giovanni de Plano Carpini and Benedict the Pole of Vratislavia to Halicz*, în „Journal of Ecclesiastical History”, VII, 1956, p. 12—20; J. J. Zatko, *The Union of Suzdal*, p. 41.

⁶⁶ După ce relatează înîlnirea cu cneazul Vasilco la Cracovia, Ioan de Plano Carpini înfățișează primirea și activitatea sa și a însoțitorului său în cnezele Halici și Vladimir: „Unde nos secum duxit in terram ipsius; et cum detinisset nos aliquot diebus in expensis eius, ut aliquantulum quiesceremus, et fecisset nobis venire episcopos suos de nostro rogatu, legimus eis litteras domini Pape, in quibus monebat eos quod deberent redire ad Ecclesie unitatem sancte matris. Nos etiam monuimus eos et etiam induximus, in quantum potuimus, tam ducem quam episcopos et alios omnes qui convenerant ad illud diem. Sed quia eodem tempore quo dux predictus in Poloniam venit, frater ejus Daniel iverat ad Bati et presens non erat, finaliter respondere non potuerunt, sed ad plenariam responsionem oportebat suum reditum expectare”; Iohannes de Plano Carpini, *Ystoria Mongalorum*, p. 103.

⁶⁷ La înapoierea sa de la Karakorum, Ioan de Plano Carpini și însoțitorul său au fost găzduiți de cei doi cneji de Halici și Vladimir: „Daniel et Vasilco frater eius fecerunt nobis magnum festum, et tenuerunt nos contra voluntatem nostram bene octo dies. Medio tempore inter se et cum episcopis et aliis probis viris consilium habentes super his que locuti fueraus eidem (quando) ad Tartaros procedebamus, nobis responderunt comuniter dicentes quod dominum Papam vellent habere in dominum specialem et in patrem et sanctam romanam Ecclesiam in dominam et magistram, confirmantes etiam omnia que de hac materia prius per suum abbatem transmiserant. Et super hoc nobiscum suas litteras et nuncios transmiserunt”; *ibidem*, p. 127. Din relatarea lui Ioan de Plano Carpini se deduce că între cele două prezențe în cnezele Halici-Vladimir ale misionarilor franciscani trimiși la mongoli negocierile cu Roma au continuat cu succes. Constatarea e confirmată de bula *Cum is qui*, din 3 mai 1246, a papei Inocențiu IV către „toți creștinii din părțile Rusiei” prin care a luat act de hotărîrea lor de a părăsi „schisma”; *Les registres d'Innocent IV*, ed. E. Berger, t. I, Paris, 1884, p. 271, nr. 1817; cf. *Acta Innocentii PP. IV (1243—1254)*, ed. Th. Haluscynskyi și M. Wojnar, Romae, 1962, p. 64—71. Încă din această vreme, papa recunoștea cneazului rus, căruia i se adresa, calitatea de rege.

cneazului de Suzdal (Vladimir), Aleksandru, același care îi înfrânsese pe cavalerii teutoni și pe suedezi, oferindu-i recunoașterea preeminenței în lumea rusă și ajutor împotriva tătarilor, în schimbul unirii cu Roma⁶⁸.

Paralel cu această inițiativă, papa pregătise și soluția alternativă; încă din anul precedent, el acordase lui Danil și fratelui său dreptul de a „recupera” teritorii și bunuri asupra cărora puteau invoca titluri de drept și care erau deținute de „alți regi”, nesupuși Romei⁶⁹; aluzia la cnejii ruși rămași în credința răsăriteană e evidentă, iar sugestia papală e un caz tipic de aplicare a principiului „dării în pradă” a stăpînirilor potentatilor eretici sau schismatici. În același timp Inocențiu IV a încercat să înnoade o alianță anti-tătară între cnejii ruși, cei de Halici-Vladimir și cel de Suzdal, de o parte, și Ordinul teutonic, de altă parte⁷⁰. După o scurtă ezitare Aleksandru a respins oferta papală și a optat pentru alianța mongolă, înfăptuind la sfîrșitul anului 1248—începutul anului 1249 un pas decisiv pentru evoluția istoriei ruse în secolele următoare; doar fratele său Andrei a acceptat legătura cu Roma și, în consecință, a strîns relațiile cu Danil de Halici⁷¹.

În ciuda acestui eșec parțial, frontul cruciatei a continuat să înregistreze succese considerabile în Europa Răsăriteană în anii imediat următori Conciliului de la Lyon, în spiritul hotărîrilor adoptate de acesta. Ordinul teutonic a obținut victorii hotărîtoare împotriva pruşilor păgîni, a căror rezistență fusese puternic reactivată de marea invazie tătară; pacea de la Christburg (7 februarie 1249), care a pus capăt revoltei pruşilor părea să prevestească și iminenta prăbușire a întregii „insule” de păgînatate care subzista în regiunea răsăriteană a Mării Baltice⁷². Succesul major consecutiv a fost creștinarea sub patronajul Romei a căpeteniei lituaniene Mendog (Mindow, Mindaugas), răsplătit și el de papă cu o coroană regală (1251)⁷³. Noul regat lituanian a fost preluat, la cererea

⁶⁸ A. J. Turgheniev, *Historica Russiae Monumenta*, I, Petropoli, 1841, p. 68—69; *Acta Innocentii IV*, p. 110—112; Cf. J. J. Zatko, *The Union of Suzdal*, p. 46.

⁶⁹ „...recuperandi possessiones, terras et alia bona ad vos hereditario vel alio jure spectantia, que alii reges, qui in Ecclesie devotione non permanent, contra justitiam detinent, et injurias seculari potentia propulsandi liberam vobis concedimus auctoritate predicta facultatem”; A. J. Turgheniev, *Historica Russiae Monumenta*, I, p. 61; *Acta Innocentii PP. IV*, p. 85—86.

⁷⁰ La 22 ianuarie 1248, Inocențiu IV îi informa pe cavalerii teutoni despre solicitarea pe care o adresase cnejilor Danil și Aleksandru de a-i transmite prin intermediul lor știrile cu privire la eventuale noi atacuri ale tătarilor, pentru a putea iniția măsurile de ajutorare: „Cum Danieli regi Ruscie illustri... et fratri eius et nobili viro Alexandro Duci Susdaliensi nostras litteras dirigamus, ut cum eis constiterit, quod Tartarorum exercitus versus Christianitatem dirigit gressus suos, id vobis intimare procurent, ut cum hoc per vos ad notitiam nostram pervenerit, qualiter ipsis Tartaris viriliter cum Dei adiutorio resistamus possimus maturius cogitare...”; *Codex diplomaticus prussicus*, hrsg. J. Voigt, I, Königsberg, 1836, p. 69; v. scrisoarea în același sens adresată lui Danil, în *Acta Innocentii PP. IV*, p. 108.

⁷¹ J. J. Zatko, *The Union of Suzdal*, p. 51.

⁷² H. Patze, *Der Friede von Christburg vom Jahre 1249*, în vol. *Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der Deutschen Ostpolitik des Mittelalters*, Darmstadt, 1963, p. 417—418; W. Kuhn, *Ritterorden als Grenzfürher des Abendlandes gegen das östliche Heidentum*, în „*Ostdeutsche Wissenschaft*”, VI, 1959, p. 44.

⁷³ La 17 iulie 1251, Inocențiu IV acceptă cererea lui Mendog de a recunoaște teritoriilor pe care le stăpînea statutul de regat și de a-l lua sub ocrotirea Scaunului apostolic; *Les registres d'Innocent IV*, t. III, Paris, 1897, p. 1, nr. 5437; v. și dispoziția transmisă episcopului de Kulm de a-l încorona; *ibidem*, nr. 5439 și de a crea o episcopie „in terra Luthoviae” I, nr. 5440; cf. J. Ochmanski, *Historia Litwy*, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1967, p. 41—42.

regelui său, sub tutela papalității („in jus et proprietatem beati Petri“)⁷⁴. Ierarhia catolică din regiunile învecinate și secția din Livonia a Ordinului teutonic au primit dispoziție din partea papei să-l sprijine pe noul rege în efortul său de convertire a păgînilor și în lupta pe care o purta împotriva adversarilor săi externi⁷⁵. Între cei doi „regi” proaspăt creați în Europa Răsăriteană de Inocențiu IV, Danil și Mendog, s-au stabilit legături matrimoniale și politice strînse care tindeau să consolideze încă și mai mult frontul antimongol.

La 14 mai 1253, din Assisi, în urma unui avertisment care îi fusese transmis de cneazul Danil cu privire la primejdia unei noi invazii a mongolilor, papa Inocențiu IV a proclamat cruciata împotriva lor. Cei care aveau să participe la luptele cu tătarii erau asimilați cu cruciații din „Țara Sfântă”⁷⁶. Încurajat de succesele creștinilor și subestimînd prematur puterea tătară, franciscanul Guillaume de Rubruck nota în același an: „Dincolo de Rusia, la nord, e Prusia pe care de curînd călugării teutoni au subjugat-o în întregime; cu ușurință ar dobîndi și Rusia dacă și-ar da silința. Căci dacă tătarii ar auzi că marele preot, adică papa, proclamă cruciata împotriva lor, cu toții ar fugi spre pustiurile de unde au venit”⁷⁷. Exaltînd la rîndul său succesele Ordinului teutonic, dar semnalînd în același timp primejdia unei invazii tătare, Inocențiu IV a hotărît să îndrume o parte din energiile disponibile pentru cruciată spre această arie de confruntare a lumii europene cu Răsăritul.

În 1254, din Halici au fost izgoniți încasatorii de dări trimiși de mongoli, cnezatul intrînd astfel în stare de revoltă deschisă împotriva Hoardei de Aur⁷⁸. Cu acest din urmă eveniment, mișcarea antimongolă în Europa Răsăriteană a atins punctul ei cel mai avansat.

Măsuri de organizare a apărării împotriva unei noi invazii mongole se constată și în spațiul carpato-dunărean încă dinainte de Conciliul de la Lyon. Scurt timp după refluxul mongol în stepă, în 1242, locuitorii Transilvaniei au fortificat trecătorile, pentru ca, afirmă un izvor, tătarii „să nu mai poată trece”⁷⁹. Mai specifică în informația pe care o transmite, o variantă a aceluiași izvor relatează că trecătorile Carpaților au fost fortificate de români și de secui⁸⁰. Reapariția în 1243 a unui ban de Severin în actele cancelariei ungare e indiciul restaurării pazei militare în acest punct strategic deosebit de însemnat⁸¹. Dar, după Lyon și în spiritul hotărîrilor conciliului, cruciata însăși a fost

⁷⁴ *Les registres d'Innocent IV*, t. III, nr. 5437.

⁷⁵ A. G. Turgheniev, *Historica Russiae Monumenta*, I, p. 76—77.

⁷⁶ *Les registres d'Innocent IV*, t. III, p. 271, nr. 6791; cf. *Acta Innocentii PP. IV*, p. 151—154.

⁷⁷ „Ultra Rusciam ad aquilonem est Pruscia, quam nuper subjugarunt totam fratres Teutonici, et certe de facili aquirent Rusciam si apponerent manum. Si enim Tartari audirent quod magnus sacerdos, hoc est Papa, faceret cruce signari contra eos, omnes fugerent ad solitudines suas”; Guillelmus de Rubruc, *Itinerarium*, I, p. 195.

⁷⁸ B. Spuler, *Die Goldene Horde*, p. 34—35.

⁷⁹ „Post quorum recessum gentes populi que Pannoniae, qui prope dictas inhabitant Sylvas, adhibuerunt curam, passus ita claudentes, ut ulterius transire non possent”; Ptolemeus Luccensis, *Historia ecclesiastica*, în L. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, XI, Mediolani, 1727, p. 1137.

⁸⁰ Cronica lui Paulin de Veneția, pentru care v. mai jos. p. 137—138.

⁸¹ „Stephanus filius Chak, banus de Scevrem”, într-un act emis de Bela IV în ianuarie 1243; Hummuzaki, I, p. 214—215.

implicată în sistemul defensiv antimongol, o dată cu instalarea pe cursul inferior al Dunării a Ordinului cavalerilor ioaniți, în baza unui acord cu Regatul ungar. Cu cavalerii ioaniți și-a făcut apariția pe teritoriul românesc cel de al doilea detașament al cruciatei, după Ordinul teutonic.

Actul regal care a fixat condițiile instalării ioaniților în Țara Severinului consemnează angajamentul lor de a lua armele „în ajutorul regatului nostru pentru apărarea credinței creștine”⁸². Misiunea asumată de cruciați era atât defensivă — apărarea Regatului ungar împotriva unui nou asalt al tătarilor, îndeosebi pe linia Dunării —, cât și ofensivă, în direcția Cumaniei, care urma să fie readusă în dependența regalității, și în direcția Peninsulei Balcanice — Bulgaria și Grecia —, în sprijinul Imperiului latin de Constantinopol. În cazul unei acțiuni ofensive a regelui „spre Bulgaria, Grecia și Cumania”, ordinul avea să participe cu o treime din forțele sale; pentru apărarea regatului împotriva unui atac din alte direcții, cavalerii nu aveau să trimită în ajutorul regelui decât o cincime din efectivele lor.

În cadrul învoielii dintre regalitate și ordin era prevăzută înfăptuirea unui întreg program de construcții militare pe socoteala celor două părți. În Cumania, teritoriu de recuperare, privilegiul regal conceda integral veniturile țării pe douăzeci și cinci de ani, „de la prima intrare a des-numiților frați”; regele se angaja să sprijine ordinul atât în privința fortificațiilor care urmau să fie înălțate cât și prin participarea sa personală în fruntea oștilor sale în cazurile de primejdie mare în teritoriile apărute de cavalerii ioaniți.

Deosebit de însemnată în această fază a organizării militare a regiunii a fost asocierea celor două state românești sud-carpătice — țara voievodului Litovoi la apus de Olt și cea a voievodului Seneslau la răsărit de rîu —, la efortul defensiv și ofensiv al Ordinului cavalerilor ioaniți, căruia Regatul ungar îi trecuse o parte însemnată din drepturile pe care le revendica asupra lor. Atît românii din „țara lui Litovoi” cât și cei din „țara lui Seneslau” erau îndatorați să sprijine „cu organizația lor ostășească” Ordinul ioanit împotriva adversarilor externi, după cum și cavalerii erau îndatorați să le furnizeze ajutor militar. Prin aceste prevederi ale Diplomei cavalerilor ioaniți, cele două state românești erau la rîndul lor integrate în frontul anti-tătar.

În iunie 1250, privilegiul acordat de Bela IV Ordinului cavalerilor ioaniți a fost confirmat de papa Inocențiu IV care a cuprins astfel și linia Carpaților și a Dunării inferioare în sistemul defensiv anti-tătar conceput la Lyon.

Și în această arie ofensiva pare să fi înregistrat succese. Indiciile în această privință sunt puține și indirecte, dar ele sugerează un avans teritorial în regiunea de la răsărit de Olt, denumită încă Cumania. În primii ani după instalarea ioaniților, perspectiva expansiunii pe linia Dunării inferioare, pînă la vărsarea fluviului în mare,

⁸² Textul actului regal în favoarea ioaniților a fost publicat în repetate rînduri; v. ediția Humuzaki, I, p. 249—253 și DRH, D, I, p. 21—28.

Teza lui I. Șchiopul, *Banatul de Severin, în Țările românești înainte de secolul al XIV-lea*, București, 1945, p. 11—30, potrivit căreia diploma lui Bela IV în favoarea cavalerilor ioaniți ar fi un fals, e contrazisă de recunoașterea numai cîțiva ani mai tîrziu de către regele Ungariei a sprijinului primit de regat din partea cavalerilor ioaniți în luptele susținute la Dunărea de Jos. Încercarea autorului menționat de a elimina această mărturie se întemeiază pe traducerea eronată a pasajului decisiv în această privință.

prin Cumania, părea deosebit de favorabilă conducerii Regatului ungar; plin de încredere îi înfățișa Bela IV papei Inocențiu IV planul de înaintare de-a lungul fluviului, pînă la confluența sa cu marea, și avantajele pe care reușita acestui plan le-ar fi prezentat pentru apărarea Constantinopolului latin⁸³; viziune optimistă care contrastează puternic cu grelele imputații aduse de rege papei în legătură cu lipsa de ajutor pentru Ungaria din partea sa și a celorlalte puteri apusene, după încercarea cumplită prin care trecuse în 1241, imputație de la care Bela IV nu îi excepta decît pe cavalerii ioaniți⁸⁴.

Un alt indiciu al cîștigurilor obținute de forțele antitătare în spațiul carpato-dunărean sunt masivele convertiri operate de călugării dominicani în Cumania, fapt pe care Inocențiu IV l-a înregistrat cu deosebită satisfacție în 1253⁸⁵; succes care, pentru a se realiza, avea nevoie de un cadru politic favorabil, iar acesta nu putea fi decît urmarea înaintării cruciatei în aria de hegemonie mongolă.

Așadar, în anii următori Conciliului de la Lyon, s-a creat un vast front antimongol de la Marea Baltică pînă la cursul inferior al Dunării care îngloba Ordinul teutonic cu cele două ramuri ale sale — cea din Prusia și cea din Livonia —, Polonia și Ungaria, regatul recent convertitului rege lituanian Mendog, vastul complex de teritorii dominat de „regii” de Halici-Vladimir și forțele angajate în apărarea Carpaților Răsăriteni: Ordinul cavalerilor ioaniți instalați în Țara Severinului și cele două voievodate românești, al lui Litovoi și al lui Seneslau.

Paralel cu efortul de îndiguire a ofensivei tătare, papalitatea a desfășurat o întinsă acțiune diplomatică în Imperiul mongol. Prin repetatele misiuni trimise la curtea marilor hani sau la reprezentanții regionali ai puterii mongole, Roma a încercat să stabilească contacte cuprinzătoare cu noii stăpîni ai stepei. Cu primele solii trimise de Inocențiu IV la curtea marelui han la Karakorum, înainte chiar de a fi deschis lucrările Conciliului de la Lyon, a început ceea ce s-a numit „strategia misionară” a papalității care a ocupat un loc însemnat în evoluția relațiilor internaționale în secolele XIII și XIV⁸⁶.

Sarcina grea, din toate punctele de vedere, a împlinirii acestor misiuni diplomatice și religioase deopotrivă, a fost încredințată unor călugări din ordinele

⁸³ În legătură cu pozițiile de la Dunăre apărute cu concursul ioaniților, Bela IV îi expune concepția sa cu privire la ofensiva de-a lungul cursului inferior al fluviului: „...de quo eciam loco intendimus et speramus quod si factum nostrum et dictorum fratrum deus prosperaverit et sedes apostolica eisdem favorem suum dignata fuerit impertiri, quod propagines catholice fidei, sicut protenditur Danubius usque ad mare Constantinopolitanum, per ipsos poterimus propagare et sic Romanie imperio et eciam terre sancte poterunt impendere subsidia opportuna”; Hurmuzaki, I, p. 261; în problema datei scrisorii, 1250 și nu 1254, cum apare în Hurmuzaki, v. DIR, C, *Veacul XI, XII și XIII*, 1, p. 347.

⁸⁴ Hurmuzaki, I, p. 261.

⁸⁵ „Universis fratribus Ordinis Praedicatorum in Cumaniae partibus constitutis. Ex eo nobis causa magne jocunditatis et exultationis affertur, quod, sicut nuper a fide dignis accepimus, Cumani, qui hactenus in cecitatis et ignorantie tenebris ambulantes fidem catholicam impugnabant, nunc per Dei gratiam via veritatis que Christus est per vos ipsos exposita, redire volunt ad cultum fidei Christiane”; papa acordă indulgențe „omnibus accedentibus ad predicationes vestras, cum ipsas in terra eorundem Cumanorum ex causa predicta feceritis...”; *Acta Innocentii PP. IV*, p. 147.

⁸⁶ Din vasta bibliografie consacrată misiunilor la mongoli pomite din inițiativa papalității și, ocazional, din cea a altor puteri, v. lucrările citate la nota 49.

dominicanilor și franciscanilor; timp de trei secole, cele două ordine au preluat esențialul funcției de propagare a catolicismului atât printre creștinii care nu împărtășeau crezul și tradițiile Romei, cât și în rîndurile necreștinilor.

Pe cît de anevoioase și primejdioase erau călătoriile întreprinse de misionari în spațiul mongol, pe atât de complexă era misiunea lor.

Pentru a satisface nevoia, acut resimțită de factorii de decizie ai lumii europene, de a fi cît mai larg și mai precis informați asupra noii forțe care, în scurt timp, se impusese ca realitate de primă însemnătate a relațiilor internaționale, misionarii urmau să observe îndeaproape societatea mongolă, să identifice elementele ei de forță ca și slăbiciunile ei. „Căci am avut poruncă de la papă — arăta Ioan de Plano Carpini în prologul raportului său — să scrutăm în adîncime și să le observăm pe toate cu siguranță, ceea ce am făcut în chip conștiincios, aîut noi cît și fratele Benedict polonul din același ordin, care ne-a fost tovarăș de suferință și interpret”⁸⁷; „pentru că mi-ați spus, cînd ne-am despărțit de voi, să vi le aștern în scris pe toate cîte le-aș vedea la tătari și m-ați sfătuit chiar să nu mă tem de a vă scrie texte lungi, îndeplinesc ceea ce mi-ați poruncit, cu teamă totuși și sfiiciune, deoarece nu îmi sunt la îndemîină cuvinte potrivite unei majestăți aîut de ilustre“, i se adresa Guillaume de Rubruck regelui Ludovic IX al Franței în scurta dedicație care precede raportul său de călătorie⁸⁸. Cu misiunea franciscanului Ioan de Plano Carpini, care a străbătut Eurasia de la Lyon la Karakorum și înapoi între 1245 și 1247, cu cea din 1247 a dominicanului Ascellinus, care nu a depășit teritoriile ocupate de mongoli în Orientul de Mijloc, cu cea a lui Guillaume de Rubruck, franciscan și el, care a ajuns la curtea marelui han Möngke în 1253—1254, misiuni de pe urma cărora ne-au rămas rapoarte substanțiale asupra realităților mongole⁸⁹, și cu alte misiuni nu mai puțin însemnate dar ale căror consemnări nu s-au păstrat decît cel mult în versiuni rezumative și indirecte, cunoașterea lumii asiatice și îndeosebi a spațiului și a popoarelor cuprinse de Imperiul mongol a trecut din sfera mitului în cea a științei⁹⁰.

Dar cunoașterea cît mai exactă a acestei lumi nu era pentru contemporani un scop în sine; informația era pusă în slujba acțiunii, iar acțiunea era aîut de ordin militar, organizarea apărării împotriva unui nou atac, cît și diplomatic, încercarea de a-i capta pe mongoli, de a-i introduce în sistemul de interese al Apusului latin, fie pe calea convertirii, fie prin descoperirea zonelor de interes comun și prin coordonarea eforturilor în această direcție. O asemenea zonă exista într-adevăr în răsăritul Mediteranei, unde interesele mongolilor în expansiune și cele ale cruciatei în defensivă s-au întîlnit. Și unii și alții s-au lovit aici de același adversar, islamul, și de puterile care luptau în numele lui. Agresivă și mortal primejdioasă în Europa, unde amenința să cuprindă întregul continent, înaintarea mongolă descoperea laturi favorabile lumii

⁸⁷ Iohannes de Plano Carpini, *Ystoria Mongalorum*, p. 28.

⁸⁸ Guillelmus de Rubruc, *Itinerarium*, p. 165.

⁸⁹ V. edițiile citate la notele 20, 37, 40; relatarea despre misiunea lui Ascellinus a fost întocmită de unul din însoșitorii săi, Simon de Saint Quentin, și s-a păstrat în bună măsură datorită includerii sale în opera lui Vincent de Beauvais, *Speculum historiale*. J. Richard a extras din lucrarea enciclopedică a acestuia din urmă fragmentele largi pe care le-a încorporat din scrierea lui Simon de Saint Quentin.

⁹⁰ L. Olschki, *L'Asia di Marco Polo*, p. 39—93 (Capitolul II: *I precursori di Marco Polo*).

apusene și cruciatei îndeosebi în Siria și Palestina. Aici, interesele mongolilor care tindeau nu numai să-și asigure ieșirea la Marea Mediterană dar și să înlăture dominația islamului din întreaga regiune, inclusiv din Egipt, păreau larg convergente cu țelurile cruciatei; percepută mai timpuriu de cruciați, care demult așteptau intervenția unui concurs providențial dinlăuntrul Asiei împotriva islamului, conștiința acestei convergențe de interese s-a dezvoltat și la mongoli pe măsură ce ofensiva lor în direcția Siriei și a Palestinei s-a împotmolit. Născută din adversitatea comună față de puterile islamice care se opuneau țelurilor lor, în primul rând împotriva Egiptului, ideea cooperării între mongoli și Apusul latin s-a aflat la originea repetatelor încercări de coordonare a acțiunii lor militare.

Dar Apusul mai știa și că în vastele teritorii încorporate de avalanșa mongolă se afla o masă de creștini de diferite rituri și obediențe, între care cei mai numeroși și mai influenți politic erau nestorienii. Descoperirea și cîștigarea lor, cu dublă finalitate, religioasă și politică, a fost alta din sarcinile de seamă încredințate misionarilor franciscani și dominicani. În programul papalității, creștinătatea asiatică urma să devină o pîrghie pentru influențarea lumii mongole în sens favorabil Apusului și, în perspectivă mai îndepărtată, pentru eventuala ei integrare în unitatea Bisericii romane.

Dar în așteptarea împlinirii acestor proiecte ambițioase, primejdia mongolă s-a reactivat puternic în Europa în timpul domniei celui de al doilea han însemnat al Hoardei de Aur, Berke (1257—1266); expectativa înfricoșată a celui de al doilea asalt mongol asupra Europei părea acum aproape de împlinire.

A doua invazie mongolă; hegemonia tătară în sud-estul Europei⁹¹. Timp de un deceniu după moartea lui Ögöдай, expansiunea imperială a mongolilor a fost frînată de criza dinastică prelungită care a rezultat din concurența pentru putere a membrilor clanului ginghishanid. Dificultatea de a găsi un punct de convergență pentru interesele divergente ale descendenților lui Ginghis-han a precumpănit asupra factorilor de unitate ai imperiului în timpul îndelungatelor vacanțe de putere la Karakorum care au urmat morții lui Ögöдай și a lui Güyük, cît și în scurta domnie a acestuia. Abia instalarea la conducerea supremă a lui Möngke (1251—1259), fiul lui Tului, în 1251, consolidată printr-un adevărat măcel al adversarilor săi, a redat imperiului, pentru scurt timp, sensul unității de acțiune și a dezlegat rezervele, încă puternice, ale expansionismului mongol. Într-adevăr, în timpul domniei lui Möngke, al patrulea mare han mongol, a avut loc ultima programare de ansamblu a ofensivei mongole în vederea realizării imperiului universal și au fost adoptate măsurile de rigoare în vederea împlinirii acestui țel.

Restaurarea unității de voință la centru, o dată cu înscăunarea lui Möngke, a fost urmată deîndată de pregătirile în vederea relansării ofensivei în direcția celor trei civilizații sedentare care încadrau lumea stepei eurasiatice: China de Sud, a cărei integrare în Imperiul mongol a fost încredințată lui Kubilai, fratele lui Möngke, Orientul

⁹¹ G. Soranzo, *Il papato, l'Europa cristiana e i Tartari*, p. 382—497; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, p. 33—77; V. Laurent, *La domination byzantine aux Bouches du Danube*, în „RHSEE”, XXII, 1945, p. 184—198; G. I. Brătianu, *La Mer Noire des origines à la conquête ottomane*, Monachii, 1969, p. 204—224.

de Mijloc și Orientul Apropiat a căror cucerire, pînă la vărsarea Nilului, i-a revenit ca misiune lui Hülägü, alt frate al marelui han, și Europa, unde Hoarda de Aur urma să-și reia acțiunea întreruptă în 1242 o dată cu deschiderea crizei de succesiune.

În China succesele lui Kubilai au fost fulgerătoare și urmările lor aveau să cîntărească decisiv în evoluția Imperiului mongol, cu prilejul următoarei schimbări a gărzii la conducerea sa. În vestul continentului asiatic, Hülägü a început prin a repurta victorii decisive asupra lumii islamice care au culminat cu cucerirea Bagdadului, sediul Califatului (1258), după care a pregătit înfruntarea decisivă cu Egiptul sultanilor mameluci, ofensivă a cărei desfășurare a fost compromisă de o nouă criză de putere la centru declanșată de moartea lui Möngke (1259). Și pe teatrul european impulsurile ofensive venite de la Karakorum și-au produs efectul, provocînd însemnate mutații politice în răsăritul și sud-estul continentului.

În 1254, în temeiul unui ordin al marelui han Möngke, a început în Rusia numărătoarea populației în scopuri fiscale⁹²; cu acest act dominația mongolă nu numai s-a consolidat considerabil în spațiul rus, depășind cu mult limitele unei suzeranități de la distanță, dar a cuprins însăși temelia societății ruse, populația și avuțiile ei. Puncerea în aplicare a hotărîrii avea să se lovească inevitabil de rezistență, date fiind gravele sale implicații. A fost nevoie de cîțiva ani, care corespund cu începutul domniei lui Berke, pentru ca numărătoarea și cîsla impuse de mongoli să dea rezultatele urmărite de conducerea Hoardei de Aur⁹³; „cu începere din anul 1257 — afirmă un specialist al istoriei Rusiei în vremea dominației mongole — putem să considerăm dominația tătarilor asupra Rusiei ca fiind complet stabilită”⁹⁴.

Consolidarea dominației Hoardei de Aur asupra Rusiei a apropiat din nou puterea mongolă de Europa Centrală, a reactivat pericolul unei noi invazii spre interiorul continentului și a reînviat psihoza anilor 1241—1242. Mai grav încă, loviturile Hoardei de Aur au distrus blocul forțelor antimongole organizat în spațiul carpato-baltic în spiritul hotărîrilor adoptate de Conciliul de la Lyon. În 1256, neîndoindu-se sub presiunea tătară, „regele Rusiei” Danil s-a desprins din legătura cu Roma, deschizînd o breșă largă în alianța antimongolă. Nici apelurile și nici amenințările papei Alexandru IV nu l-au putut readuce în dependență față de papalitate și în gruparea de forțe organizată în răsăritul Europei din inițiativa ei⁹⁵. În același an și în cursul anului următor, curia papală a autorizat predicarea cruciatei împotriva tătarilor Hoardei de Aur, ale cărei progrese spre nord, în direcția Balticeii, îi fuseseră semnalate. Cu vădită îngrijorare a înregistrat Alexandru IV, într-o scrisoare adresată Ordinului teutonic la sfîrșitul anului 1257, înaintarea tătarilor pînă în vecinătatea imediată a Prusiei și teama puternică pe care o inspira cavalerii teutoni și „vecinilor lor” perspectiva invaziilor devastatoare ale mongolilor în teritoriile lor. Ca și în alte ocazii asemănătoare, teama de mongoli i-a

⁹² B. Spuler, *Die Goldene Horde*, p. 31.

⁹³ *Ibidem*, p. 34—36; B. D. Grekov și Al. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur*, p. 205—214.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 206.

⁹⁵ V. scrisorile papei Alexandru IV către Danil și amenințarea cu folosirea „brațului secular” împotriva lui, așadar cu o acțiune militară, în cazul perseverenței cneazului în apostazie; *Acta Alexandri PP. IV (1254—1261)*, ed. Th. Haluscynski et M. Wojnar, Città del Vaticano, 1966, p. 64—68.

apropiat de Roma pe cei direct amenințați care își puneau speranțele în capacitatea protectoare a supremei instanțe a lumii creștine; dând curs apelului transmis de acești vecini nespecificați ai Ordinului teutonic, „duci, principii și alți nobili și puternici creștini aflați în vecinătatea Prusiei” care așteptau un sprijin salvator din partea acestuia, papa îi recomandă protecției călugărilor cruciați⁹⁶.

Iminența pericolului tătar în teritoriile baltice învecinate cu cele ale Ordinului teutonic a determinat papalitatea, în vara anului 1258, să proclame cruciata pe plan regional⁹⁷. Dar lovitură mongolă s-a dovedit și de astă dată mai puternică decât capacitatea de rezistență a forțelor regionale coalizate sub egida papalității. În 1259 și 1260, ofensiva tătară a lovit Lituania și Prusia, pătrunzând parțial și în teritoriile stăpânite de Ordinul teutonic. Activate de noua presiune tătară, forțele ostile cruciatei se impun atât în Lituania, al cărei rege „apostaziaza” rupînd legătura cu Roma⁹⁸, cât și în Prusia, care se răscoală împotriva Ordinului teutonic, periclitiind grav pozițiile cîștigate de acesta și de catolicism în deceniile anterioare⁹⁹.

În 1259 sau 1260, tătarii au invadat a doua oară Polonia, au cucerit Sandomirul, dar au fost opriți în înaintarea lor la Cracovia, pe care nu au reușit să o ia cu asalt¹⁰⁰. În prealabil ei au ocupat poziții strategice însemnate în cnezatele Halici-Vladimir. Trupe ruse și lituaniene i-au însoțit în expedițiile lor polone¹⁰¹. Ordinul teutonic însuși, care era considerat de papalitate, în iarna 1259—1260, bastionul cel mai puternic al frontului antimongol¹⁰², se afla în situație critică în vara următoare; acum

⁹⁶ „...gens impia Tartarorum iam Pruscie partibus ita propinqua esse dinoscitur, ut a vobis et aliis fidelibus convicinis gravissima rerum et personarum pericio vehementissime timeatur. Ex tanta siquidem vestra et eorundem fidelium anxietate procedit, quod nonnulli duces et principes ac quidam alii nobiles et potentes christifideles in conterminis Pruscie partibus constituti, vobis taliter confederari cupiunt, quod vos et ipsi mutue protectionis et defensionis auxilio suffragante virtute altissimi a tantorum incursu discriminis possitis feliciter liberari”; *Codex diplomaticus prussicus*, I, p. 121—122.

⁹⁷ În iulie 1258, papa Alexandru IV recomandă dominicanilor și franciscanilor care predicau din însărcinarea sa cruciata împotriva tătarilor să nu dăuneze acțiunii Ordinului teutonic în Livonia și Prusia; papa sublinia disponibilitatea cavalerilor teutoni pentru o acțiune antitătară: „...maxime cum predicti fratres Hospitalis ejusdem tamquam veri Christi pugiles animam suam pro impugnatione Tartarorum ipsorum opportuno loco et tempore affectu promptissimo et corde imperterrito ponere sint parati”; *Codex diplomaticus prussicus*, I, p. 117—118.

⁹⁸ J. Ochmanski, *Historia Litwy*, p. 42.

⁹⁹ E. N. Johnson, *The German Crusade on the Baltic*, în *A History of the Crusades*, III, *The fourteenth and the fifteenth centuries*, Wisconsin, 1975, p. 573; W. Kuhn, *Ritterorden als Grenzhüter des Abendlandes*, p. 26.

¹⁰⁰ Izvoarele înregistrează noua invazie tătară în Polonia fie în anul 1259, fie în 1260, între care și istoriografia eziă; pentru izvoarele care semnalează această invazie și interpretarea lor, v. St. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa, 1956, p. 171—201 (Prace komisji wojskowo historycznej Ministerstwa Obrony Narodowej, Seria A, nr. 4).

¹⁰¹ „Anno Domini 1259. Tartari subjugatis Bersabenis. Lithwanis, Ruthenis et aliis gentibus, Sandomiriense castrum capiunt...”; *Rocznik Kapitałny Krakowski*, în *Monumenta Poloniae Historica*, II, Lwów, 1872, p. 806.

¹⁰² *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198—1525*, hrsg. E. Joachim-W. Hubatsch, Pars II, Göttingen, 1948, p. 471, nr. 4388 (recomandare a papei către Ordinul teutonic de a se consulta cu vecinii săi pentru organizarea rezistenței antitătare; 17 decembrie 1259); *ibidem*, p. 471, nr. 4392

apelul la papă și la cruciata generală în răsăritul continentului părea ultima șansă de salvare¹⁰³.

În urma noului asalt, cruciata și catolicismul au pierdut poziții însemnate în teritoriile ruse apusene și în spațiul baltic. Cnezatele Halici-Vladimir au fost durabil readuse sub suzeranitatea Hoardei de Aur; fidelitatea lor avea să fie garantată de acum înainte de unitățile militare mongole instalate permanent pe teritoriile lor sau în imediata lor vecinătate¹⁰⁴. Lituaniienii, desprinși și ei din legăturile cu puterile catolice, acționau acum în cooperare cu tătarii, amenințând grav pozițiile Ordinului teutonic în Prusia. Polonia, de care mongolii se apropiaseră considerabil în urma acțiunilor lor militare recente, era amenințată de noi invazii. Și trecerea eventuală a hoardelor tătare spre interiorul continentului european era mult înlesnită.

Invazia mongolă care s-a abătut din nou asupra spațiului carpato-baltic în anii 1259—1260 amenința acum să cuprindă, ca în 1241—1242, Regatul ungar și teritoriile limitrofe lui. În timpul luptelor angajate în nord cu polonii și cu cavalerii teutoni, tătarii s-au străduit să neutralizeze Regatul ungar prin oferte de pace și cooperare. Propunerile mongole și unele din condițiile lor au fost aduse la cunoștința papei Alexandru IV de către regele Bela IV, care a folosit prilejul pentru a imputa din nou papei lipsa ajutoarelor din partea forțelor cruciatei pentru regatul său încă din vremea marii înfruntări din 1241 și pînă în ajunul celei care părea acum, în 1259, iminentă.

Răspunsul papei a conservat și conținutul esențial al scrisorii lui Bela IV, al cărei text nu s-a păstrat. Tătarii, arăta regele Ungariei, îi oferiseră „pace și alianță” în câteva rînduri; noua legătură urma să fie consacrată, în bună tradiție medievală, printr-o înscrisoare între hanul Hoardei de Aur și rege, expresie a alianței care avea să se lege între cele două puteri. Alianța însă însemna, firește, pentru tătarii, care o oferiseră, cooperare armată, a cărei manifestare principală avea să fie participarea unei pătrimi din trupele Regatului ungar, sub comanda fiului regelui, la operațiile militare ale mongolilor atunci cînd aceștia aveau să pornească „spre exterminarea poporului creștin”¹⁰⁵, formulă sub care se ascundea intenția de relansare a ofensivei în centrul Europei.

(luare sub protecție papală a teritoriilor pe care Ordinul avea să le dobîndească în Rusia sau în luptele cu tătarii; 25 ianuarie 1260); p. 472, nr. 4398 (numire a Landmeister-ului din Prusia la conducerea tuturor oștilor cruciate care urmau să se adune împotriva tătarilor; 21 martie 1260); p. 472, nr. 4397 (desemnarea Ordinului teutonic la comanda forțelor cruciate care urmau să-i atace pe tătarii în Prusia; 21 martie 1260). În cursul anului 1260, cavalerii teutoni în cooperare cu polonii par să fi înregistrat unele succese împotriva tătarilor; *Annales Sancti crucis*, în *Scriptores rerum prussicarum*, I, Leipzig, 1861, p. 250 și *Annales Rudberti Salisburgensis*, *ibidem*, p. 252.

¹⁰³ În septembrie 1260, Alexandru IV cerea markgrafului de Brandenburg să se conformeze cererii ducilor poloni de a lua conducerea cruciatei antitătare: „...postmodum vero nos ad precum instantiam quas dilecti filii nobiles viri ducis Polonie pro te habendo in capitaneum exercitus Christiani contra ferinam sevitiā Tartarorum... tibi nostras affectione plenas misimus litteras continentes ut... crucis assumpto signaculo christianorum exercitum ad prelium instruas et bellatorum acies quodcumque Tartarorum ipsorum pestis ingruerit, dirigas et informes...”; *Codex diplomaticus prussicus*, I, p. 132—133.

¹⁰⁴ După ce au impus celor doi cneji să-și dărîme fortificațiile, tătarii au organizat centrele lor militare de control în Podolia, Galiția și Volhynia; G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, p. 157—158.

¹⁰⁵ „Adiecisti preterea quod cum ad resistendum tantis hostibus non tibi sufficiant vires tue, si dicte sedis auxilio modo finaliter destitui te contingat, cogeris licet invitatus et dolens cum illis pacis et unionis federa copulare, ad que ipsorum monitis et precibus pluries invitatus... Venire tamen in federe pacis debet expressa conditio,

Convins de argumentele de ordin politic sau moral-religios ale papei, sau atras de făgăduielile de ajutor ale acestuia, Bela IV nu a dat curs ofertelor de alianță ale tătarilor, fără însă a rupe negocierile cu ei. Cum însă înaintarea spre centrul Europei era prevăzută de planul panmongol de cuceriri, atragerea Ungariei în sfera de influență a Hoardei de Aur era o necesitate absolută; ea trebuia realizată cu mijloacele diplomației sau ale acțiunii militare. În aceste condiții și în lipsa unui răspuns afirmativ din partea conducerii regatului la ofertele de colaborare avansate de Hoarda de Aur, o nouă invazie mongolă în Ungaria părea inevitabilă după succesele înregistrate de forțele ei în aria ruso-baltică în 1259 și 1260. Și, într-adevăr, dacă nu în 1260, cel mai târziu în 1261, hoardele mongole au pătruns din nou în regat, fără a reuși însă să reediteze marea performanță din 1241; dimpotrivă, de data aceasta ele au fost oprite, după toate aparențele, într-o zonă de frontieră și au fost înfrînte¹⁰⁶. Dar, în ciuda acestui eșec, ale cărui proporții reale nu ne sunt cunoscute, în 1261 ca și în 1260 primejdia unei noi invazii tătare a fost acut resimțită în Europa Centrală și în cea Apuseană. În temeiul unor directive papale au avut loc în diverse regiuni ale Europei consfătuiri cu participarea clerului și a laicilor pentru a delibera asupra măsurilor de preîntâmpinare a primejdiei tătare recurente¹⁰⁷. Hotărîrea mongolilor de a-și supune „lumea întreagă“, despre care afirmau că le-a fost încredințată de divinitate, era adusă acum la cunoștința tuturor creștinilor de pontiful roman pentru a-i îndemna să se pregătească militar și spiritual de rezistență¹⁰⁸.

Hotărîrile capitolului general al Ordinului cistericiților, reunit în 1261 la Cîteaux, reflectă starea de spirit care cuprinsese o bună parte a creștinătății, a păturilor ei cele mai la curent cu evoluția evenimentelor, ca umare a noii amenințări mongole, resimțită, în termeni apocaliptici, ca prefigurare a Judecății de Apoi și prevestită ca și aceasta de sunetul trompetei celeste¹⁰⁹. Rugăciunile zilnice instituite pentru a îndupleca divinitatea și a îndepărta astfel primejdia¹¹⁰ nu puteau decît să difuzeze în straturile largi

ut filius tuus cum quarta populi tui precedat eosdem Tartaros ad exterminium populi Christiani...“, Hurmuzaki, I₁, p. 282.

¹⁰⁶ Potrivit unei cronici engleze, în 1261 papa a amînat conciliul convocat la Roma, cînd a aflat că o invazie tătară era iminentă „împotriva creștinilor“. „Postea vero audiens idem Papa predictos Tartaros usque ad LII milia in Hungaria trucidatos, timensque residuos sibi caeterisque Christianis in brevi nocituros, summovei fecit omnes prelatos transalpinos et viciniore, ut... conveniant, provisuri qualiter predictis cautius resistant“; *Flores Historiarum*, ed. H. R. Luard, II, London, 1890, p. 465 (*Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*).

¹⁰⁷ G. A. Bezzola, *Die Mongolen*, p. 195.

¹⁰⁸ „Cum enim iidem Tartari dicentes totam terram eis obtinendam tradidit Deus caeli, quem utique non noverunt...“; *Annales de Burton*, citat de G. A. Bezzola, *Die Mongolen*, p. 195, n. 52.

¹⁰⁹ „Cum divinae flagellum iracundiae peccatis nostris exigentibus imminere videatur Ecclesiae Sanctae Dei..., et tuba praeconii terribilis nostris innotuerit auribus super ingruente saevitia Tartarorum, qui sibi, ut dicitur, subiugare intendunt universum populum christianum...“; D. J. Canivez, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, I, Louvain, 1933, p. 475, paragraful 3.

¹¹⁰ D. J. Canivez, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, I, Louvain, 1933,

ale populației teama față de iminenta primejdie mongolă; psihoza colectivă generată de noul val al ofensivei mongole era puternic alimentată de amintirea asaltului precedent, din 1241—1242, și a ororilor de care fusese însoțit.

Dar vicisitudinile destinelor individuale îmbinate cu lupta pentru puterea supremă, întruchipată în Imperiul mongol în persoana marelui han, au abătut încă o dată primejdia așteptată cu anxietate de o mare parte a continentului european. Moartea timpurie a lui Möngke în septembrie 1259 a declanșat o nouă criză de succesiune în imperiu, urmare a concurenței pentru demnitatea supremă între descendenții lui Ginghis-han și, mult mai grav, un antagonism ireductibil, cel dintâi, între două din marile unități componente ale imperiului: Hoarda de Aur și Ilhanatul Iranului. La a patra transmisiune a puterii la conducerea supremă, solidaritatea clanului ginghisianid și unitatea imperiului nu au mai rezistat. Prin forța lucrurilor, evoluția negativă dinlăuntru imperiului s-a repercutat asupra poziției sale internaționale, îndeosebi în Apus.

Siliți de lupta pentru putere la centru să-și împartă forțele, mongolii din Iran au fost opriți în ofensiva lor împotriva lumii islamice; în 1260, după succese inițiale însemnate — cucerirea orașelor Alep și Damasc —, mongolii au fost zdrobiți de trupele egiptene în Palestina la Ain-Djalut (3 septembrie). Cucerirea Egiptului, țelul ultim al înaintării mongole în lumea islamică, a trebuit să fie părăsită, iar mongolii au fost siliți să se retragă din Palestina și Siria. Linia de demarcație dintre cele două puteri, Egiptul mameluc și Ilhanatul Persiei, s-a stabilit pe Eufrat; ea a devenit pentru timp îndelungat o frontieră a confruntării. Faptul s-a repercutat masiv și negativ asupra raporturilor dintre mongolii din Iran și cei ai Hoardei de Aur¹¹¹.

Sursa primă și motivul permanent de discordie între cele două state mongole a fost Azerbaidjanul, teritoriu transcaucazian revendicat atât de Hoarda de Aur cât și de Ilhanat. Blocat de rezistența egipteană în încercarea sa de a stabili o legătură directă cu Mediterana prin Siria și Palestina, înșelat în aspirația pe care o nutrise de a cuceri Egiptul și de a prelua controlul asupra celui mai remunerator itinerar comercial intercontinental — ruta navală care lega Oceanul Indian cu porturile Orientului Apropiat prin Marea Roșie —, Ilhanatul lui Hülägü și-a găsit o compensație în controlul exclusiv al drumului continental care lega Asia Centrală și Golful Persic cu lumea mediteraneană prin Azerbaidjan și Armenia Mică (Cilicia). Antagonismul dintre cele două state mongole apusene, Hoarda de Aur și Ilhanatul Persiei, a fost în primul rând rodul concurenței lor pentru dominarea și exploatarea singurei mari artere a comerțului intercontinental care le străbătea teritoriile. Înlăturată cu forța din pozițiile ei transcaucaziene, Hoarda de Aur, sub hanul Berke, s-a străduit concomitent să le recâștige și, pînă la împlinirea acestui deziderat, să găsească o compensație pentru drumul comercial care scăpase de sub controlul ei. Și o încercare și cealaltă impuneau o

¹¹¹ Pentru evoluția politicii Hoardei de Aur în Europa în funcție de opoziția de interese de lungă durată cu statul mongol din Iran, am utilizat rezultatele recente ale lui V. Ciocîltan, *Geneza politicii pontice a Hoardei de Aur*, în „AIIAI”, 1991, p. 81—101.

nouă orientare a politicii ei externe. Fundamental, această nouă orientare s-a manifestat prin alianța cu Egiptul mameluc, principalul adversar al mongolilor din Iran, și prin punerea în funcțiune a unei noi linii a comerțului intercontinental, din Crimeea pînă în Asia Centrală și în Orientul Îndepărtat, independentă de cea controlată de Ilhanat. Prima nouă opțiune avea drept condiție asigurarea contactului nestingherit cu Egiptul, iar cea de a doua, cooperarea cu o thalasocrație mediteraneană. Reușita amîndurora depindea de asigurarea liberei circulații prin Strîmtori. Dar tocmai necesitatea de a asigura această libertate a imprimat o considerabilă deviere a politicii Hoardei de Aur în Europa, unde tendința de expansiune spre centrul continentului, puternic manifestată încă în anii 1256—1260, a pierdut simțitor din intensitate în anii următori, cedînd teren în avantajul efortului de a controla situațiile din Peninsula Balcanică și de a influența, prin legăturile stabilite cu Bizanțul, regimul Strîmtorilor.

Alianța dintre Hoarda de Aur și Egiptul mameluc a fost una din axele principale ale sistemului de relații internaționale drastic restructurat ca urmare a fracturării ireversibile a unității imperiale mongole și a restaurării, aproape concomitente, a puterii bizantine la Constantinopol¹¹². Căutarea din ce în ce mai insistentă a alianței cu cruciata mediteraneană de către statul mongol din Iran, prins într-un antagonism simultan cu Egiptul în sud și cu Hoarda de Aur în nord, a dat naștere celei de a doua componente majore a raporturilor complexe dintre lumea cruciatei, islam și statele mongole¹¹³.

Aflat între două cîmpuri de atracție la fel de interesate să și-l asocieze, Imperiul bizantin, de curînd restaurat la Constantinopol sub Mihail VIII Paleologul, s-a aliniat fundamental la alianța dintre Hoarda de Aur și Egipt, nu însă fără a oscila în cîteva rînduri. În 1262, în temeiul tratatului încheiat cu sultanul din Cairo, Mihail VIII a deschis Strîmtorile pentru negustorii și emisarii egipteni care navigau spre sau se înapoiau din teritoriile Hoardei de Aur¹¹⁴. Cînd, sub presiunea lui Hülägü, spre sfîrșitul anului 1263, împăratul bizantin a oprit călătoria solilor egipteni spre Crimeea, reacția celor două părți lezate nu a întîrziat¹¹⁵. În iarna 1264—1265, „sciții <tătarii> care locuiesc lîngă Istru“, în alianță cu bulgarii, pătrund adînc în teritoriul bizantin pentru prima oară și îl devastează¹¹⁶. Instrumentul de presiune asupra Bizanțului, forța militară instaurată de Hoarda de Aur la gurile Dunării sub conducerea lui Nogai și care, cu unele

¹¹² V. mai jos notele 113, 114, 115.

¹¹³ Pentru tratativele de alianță între mongolii din Persia și factorii principali ai cruciatei în Mediterana Orientală după 1260, v. J. Richard, *Chrétien et Mongols au Concile. La Papauté et les Mongols de Perse dans la seconde moitié du XIIIe siècle*, în vol. 1274. *Année chamière. Mutations et continuités*, p. 31—44.

¹¹⁴ Pentru datarea corectă a tratatului, în 1261—1262, v. M. Canard, *Le traité de 1281 entre Michel Paléologue et le sultan Qalâ'un. Qalqasandî, şubh al-a 'sâ, XIV, 72 sqq.*, în „Byzantion“, X, 1935, p. 669—680.

¹¹⁵ V. Laurent, *La Croisade et la question d'Orient sous le pontificat de Grégoire X (1272—1276)*, în „RHSEE“, XXII, 1945, p. 115.

¹¹⁶ Prima invazie tătară sub Nogai în teritoriul bizantin și împrejurările în care s-a produs sunt înfățișate de bizantini: G. Pachymeres, *De Michaele et Andronico Palaeologis*, ed. Imm. Bekker, I, Bonn, 1835, p. 229—240; N. Gregoras, *Byzantina historia*, I Bonn, 1829, p. 99—101; cf. Gh. I. Brătianu, *La Mer Noire des origines à la conquête ottomane*, p. 214—217.

întreruperi, avea să-și permanentizeze rostul în regiune, era aşadar constituit în 1265. El avea să se dovedească cea mai sigură garanție a fidelității Imperiului bizantin față de pactul cu Hoarda de Aur și mijlocul cel mai sigur de a-l readuce la fidelitate atunci când se îndepărta de ea. Fundamental însă, alianța instituită între cele două puteri imediat după restaurația bizantină la Constantinopol a prevalat asupra crizelor din relațiile lor, toate de scurtă durată. Cu prețul permanenței militare la gurile Dunării, Hoarda de Aur și-a asigurat legătura liberă cu Egiptul în interesul coordonării acțiunii lor împotriva inamicului comun, statul mongol din Persia.

Instalați la gurile Dunării în acest scop, tătarii s-au implicat în viața politică a statului bulgar, redus la o dependență apăsătoare față de Hoarda de Aur. Obiect al negocierilor și al cooperării între bizantini și tătari, sacrificat în interesele sale pontice în avantajul Bizanțului și al politicii sale de restaurație pe țărmul de apus al Mării Negre, în schimbul liberei circulații prin Strîmtori între Egipt și Hoarda de Aur, Țaratul bulgar a devenit un instrument din ce în ce mai docil al protectorilor săi mongoli.

Așezarea efectivă a tătarilor la gurile Dunării în a doua jumătate a secolului XIII și, probabil, în alte centre din aria carpato-dunăreană a avut drept urmare o considerabilă extindere a hegemoniei Hoardei de Aur în Europa Răsăriteană și Sud-estică. Pe de altă parte, însemnătatea funcției pe care o îndeplinea și extinderea puterii sale pe arii vaste au generat tendințe marcate de autonomizare la forța mongolă de la Dunărea de Jos; sub conducerea noionului Nogai, descendent și el din neamul ginghishanid, puternică personalitate care a devenit cu timpul factor de decizie principal în Hoarda de Aur, comandamentul militar de la Dunărea de Jos s-a desprins progresiv din subordonarea față de Sarai; spre sfîrșitul secolului XIII, el și-a subordonat ansamblul spațiului românesc extracarpatic, mai întîi teritoriul de la răsărit de Olt, Cumania, iar în cele din urmă și cel de la Apus, Țara Severinului. Și formația politică a alanilor de pe cursul superior al Prutului a intrat în dependența centrului de putere mongol instalat la Dunăre¹¹⁷.

Ca urmare a acestei evoluții, puterea mongolă a ajuns în vecinătatea imediată a Regatului ungar. Încă din 1263, papa Urban IV amintea unui înalt prelat din Ungaria că „neamul necredincios al tătarilor“ amenința din nou regatul și că a distrus „unele teritorii învecinate cu voi“, după cum le distrusese „în vremi nu demult trecute“ pe cele ale regatului însuși, aluzie la invazia din 1241-1242¹¹⁸. În 1279, papa Nicolae III constata că sediul episcopiei Milcovului (*civitas de Multo*), nimicit în timpul mării invazii, se afla „în hotar cu tătarii“ (*in confinibus tartarorum*¹¹⁹); cîțiva ani mai tîrziu, în 1282, cînd cumanii din Ungaria au fost înfrînți într-o luptă cu oștile regatului și au părăsit țara, regele Ladislau a trecut cu oastea sa dincolo de munți pentru a-i readuce „din hotarele și teritoriile tătarilor“, care se aflau aşadar în vecinătatea regatului¹²⁰.

¹¹⁷ G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, p. 38.

¹¹⁸ „... sane vos, prout ex flebili tenore vestre petitionis accepimus, a dictorum formidine Tartarorum nondum estis pro eo liberi, quod ipsi aliquas partes conterminas sicut et vestras a diebus non longe preteritis crudelissime destruxerunt“; Hummuzaki, I, p. 307.

¹¹⁹ Hummuzaki, I, p. 429—430.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 484—485.

Expus acum unei presiuni și amenințări permanente mult mai mari decât după 1241, când tătarii s-au retras pe Volga, Regatul ungar s-a străduit să evite o nouă invazie și a întreținut în acest scop un intens dialog diplomatic cu Hoarda de Aur. În 1263, Ștefan, „regele tânăr“ al Ungariei și „duce“ al Transilvaniei, amintește meritele dobândite de „Ponyt fiul lui Paul de Mischouch“ între care la loc de frunte se afla faptul de a fi asumat „sarcina soliei noastre la tătari“¹²¹. Același Ștefan, devenit rege după moartea lui Bela IV, confirmă în decembrie 1270 stăpînirile de pămînt ale „banului Ponych“ — e evident vorba de același personaj — pentru serviciile aduse, între care, din nou, la loc de cinste figurau misiunile îndeplinite la tătari: „Într-adevăr, cînd năpasta neașteptată a tătarilor, neuitînd — vai! — de prăpădul de mai înainte, în dorința lor de a trece prin ascușul săbiei rămășițele poporului nostru, voiau să atace regatul nostru, noi am așezat pe umerii banului Ponych povara unei sarcini foarte grele, trimițîndu-l ca sol al nostru la regele sau împăratul tătarilor. El ne-a adus de acolo, în chip vrednic de laudă, în loc de spaimă bucurie, în loc de tristețe voieșie, și în loc de deznădejde speranța pentru locuitorii regatului că vor scăpa teferi. Și cînd, după cîțiva ani înfloritori, oamenii regatului nostru, uitînd de spaima trecută, se bucurau de o liniște afit de mult dorită, iată că aceiași tătari, ațîțați de vecinii noștri, pregătiți cu sufletul și cu fapta pentru război, ne-au trimis cîteva solii ale lor privitoare la gîndul lor de a intra în regatul nostru. Auzind acestea l-am trimis iarăși pe numitul Ponych banul ca sol la tătarii pomeniți. Acolo, cîștigîndu-și un nou merit după toate celelalte, prin rîvna credinței sale și prin fireasca lui cinste înnăscută, a potolit, reținînd cetele lor stîrnite să pună mîna pe arme împotriva noastră, redîndu-ne în această privință și nouă și oamenilor noștri tihna liniștei mult dorite“¹²².

Calitățile de negociator ale trimisului regelui Ștefan au reușit, neîndoielnic, să îndepărteze în cîteva rînduri primejdia unei noi invazii tătare în Regatul ungar, cu un preț pe care diplomele regale, din păcate, nu ni-l fac cunoscut; dar aceste succese diplomatice repetate în negocierile cu Hoarda de Aur nu au înlăturat presiunea permanentă pe care vecinătatea mongolilor o exercita asupra regatului. Sub greutatea acestei apăsări, care s-a adăugat la factorii de instabilitate internă, regatul a început să se clatine din ce în ce mai puternic și să oscileze între curenții favorabil înțelegerii cu mongolii, spre care îl îndemneau perceperea exactă a gravității primejdiei, și refuzul negocierii și al compromisului cu marea putere învecinată, atitudine imperativ recomandată de papalitate prin avertismentele și îndemnurile repetate adresate regilor și altor puternici ai Regatului ungar¹²³. Sub succesorul lui Ștefan, Ladislau, supranumit Cumanul (1272—1290), oscilația a luat forme paroxistice, indiciu al instabilității politice tot mai pronunțate a regatului.

¹²¹ „...quia ante omnes honus legationis nostre ad Tartaros suscepit deferendum et mortem non formidando pro nobis et regni status, casibus fortuitis se submisit...“; Györffy, G., *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román államok kezdeteihez*, în „Történelmi Szemle“, VII, 1964, 1, p. 7; v. și confirmarea din 1268, în DIR, C, *Veacul XIII*, 2, p.108—110.

¹²² *Ibidem*, p.133.

¹²³ V., de pildă, scrisoarea din 1264 a papei Urban IV către Bela IV, Humuzaki, I, p. 311—313.

Cînd mijloacele de presiune se dovedeau insuficiente, Hoarda de Aur și avanpostul ei din Apus, nu ezitau să recurgă la acțiunea militară. În cîteva rînduri, în ultimele decenii ale secolului XIII, sunt semnalate acțiuni militare ale tătarilor împotriva Regatului ungar. O astfel de acțiune e înregistrată sumar de izvoare în vremea regelui Ștefan, fără lămuriri asupra împrejurărilor care au provocat-o¹²⁴. Sigur e numai că agresiunea tătară a avut loc într-un context de tensiune în raporturile dintre cele două puteri¹²⁵.

Dar un asalt de mari proporții, cu pătrunderea adîncă în teritoriul regatului — „a doua invazie“ potrivit surselor ungare — nu s-a produs decît în iarna 1284—1285, așadar, spre sfîrșitul domniei lui Ladislau Cumanul.

În anii care au precedat invazia, pendulația politicii regale între imperativele Romei, sprijinite dinlăuntru regatului de un puternic grup de presiune, și cele ale Hoardei de Aur, susținute și ele de o însemnată facțiune internă, înlăuntru căreia cumanii ocupau un loc de frunte, s-a oprit în favoarea primului factor de influențare. Înfrîngerea cumanilor de oștile regale în 1282, fuga lor din regat și urmărirea lor peste munți în teritoriile controlate de tătari¹²⁶, cooperarea strînsă cu polonii, sunt tot atîtea indicii ale înclinării regelui față de directivele papalității. Faptul nu a scăpat conducerii Hoardei de Aur care nu a tolerat această evoluție. Hoardele tătare au trecut în masă în Transilvania și Ungaria, în cadrul unui nou asalt cu direcții multiple care, la scurt interval, a lovit și Bizanțul și Polonia. Potrivit unei cronici ruse, tătarii, însoțiți de unii dintre cnejii ruși, au năvălit din două direcții: din sud, în Transilvania, sub conducerea lui Nogai, care a luat drumul Brașovului, și din nord, sub conducerea lui Telebuga, urmînd un itinerar doar foarte vag indicat: „Blestematul și cel fără de lege Nogai și Telebuga cu el au lovit cu război Țara Ungurească. Nogai a mers la Brașov (*Brașev*), iar Telebuga a trecut peste munți, străbătînd peste ei trei zile și a umblat treizeci de zile rătăcind în părțile muntoase, dus de mînia lui Dumnezeu¹²⁷.

¹²⁴ „Anno Domini 1270 rex Ungarie Bella nomine mortuus est et Tartari fratrem suum Stefanum in bello vulneraverunt et multa millia in bello occiderunt in Ungaria“; Minorita Erphordensis, *Chronica minor*, ed. C. Holder-Egger, în MGH, SS, XXIV, p. 213.

¹²⁵ În 1271 o cronică italiană a înregistrat adversitatea dintre cele două puteri cu prilejul semnalării unui ciudat proiect de încuscire, adică de alianță, între regele Castiliei și „marele han al tătarilor“, adică al Hoardei de Aur: „Rex Castellae unam filiam dare debet magno Cui Tartarorum qui est inimicus regis Ungarie cum quo Karulus <I rex Sicilie> duplices parentelas fecit, dedit et accepit“: *Chronicum Placentinum*, în MGH, SS, XVIII, p. 67; v. altă variantă a textului și detalii asupra întregului episod la Gh. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, p. 53—54.

În 1272, într-o scrisoare adresată papei, regele Ottokar al Boemiei îi explica motivul păcii pe care o încheiase cu Ungaria, anume primejdia unei invazii tătare în regatul vecin. Pacea, afirmă regele Boemiei, e o soluție mai bună „quam vastando et debilitando magnum Ungarie regnum ad idem et nostri terras dominii Thartaris adiuturum aperire“. J. F. Böhmer, *Acta Imperii selecta. Urkunden Deutscher Könige und Kaiser*, Innsbruck, 1870, p. 693 (text dintr-un formular din secolul XV).

¹²⁶ Hummuzaki, I, p. 484—485.

¹²⁷ *İpatievskaja Letopis*, în *Polnoe Sobranie Ruskii Letopisei*, II, Sanktpeterburg, 1843, p. 210—211. Pentru ansamblul invaziei, v. B. Spuler, *Die Goldene Horde*, p. 67—68; G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, p. 180—182; P. Iambor, *Atacurile cuman-tătare asupra Transilvaniei în a doua jumătate a veacului al XIII-lea*, în „AIAC“, XVII, 1974, p. 211—223, care înfățișează invazia tătară în contextul mai larg al relațiilor dintre regatitate și cumani.

Deși acțiunea celor două căpetenii tătare care a lovit puternic Transilvania și Ungaria¹²⁸, s-a încheiat cu pierderi grele pentru invadatori când se retrăgeau spre teritoriile de unde veniseră, atât ca urmare a rezistenței opuse de localnici¹²⁹ cât și din pricina condițiilor climaterice nefavorabile¹³⁰, succesul ei politic e incontestabil. În urma invaziei, regele Ladislau a înclinat din nou spre cooperarea cu Hoarda de Aur, cu care a inițiat noi negocieri, îndepărtându-se astfel de directivele papalității. Cronica franciscanului Salimbene da Adam a înregistrat pe lângă faptul însuși al invaziei și „pacea” încheiată de rege cu invadatorii după retragerea lor din regat¹³¹. Doi ani după invazie, în 1287, papa Honoriu IV incrimina în cuvinte aspre relațiile strânse pe care Ladislau le întreținea cu tătarii, sub influența cărora îl acuza că ajunsese¹³²; acuzație care revine ca motiv constant în scrisorile papale din ultimii ani ai domniei lui Ladislau, vreme de puternice convulsii pentru regat.

Asasinarea lui Ladislau Cumanul și înscăunarea lui Andrei III (1290—1301), ultimul arpadian, a pus capăt politicii de înțelegere cu tătarii, evoluție care a provocat noi tensiuni și acțiuni ofensive din partea lui Nogai, a cărui putere în Hoarda de Aur și în aria sa imediată de acțiune în sud-estul și centrul Europei ajunsese la culme. În Bulgaria, la Tîrnovo, Nogai l-a instalat la conducerea statului pe Smilec în locul lui Gheorghe Terter, fugit la Bizanț. În apusul țării, „hanul” tătar intervine în sprijinul lui Șișman, despotul de Vidin, și al principilor de Branicevo, Dărman și Kudelin, împotriva sîrbilor. Perspectiva unei înfruntări militare cu tătarii l-a determinat pe cneazul Serbiei Miliutin să se închine și să-l trimită ca ostatic la curtea lui Nogai pe fiul său Ștefan, însoțit de câțiva mari boieri¹³³. Nordul Peninsulei Balcanice căzuse puternic sub

¹²⁸ Pentru Transilvania mărturiile sunt multiple, pentru Ungaria mai vagi și indirecte; v. *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, ed. F. Knauz, II, Strigonii, 1882, p. 196—200.

¹²⁹ „Tartari intraverunt Ungariam, quorum maxima multitudo occisa est a Theutonicis”; Heinricus Heimburg, *Annales*, în MGH, SS. XVII, p. 718. (pasajul se referă evident la sași); pentru lupta dată de secui cu tătarii când aceștia se înapoiau prin teritoriul lor, v. Hurmuzaki, I₁, p. 488—489 și DIR, C, veacul XIII, 2, p. 312—314.

¹³⁰ „A. 1285 post nativitatem Domini Chumani et Thartari cum innumerabili multitudine intraverunt Ungariam et vastaverunt eam et occiderunt et abduxerunt ex ea innumerabiles viros, mulieres et parvulos eorum. Tandem vero ab incolis terrae circa Septem Castra turpiter sunt de terra fugati, occisis ex eis multitudine innumerabili; reliqui vero qui evaserunt, quamvis pauci, fugientes, latitantes inter montes et valles nemorosas, divino iudicio ibidem fere omnes perierunt. Nam Dominus, qui ubique protector omnium sperantium in se, misit super eos nubes et pluvies ingentes, confractisque nubibus super eos, tanta inundatio aquarum irrupit, quod fere omnibus submersis pauci ex eis evaserunt”; Platramus seu Vatzio, consul Viennensis, *Chronicon Austriacum*, la A. F. Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, III, Budapest, 1938, p. 1959.

¹³¹ „Tartari nichilominus totam Ungariam invaserunt et simul omnia cedibus, incendiis et rapinis dissipaverunt. Et in illo discursu interfecerunt omnes fratres unius loci ordinis fratrum Predicatorum, exceptis duobus, qui in latibulis evaserunt. Tandem cum rege Ungarie pacem fecerunt...”; Salimbene da Adam, *Cronica*, a cura di F. Bernini, II, Bari, 1942, p. 308—309.

¹³² Hurmuzaki, I₁, p. 463—465 și DIR, C, Veacul XIII, 2, p. 282—284.

¹³³ C. Jirecek, *Geschichte der Serben*, I (bis 1371), Gotha, 1911, p. 335—336; M. Al. Purkovic, *Two notes on mediaeval serbian history*, în „The Slavonic and East European Review”, XXIX, 1951, 73, p. 547—549; Z. Pijakov, *Die Aussenpolitik des bulgarischen Staates um das Ende des 13. Jhs. (1292—1300)*, în *Etudes historiques*, XII, 1984, p. 24.

influența tătarilor lui Nogai care „proteja” puterile regiunii împotriva tendințelor de dominație ale Regatului ungar. Invazia tătarilor în Mačva, provincie a Regatului ungar, în 1292, e alt indiciu al profunzimii pătrunderii lor spre apus, pe firul Dunării¹³⁴. Tot acestui ultim deceniu al secolului XIII și al stăpînirii lui Nogai la Dunărea de Jos îi aparține neîndoielnic și preluarea de către tătari a controlului asupra cursului Dunării, de la vărsarea fluviului în mare pînă la Porțile de Fier¹³⁵. Dispariția din actele cancelariei ungare a titlului de ban de Severin și, desigur, concomitent, încetarea stăpînirii regatului asupra cetății cu același nume și a dreptului eminent exercitat asupra Țării Severinului a fost urmarea directă a acestor însemnate mutații politice pe linia Dunării¹³⁶. Întreaga arie carpato-dunăreană și nord-balcanică fusese atrasă în sfera de hegemonie mongolă. Cu această evoluție, cucerirea declanșată la începutul secolului de tribul mongol al lui Temugin a atins în Europa limita ei maximă.

Presiunea puterii mongole asupra Regatului ungar, sporită acum prin cooperarea forțelor balcanice atrase în orbita puterii mongole, a devenit unul din factorii însemnați ai destrămării Regatului ungar la sfîrșitul epocii arpadiene.

Criza de structură a Regatului arpadian¹³⁷. În secolul XIII formula tradițională de guvernare a Regatului arpadian, elaborată de Ștefan I, s-a destrămat progresiv sub puternica presiune a unor însemnate forțe interne și externe. Transformările complexe petrecute în regat în ultimul secol al dinastiei arpadiene au cunoscut trei manifestări fundamentale, strîns legate între ele: *consolidarea puterii nobilimii*, constituirea ei ca stare privilegiată și evoluția regatului spre regimul nobiliar pe temeiul modificării raporturilor dintre regalitate și stăpînii de pămînt; *puternica confruntare religios-confesională din regat*, rezultat al ciocnirii dintre impulsurile categorice emise de papalitate în scopul realizării unității de credință catolică, *unitas fidei*, și rezistența realităților moștenite din trecutul îndepărtat; *pierderea unor însemnate poziții externe* după marea invazie mongolă din 1241 și mai ales în ultimele decenii ale secolului XIII.

Invazia mongolă din 1241 a surprins statul ungar în plină desfășurare a înfruntării dintre nobilime și regalitate, urmare a transformărilor profunde ale sistemului social-politic tradițional pe care se întemeiasă regatul timp de mai bine de două secole.

¹³⁴ La 10 noiembrie 1293, Andrei III a recompensat trei frați nobili pentru diverse merite, între care pentru vitejia lor „cum perfida gens Tartarorum propter coronationem nostram secundo anno circa iemem quandam particulam regni nostri Macho vocatam venisset ad spoliandum...”; K. Juhász, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats*, Münster in Westfalen, 1927, p. 221.

¹³⁵ A. Decei, *La Horde d'Or et les Pays Roumains aux XIIIe et XIVe siècle selon les historiens arabes contemporains*, în „Romanoarabica”, II, 1976, p. 61—63.

¹³⁶ „Lipsa banilor ungurești de Severin după 1291 indică acel timp de interregnum, cum nu mai puțin și timpul de decadență a puterii regale sub Andrei III (1290—1301), ultimul Arpad”; D. Onciul, *Titlul lui Mircea cel Bătrîn și posesiunile lui*, în *Scrieri istorice*, II, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1968, p. 65.

¹³⁷ B. Hóman, *Geschichte des Ungarischen Mittelalters*, II, Berlin, 1943, p. 58—290; *Die Geschichte Ungarns*, Budapest, 1971, p. 44—69; J. Gerics, *Von den Universi Servientes Regis bis zu der Universitas nobilium Regni Hungariae*, în *Album Elemér Mályusz*, Bruxelles, 1976, p. 99—108.

Secolul XIII a adus în istoria Ungariei nu numai sfârșitul unei dinastii, cea a Arpadienilor, dar și al formulei de guvernare cu care aceștia se identificaseră.

Puterea regalității arpadiene s-a sprijinit covârșitor pe imensul domeniu funciar acumulat în cursul cuceririlor din secolele X-XI și în urma masivelor confiscări de teritorii de la gințile refractare politicii regelui Ștefan I de centralizare a puterii, de creștinare a membrilor lor în varianta apuseană, latină, a creștinismului. Vastul fond funciar constituit astfel a fost instrumentul esențial de guvernare al regalității arpadiene, mijloc de răsplată a slujbelor militare și administrative de care avea absolută nevoie. Slujbașii regali, *servientes regis*, inițial categorie modestă de oameni liberi, cu îndatoriri militare și de altă natură, și *jobaggiones castri*, căpetenii regionale cu funcții de comandă în fortificațiile regale și în teritoriile adiacente, erau răsplătiți prin concesi de pământ pe termen limitat, din domeniul regal, care cuprindea în acea vreme aproximativ două treimi din ansamblul teritoriului regatului.

Întregul teritoriu al regatului era împărțit în *comitate*, unități administrative suprapuse castrelor și pământului subordonat lor. În fruntea comitatelor, organul principal de administrare regională a regalității, se aflau comiți numiți de regi și aflați în dependența lor. Stricta corelare între serviciile prestate regalității și remunerarea lor era condiția esențială a menținerii nealterate a sistemului.

Din a doua jumătate a secolului XII și tot mai accelerat în primele decenii ale secolului XIII acest sistem de guvernare a fost amenințat în însăși baza sa și a început să se destrame. Ca orice structură statală cu temelie agrar-feudală și cea pe care s-a sprijinit Regatul ungar a fost subminată de o dublă tendință paralelă: cea a micilor deținători de bunuri regale, de stăpîniri de pământ, de a și le apropria cu titlu definitiv, ereditar, și cea a marilor dregători de curte și a comiților, de a se perpetua în slujbe, de a cumula dregătoriile și de a se substitui puterii regale în controlul asupra pământului și a masei umane aflate sub autoritatea lor. La tranziția dintre secolele XII și XIII ambele tendințe erau suficient de avansate pentru a submina grav sistemul de guvernare a regatului. În avans în cursa pentru acapărarea domeniilor și a veniturilor regalității erau cei din urmă, „baronii” sau „magnații”, care au reușit să convertească puterea publică încredințată lor în mijloc de afirmare social-politică personală. Nu numai bunurile regale au căzut pradă în număr mare ofensivei lor, dar și masa slujitorilor regali care au intrat în măsură însemnată sub patronatul magnaților, în forma dependenței vasalice specifice regatului, aceea a „familiarității” (*familiaritas*).

Amenințată cu anihilarea în baza ei de putere, regalitatea a apelat în cursul secolului XIII la diverse remedii pentru a-și salva prerogativa. Rînd pe rînd, epigonii dinastiei arpadiene fie au încercat să-și rezeme puterea pe alte resurse decît cele funciare, dezvoltînd fiscalitatea, fie au sprijinit categoria servienților regali împotriva baronilor, fie s-au lăsat pradă atotputerniciei acestora, fie, în sfîrșit, s-au străduit să recupereze toate pozițiile pierdute și să restaureze astfel sistemul de guvernare tradițional.

Ultimii cinci arpadieni, începînd cu Andrei II (1205—1235) și încheind cu Andrei III (1290—1301), și-au consumat o mare parte din energie în efortul de a stăvili acțiunea factorilor de eroziune a puterii regale, fără să reușească însă să elaboreze o politică coerentă în această privință. Zigzagurile politicii regale față de noile forțe social-

politice în ascensiune au fost una din caracteristicile vieții politice a regatului în ultimul secol al dinastiei arpadiene.

Maturizarea proceselor care amenințau cu destrămarea puterea regală în timpul domniei lui Andrei II a declanșat seria eforturilor de adaptare a regalității la noua situație. Pierderea controlului asupra unei întinse părți a domeniului regal și a veniturilor și serviciilor legate de stăpânirea sa, l-au determinat pe rege să caute o compensație de ordin fiscal pentru pozițiile pierdute, care erau tot atâtea mijloace de putere. O mare reformă a sistemului financiar în care rolul de frunte revenea surselor nefunciare de venituri — permanentizarea unor dări excepționale, exploatarea sistematică a drepturilor regaliene, îndeosebi a emisiunilor monetare, a vămirilor și a minelor de sare —, urma să asigure regelui mijloacele de guvernare pe care domeniul regal, din ce în ce mai îngustat, nu i le mai putea oferi.

Dar reforma sistemului financiar al regatului care era destinată să dea un nou fundament, de compensație, puterii regale s-a lovit de rezistența atât a magnaților refractari impunerii cât și a servienților regali, mică nobilime în devenire, care tindea să-și consolideze stăpânirile de pământ prin privilegiul imunității; opoziția ambelor categorii a provocat eșecul inovației politicii regale¹³⁸.

Respins în această direcție, Andrei II a declanșat o largă acțiune de recuperare a teritoriilor regale și a burgurilor înstrăinate. Confruntat cu reacția magnaților și a servienților regali, regele a făcut o nouă opțiune politică consimțind concesii majore în favoarea celor din urmă, în scopul de a disjunge cele două forțe sociale de rezistență cărora se lovise. Noua direcție a politicii regale și-a găsit manifestarea clară în *Bula de Aur*, prima chartă care a statuat „libertățile“, adică privilegiile, nobilimii regatului¹³⁹.

Fundamental, *Bula de Aur* a consacrat stăpânirea funciară a micilor deținători liberi de pământ regal, *servientes regis*, și i-a înarmat cu privilegii, marcând astfel o etapă însemnată a evoluției lor spre *stare nobiliară*. Pământul pe care îl deținuseră pînă atunci condiționat de la rege le-a fost recunoscut ca stăpânire deplină, cu titlu ereditar¹⁴⁰.

Asigurarea bazei ei funciare nu era însă decît una din preocupările noii nobilimi în plin proces de afirmare; tot atît de hotărîtoare pentru statutul ei nobiliar erau privilegiile care separau grupul restrîns al privilegiaților de marea masă a populației neprivilegiate și în același timp îi oferea un scut protector împotriva „abuzurilor“ reprezentanților puterii regale și a acesteia înseși. Unul din paragrafele *Bulei de Aur* a statuat îndatorirea pentru rege de a audia o dată pe an cauzele judiciare ale servienților săi¹⁴¹; alt paragraf rezerva justiției regale cauzele care comportau sentința capitală sau

¹³⁸ B. Hóman, *Geschichte des Ungarischen Mittelalters*, II, p. 58—78.

¹³⁹ V. textul *Bulei de Aur* în DIR, C, Veacul XI, XII, XIII, 1, p. 375—378.

¹⁴⁰ „Si quis serviens sine filio decesserit, quantam partem possessionis filia optineat, de residuo sicut voluerit, disponat. Et si morte preventus disponere non potuerit, propinqui sui qui eum magis contingunt, obtineant, et si nullam penitus generationem habuerit, rex optinebit“; *ibidem*, p. 376, paragraful 4. Dreptul la succesiune era recunoscut și pentru daniile cu care regalitatea urma să-i răsplătească pe iobagii și servienții căzuți pe cîmpul de luptă; *ibidem*, p. 377, paragraf 10. Altă confirmare a dreptului lor de stăpânire asupra pămînturilor concesdate de regalitate în schimbul „slujbei drepte“ prestate (*iustum servitium*) și apărare împotriva tendințelor de a-i spolia de ele, *ibidem*, p. 377, paragraf 17.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 376, paragraful 1.

pierderea pământului¹⁴². Obligațiile fiscale și militare ale servienților au fost și ele reglementate în spiritul îngrădirii pretențiilor regalității¹⁴³.

Pozițiile pe care categoria slujitorilor regali reușise să le câștige în raport cu regalitatea trebuiau însă apărate nu numai împotriva acesteia dar și a magnaților, a titularilor marilor dregătorii, a comiților, care tindeau să-și subordoneze masa umană aflată în aria lor de autoritate și să o sustragă de sub aceea a regelui. Împotriva acestei tendințe de patronat a puternicilor din regat, la fel de primejdioasă pentru regalitate ca și pentru „servienți” ei, cele două forțe s-au coalizat, alianță care și-a găsit expresia în câteva din paragrafele *Bulei de Aur*. Actul regal solemn nu numai condamnă efortul „celor puternici” de a-și impune patronatul, dar și încearcă să taie răul de la rădăcină interzicând perpetuarea lor în funcții, în cea de comite îndeosebi¹⁴⁴. Paragrafele numeroase consacrate abuzurilor celor puternici și prevederile care tindeau să le stăvilească sunt dovada întinderii fenomenului și a interesului vital al regalității ca și al servienților regali de a-l înăbuși.

Fapt mai semnificativ încă, noua nobilime și-a câștigat drepturi direct politice: acela de a se asocia, de a-și fixa liber și cu impunitate atitudinea în conflictele dinastice care băteau în plin și, mai însemnat decât toate, acela de a se opune regelui în cazul în care acesta nu și-ar fi respectat angajamentele asumate (*jus resistendi et contradicendi*), fără ca acțiunea lor să poată fi calificată de infidelitate (*sine nota alicuius infidelitatis*)¹⁴⁵. Cu *Bula de Aur*, care a pus bazele statutului privilegiilor ei, categoria servienților regali și cea a iobagilor castrelor începe să se constituie în *stare nobiliară*.

Deși a descoperit formula de reorganizare a propriei ei puteri, soluție pe care evoluția evenimentelor avea să o impună definitiv în secolul următor, regalitatea arpadiană nu a știut sau nu a putut să se fixeze asupra ei. Cîțiva ani mai târziu, fiul lui Andrei II, viitorul Bela IV, în conflict cu tatăl său, a inițiat un vast program de anulare a donațiilor de pământ cu titlu permanent, în încercarea de a restaura domeniul regal, castrele și comitatele regale și vechiul sistem de guvernare întemeiat pe ele. Reacția declanșată de această vastă mișcare l-a silit în 1231 pe Andrei II să confirme, cu unele modificări, *Bula de Aur*¹⁴⁶.

Încoronat rege în 1235, Bela IV reactualizează anularea donațiilor cu titlu de perpetuitate și se angajează într-un vast efort de restaurare a domeniului regal și a veniturilor și prerogativelor regalității. Antagonismul dintre regalitate și nobilime, în rîndurile căreia se află solidarizați atît magnații cît și micii nobili, a intrat acum în faza sa cea mai acută. Canonicele Rogerius, aflat în misiune în Ungaria, a surprins în scrierea sa despre invazia tătară acest aspect al situației interne a regatului. Efortului hotărît al regelui de a frînge puterea și trufia magnaților, a „baronilor”, acuzați că și-au împărțit țara în bucăți (*per partes diviserant*), i-a corespuns îndîrjirea încercării sale de a aduce sub controlul regalității domeniile înstrăinate în favoarea nobililor. Acțiunea regelui a

¹⁴² DIR, C, *Veacul XI, XII, XIII*, 1, p. 376.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 376—377, paragrafele 3, 7, 21 și 22.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 376—378, paragrafele 2, 13, 14, 16, 28, 30.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 376—378, paragrafele 6, 18 și 31.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 247—251.

declanșat ostilitatea public manifestată a nobililor care comparau situația lor sub regii anteriori și aceea pe care le-a creat-o politica de „recuperare” a lui Bela IV: „pe lângă acestea nobilii afirmau cu amărăciune în suflet că pe cînd ei sau părinții lor erau trimiși nu rareori în expediții de către regi împotriva rutenilor, cumenilor, polonilor și altora, unii dintre ei pierind acolo de sabie, alții murind de foame, căzînd în captivitate sau fiind supuși la torturi diverse, regii din vremea aceea acordau recompense și retribuții corespunzătoare celor care se înapoiau sau rudelor celor capturați, concedîndu-le sate, posesiuni și domenii cu titlu de stăpînire perpetuă. Acesta însă <Bela IV>, nu numai nu le-a sporit cu nimic starea, dar chiar le-a reluat la toți, în întregime, concesiile legale și proprietatea”¹⁴⁷.

Lamentația nobilimii nu a rămas fără replică din partea adepților politicii regale care puneau în evidență ravagiile provocate de uzurparea domeniilor și prerogativelor coroanei: „E îndeobște cunoscut — afirmau ei — că Ungaria are șaptezeci și două de comitate pe care regii Ungariei le confereau celor care le meritau și le luau îndărăt fără păgubirea posesorului. Din aceste comitate ei își trăgeau satisfacții, averi și onoruri, putere, măreție și întărire. Dar din pricina risipei unora din predecesorii săi, drepturile comitatelor au fost într-atît de diminuate încît, fără a cerceta meritele sau scăderile persoanelor, le-au conferit cu titlu perpetuu posesiuni, sate și moșii, care țin de comitate. De unde s-a întîmplat că, din pricina scăderii comitatelor, comiții nu mai aveau oameni și cînd umblau erau considerați ca simpli oșteni. În schimb cei care erau puternici, ca de pildă marele vistier, căruia i se spune și cămăraș, marele stolnic, marele paharnic, marele comis și ceilalți care aveau demnități la curte s-au îngrășat într-atît de pe urma acestei situații încît <ajunseseră să-i> disprețuiască pe regi. Regele însă <Bela IV>, dorind să restaureze coroana, a cărei putere fusese mult diminuată, deși faptul le dispăcea multora, s-a străduit să recupereze lucrurile înstrăinate fără temei, <readucîndu-le> în dreptul și proprietatea comitatelor, atît de la cei care îi sunt potrivnici cît și de la ai săi...”¹⁴⁸. Urmare imediată a acestei tensiuni acute a fost absența unei însemnate părți a nobilimii de pe cîmpul de luptă la Mohi, în marea înclăștare cu mongolii lui Batu.

Eforturile perseverente ale lui Bela IV de a readuce raporturile cu nobilimea la formula tradițională erau anacronice și au rămas zadarnice. Reluată la mai puțin de un deceniu după invazia tătară, politica de recuperare masivă a „perpetuităților” a fost abandonată de însuși Bela la sfîrșitul domniei; în 1267, o nouă chartă solemnă a confirmat stăpînirile nobilimii și i-a consacrat privilegiile¹⁴⁹. După noi oscilații sub Ștefan și încă mai grave sub Ladislau Cumanul, care a încercat cu precădere să înfrunte puterea oligarhiei, Andrei III s-a orientat hotărît spre cooperarea cu nobilimea pentru a fi în măsură să se opună oligarhilor.

Domnia de un deceniu a ultimului arpadian a fost puternic marcată de efortul de a fundamenta legal puterea nobilimii și de a crea instituțiile coparticipării ei la actul de guvernare. La 22 februarie 1291, scurt timp după încoronare, Andrei III a statuat din

¹⁴⁷ Rogerius, *Carmen miserabile*, p. 555—556.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 558.

¹⁴⁹ *DIR, C, Veacul XIII*, 2, p. 92—94 (traducere românească).

nou regimul privilegiilor în cadrul unei adunări a stărilor privilegiate (*generalis congregatio*). Stăpînirea ereditară a nobililor asupra pămîntului a fost confirmată cu acest prilej ca și privilegiile lor de ordin fiscal și militar. Mai mult, statuînd rolul nobilimii în administrarea justiției în comitate, actul regal a confirmat hotărît tendința de constituire a *comitatului nobiliar* pe ruinele *comitatului regal*. Pe plan general, Andrei III a decis convocarea anuală a congregației baronilor și nobililor cu menirea de a dezbate și cerceta problemele de ansamblu ale regatului și comportarea dregătorilor în comitate¹⁵⁰. Cîteva săptămîni mai tîrziu, la Alba Iulia, Andrei III a ținut o congregație provincială, „cu toți nobilii, sașii, secuii și românii (*olahi*) din părțile transilvane“, „pentru reformarea stării lor“, reuniune care între altele și-a propus să așeze și realitățile din Transilvania pe temelia stărilor privilegiate, într-o variantă specifică provinciei¹⁵¹.

Direcția hotărîită adoptată de Andrei III la începutul domniei s-a frînt însă din pricina rezistenței oligarhiei. Șapte ani mai tîrziu, situația, considerabil agravată, l-a silit pe rege să reia de la capăt, în condiții și mai nefavorabile, încercarea de a guverna cu concursul nobilimii și al bisericii pentru a înlătura prepotența și dominația oligarhilor. Constatînd ineficiența hotărîrilor anterioare rămase literă moartă (*minime fuerunt observatae*) și situația precară a Regatului ungar care „se clătina“ în toate direcțiile (*et regnum Hungariae in omni sui parte fluctum fecit*), vina fiind atribuită abuzului de putere al baronilor și al altor puternici (*ex potentia baronum et aliorum potentium*) cărora le căzuse victimă o mare parte a bunurilor bisericii și ale nobilimii, regele a convocat o nouă congregație generală. Textul hotărîrilor (*constitutiones*) adoptate cu acest prilej vădește încă o dată tendința regelui de a reface pe o nouă bază puterea regală, de a restaura domeniul bisericesc și nobiliar, de a-l apăra împotriva încălcărilor magnaților, silindu-i să restituie bunurile spoliaste, de a impune controlul nobilimii în comitate, de a institui periodicitatea congregațiilor ca organ de apărare a intereselor nobilimii a cărei alianță devenise absolut necesară regalității¹⁵².

Dar oligarhia se consolidase mult prea mult în cursul secolului XIII pentru ca puterea ei să mai poată fi zdrobită doar prin măsuri legislative. Neîndoindu-se, ofensivele regalității sub ultimii Arpadieni au contrariat în oarecare măsură ascensiunea oligarhilor, dar ele au fost prea intermitente și incoerente pentru a îndruma evoluția situației în sensul dorit de ei. Înlăturarea oligarhiei, oprirea procesului de constituire a principatelor teritoriale și a fărîmîțării feudale presupunea în acest stadiu o înfruntare militară între regalitate și oligarhi pentru care însă lui Andrei III i-au lipsit și timpul și mijloacele. La moartea lui, în 1301, Regatul arpadian se afla în plină descompunere.

Destrămarea Regatului ungar în ultimele decenii ale secolului XIII a avut și o importantă componentă de ordin religios, urmare a politicii papalității.

¹⁵⁰ „Item in quolibet anno semel omnes barones et nobiles regni nostri Albam ad congregationem debeant convenire... de statu regni et inquirentes de factis baronum, qualiter quilibet ipsorum in suis comitatibus processerint et conservaverint jura regni“; UKB, I, p. 173—176.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 177—178.

¹⁵² Humuzaki, I₁, p. 532—540.

Primul mare asalt impus de papalitate împotriva confesiunii răsăritene și a religiilor necreștine din cuprinsul regatului¹⁵³ a fost oprit de invazia mongolă din 1241.

Prin vastele sale repercusiuni, șocul invaziei din 1241 a redus considerabil influența papalității în Regatul ungar și a blocat timp de câteva decenii programul prozelitismului catolic. Noua realitate geopolitică creată de constituirea Hoardei de Aur și de instaurarea hegemoniei ei în Europa Răsăriteană și Sud-estică, eșecul final al cruciatei de restaurare a pozițiilor pierdute în Răsărit de forțele catolice, presiunea permanentă exercitată de mongoli asupra regatului și necesitatea de a ține seama de ea, neîncrederea răspicat și repetat formulată de Bela IV într-o acțiune antimongolă eficace a Romei și a puterilor apusene, în general, explică declinul influenței papalității în Regatul ungar¹⁵⁴. Îndeosebi domnia lui Bela IV, după invazia mongolă, și a lui Ladislau Cumanul, au fost marcate de reacția împotriva directivelor Romei, de acceptare a realităților pluralismului etnic-religios și de compromisul cu tătarii. Ultimele decenii ale secolului XIII au fost în istoria Ungariei nu numai vremea unor acute tensiuni social-politice și a unei puternice concurențe pentru putere între stările privilegiate și regalitate, dar și aceea a unor încordări nu mai puțin puternice și nu lipsite de legătură cu cele dintâi între imperativele Romei papale și opțiunile politico-religioase ale conducerii regatului. Un rol de prim plan în această evoluție a avut problema cumană.

Așezarea în Regatul ungar a unui număr mare de cumani fugiți din stepele nord-pontice de teama mongolilor în anii imediat premergători invaziei acestora în Ungaria a oferit regelui Bela IV, aflat în plină desfășurare a politicii sale de recuperare a domeniilor și veniturilor regale acaparate de nobilime, o masă de manevră și un însemnat punct de sprijin în lupta acerbă în care se angajase. Favorurile acordate de Bela IV cumanilor, resimțite negativ de nobilime, au constituit principala ei imputație la adresa regelui.

Animozitatea dintre rege și nobilime a izbucnit vehement în timpul invaziei tătare. Adversarii lui Bela și ai politicii sale își manifestau acum, public, potrivit mărturiei lui Rogerius, resentimentele față de rege și își declarau fățiș refuzul de a-l sprijini în marea înclăștare iminentă cu mongolii: „să lupte regele nostru, care i-a adus pe cumani din ură față de noi“. Și, continuă același observator perspicace al situației din regat, „alții strigau: să lupte regele împreună cu cei cărora le-a dăruit moșiile noastre“¹⁵⁵. Prima victimă a acestei animozități a fost regele cuman Kuthen, căzut pradă furiei multșimilor.

După catastrofa din 1241, politica lui Bela IV de cooperare cu cumanii a luat proporții încă și mai mari decât în anii precedenți; alarmată de această direcție a politicii regelui și de ansamblul implicațiilor ei religioase și politice, papalitatea a intrat acum în acțiune încercând să impună creștinarea efectivă a cumanilor, a căror prezență în număr

¹⁵³ Abia după 1204 a început efortul sistematic al papalității de a impune în Ungaria unitatea de credință, deși nu au lipsit și tentative anterioare.

¹⁵⁴ B. Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria, 1290—1403*, Roma, 1938, p. 38—52, tratează succint ansamblul factorilor care au provocat distanțarea dintre papalitate și regalitatea ungară după 1241.

¹⁵⁵ „Et pro ipso rege sepius exprobrantes dicebant: „Pugnet rex noster, qui Comanos in nostrum odium introduxit. Alii clamabant: Pugnet rex cum illis, quibus nostra predia sunt collata“; Rogerius, *Carmen miserabile*, p. 566.

mare consolida rămășițele păgîne și amenința să influențeze evoluția situației din regat într-un sens contrar directivelor Bisericii romane. Încercînd să calmeze în 1250 aprehensiunile papei Inocențiu IV, regele și-a justificat legăturile strînse pe care le întreținea cu cumanii prin rolul lor însemnat în apărarea regatului său, părăsit, potrivit lui, de forțele cruciatei: „și i-am primit pe cumani în regatul nostru și, vai, astăzi apărăm cu păgînii regatul nostru și împreună cu păgînii îi călcăm în picioare pe cei necredincioși față de biserică. Mai mult, pentru apărarea credinței creștine am măritat pe o cumană cu fiul nostru întîi născut, ca astfel să ne ferim de lucruri mai rele și pentru a găsi prilej de a-i aduce la apa botezului, cum am făcut cu mulți <dintre ei>”¹⁵⁶.

Convertirea în masă a cumanilor, atît a celor din Regatul ungar cît și a celor din învecinata Cumanie, în anii de relansare a ofensivei în teritoriile transcarpatice¹⁵⁷, nu a redus acuitatea problemei cumane nici înlăuntrul regatului, nici în relațiile acestuia cu papalitatea.

Revenirea mongolilor și instalarea lor în aria carpato-dunăreană după 1260 a dat o gravitate excepțională tensiunilor generate de rolul cumanilor în viața politică a Regatului ungar. Alianța strînsă dintre regalitate și cumani, doar parțial și imperfect creștină, a însemnat o îndepărtare sensibilă de la directivele politicii papale în două privințe: pe plan intern, prin revenirea la politica de pluralism confesional-religios, iar pe plan extern prin abandonarea frontului cruciatei, ca urmare a înțelegerii cu tătarii și cu forțele necatolice din Europa de Răsărit.

Relaxarea presiunii confesionale a fost una din caracteristicile politicii regalității ungare după retragerea tătarilor și pînă în vremea ultimului rege arpadian. Actul de toleranță al lui Bela IV în favoarea evreilor¹⁵⁸, sprijinirea cumanilor împotriva forțelor ostile lor — papalitatea, reprezentanții ei din Ungaria și nobilimea — de către același Bela și de către succesorii săi Ștefan și Ladislau Cumanul, renunțarea la măsurile de prigonire a creștinilor de rit răsăritean, ortodox, și legăturile matrimoniale stabilite de ultimii arpadieni cu casele domnitoare „schismatice” din răsăritul și sud-estul Europei¹⁵⁹, sunt tot atîtea indicii ale acestui curs politic.

Dezvoltarea rapidă a acestor tendințe de politică internă împletite cu manifestările corespunzătoare de politică externă în deceniile care au urmat invaziei tătare a creat o situație paroxistică la începutul domniei lui Ladislau Cumanul. Un reprezentant de frunte al clerului din Europa Centrală, episcopul Bruno de Olmütz (Olomouc, Moravia) a dat semnalul de alarmă cu privire la stările de lucruri din Regatul ungar în cuprinsul unui raport trimis papei Grigore X la sfîrșitul anului 1273. Redactat în perspectiva apropiatului conciliu convocat între altele pentru a consfinți Unirea bisericii bizantine cu cea apuseană — Conciliul *Lyon II* (mai—iulie 1274) —, memoriul lui Bruno de Olmütz caracterizează și denunță în termeni viguroși situația din Regatul ungar, și implicațiile ei grave pentru țările vecine: „Acestea sunt pericolele — scria

¹⁵⁶ DIR, C, veacul XI, XII, XIII, 1, p. 345—346.

¹⁵⁷ V. mai sus p. 110—113 și Hummuzaki, I₁, p. 295—296.

¹⁵⁸ DIR, C, Veacul XIII, 2, p. 489—491.

¹⁵⁹ E. Darkó, *Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts*, Weimar, 1933, p. 42—43.

papei prelatul catolic — care pîndesc din Regatul ungar creștinătatea: cel dintîi e faptul că în regat sunt ocrotiți cumanii, adversari înverșunați nu numai ai străinilor dar și ai locuitorilor regatului și care se folosesc de un chip de a lupta mai puțin obișnuit altora; necruțători și față de copii și bătrîni, ei trag la obiceiul ritului lor ticălos pe captivii lor, tineri și tinere, prin care și-au consolidat într-aút puterea încît Ungaria și țările învecinate sunt amenințate de un pericol și un dezastru sigur și iminent. De asemenea, în regat sunt sprijiniți fățiș ereticii și *schismaticii* <s. n.> fugiți din alte țări. Iată, însăși regina Ungariei e cumană, <iar> cele mai apropiate rubedenii ale ei sunt și au fost păgîne. Două fiice ale regelui Ungariei au fost măritate cu ruteni, care sunt schismatici. Sora mai mică a regelui în scaun a fost dată lui Vatazes, dușman al bisericii <catolice>¹⁶⁰. Rutenii sunt schismatici și pe deasupra vasali ai tătarilor...“¹⁶¹.

Alarmată de semnalele din ce în ce mai grave care îi parveneau din Ungaria, papalitatea a încercat să readucă regatul la matca spirituală a Bisericii romane, îndeosebi după Conciliul Lyon II, în cursul căruia solii împăratului Mihail Paleologul au adoptat confesiunea de credință apuseană. Cum era de așteptat, evenimentul a declanșat o nouă încercare de aducere a creștinătății răsăritene în ansamblul ei sub controlul Bisericii romane, inclusiv a celei din Regatul ungar, supus de Roma unei presiuni tot mai puternice, dar care nu avea să dea roade decisive și ireversibile decît în secolul următor.

Constatănd înclinația evidentă a lui Ladislau Cumanul spre cooperarea cu cumanii și toleranța sa față de diferitele religii și confesiuni din regat, între altele cea a Bisericii ortodoxe, papalitatea a început să întreprindă demersuri hotărîte pentru a pune capăt acestei situații pe care o considera extrem de primejdioasă. În 1279, după ce a constatat ineficiența recomandărilor și inițiativelor anterioare, Roma a trimis un legat apostolic în persoana episcopului Filip de Fermo cu mandatul de a impune ordinea catolică în regat. În centrul măsurilor dictate regelui de legatul papal, sprijinit de clerul superior și de o parte însemnată a nobilimii, s-a aflat problema cumană; un șir de prevederi legale drastice la care regele a fost nevoit să subscrie, sub presiunea forțelor ostile, preconiza asimilarea rapidă a cumanilor prin sedentarizarea și creștinarea lor¹⁶². În același an, papa Nicolae III preconiza măsuri severe de stîrpire a celorlalte culte necreștine și a ereziei din regat¹⁶³. Tot acum, Conciliul de la Buda a interzis oficierea în regat a cultului ortodox, „schismatic“; „brațul lumesc“ urma să intervină pentru a opri aút pe preoți cît și pe credincioși de la oficierea și participarea la slujbele „schismatice“¹⁶⁴. Cum însă regele Ladislau s-a sustras de la aplicarea efectivă a programului papal, Roma l-a excomunicat și, în același timp, a supus interdictului regatul său¹⁶⁵.

¹⁶⁰ Vatazes nu mai era în viață la data cînd își redacta raportul episcopul Bruno de Olmütz. Referirea e la un principe bizantin, de fapt viitorul Andronic II, căsătorit cu Anna, fiica lui Ștefan V.

¹⁶¹ MGH, *Leges*, IV, *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*, t. III, ed. J. Schwalm, Hannoverae et Lipsiae, p. 590; cf. Hummuzaki, I₁, p. 399. Pentru Conciliul Lyon II, v. lucrarea citată a lui H. Wolter și H. Holstein, *Lyon I et Lyon II*, p. 131-209.

¹⁶² Hummuzaki, I₁, p. 421—423; cf. și p. 426—429.

¹⁶³ Hummuzaki, I₁, p. 430—434.

¹⁶⁴ Șt. Lupșa, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria pînă la anul 1556*, Cernăuți, 1929, p. 59.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 432.

Luat captiv de facțiunea nobiliar-clericală ostilă cumanilor, Ladislau a fost silit să se supună injoncțiunilor ei și să aplice măsurile anticumane, antiortodoxe și antieretice dictate de Roma. Refuzul cumanilor de a se supune cadrului de viață socială preconizat de aceste măsuri a dus la înfruntarea dintre oastea regală și cea cumană de la Hood (1282); înfrinși, o parte din cumani s-au supus, în vreme ce alții au trecut la răsărit de Carpați, în Cumania, la tătari ¹⁶⁶. Dar, în 1284 sau în 1285, regele a revenit la politica de cooperare cu cumanii, iar pe plan extern la cea de înțelegere cu tătarii lui Nogai ¹⁶⁷; evoluție care a declanșat o nouă campanie papală de readucere a Regatului ungar la supunere față de Roma și de integrare riguroasă în frontul catolic.

Îndirjirea lui Ladislau în legăturile cu cumanii și tătarii și sprijinirea de către el a Bisericii răsăritene, la crezul și ritul căreia fusese suspectat că aderase, l-au determinat în 1287 pe papa Honoriu III să autorizeze proclamarea cruciatei în Ungaria ¹⁶⁸. Oscilațiile regelui între cele două tendințe fundamentale care își disputau controlul asupra regatului său, cea apuseană și cea răsăriteană, cu multiple aspecte, nu au făcut decât să se intensifice în ultimii săi ani de domnie. Pierzînd în cele din urmă total controlul asupra evenimentelor, Ladislau le-a căzut victimă, ucis fiind de gruparea cu care își identificase fundamental aspirațiile, cea a cumanilor și a forțelor asociate lor ¹⁶⁹.

În ultimul deceniu al secolului XIII, ca urmare a eforturilor papalității, mai ales sub Bonifaciu VIII, în activitatea căruia teocrația papală și-a găsit întruparea supremă, a început „recuperarea” efectivă a Regatului ungar de către Biserica romană; acum, directivele Romei care tindeau să suprimă din Regatul ungar credințele neconforme cu crezul ei — fie ele păgîne, „eretice” sau „schismatice” — cunosc un început de aplicare efectivă ¹⁷⁰. Între timp însă, puterea regală fusese grav subminată de luptele politice și confesionale și a pierdut aproape complet controlul asupra regatului. Beneficiarii acestui proces au fost oligarhii, titularii marilor dregătorii cumulate și devenite ereditare, care au dezmembrat regatul, organizînd în folosul lor state autonome din crîmpeiele teritoriale smulse puterii regale. La începutul secolului XIV, cîteva mari familii dominau cea mai mare parte a complexului de teritorii peste care se întinsese în trecut puterea regalității: Dalmația, Slavonia, nord-vestul și nord-estul Ungariei, Transilvania, Maramureșul împreună cu comitatele Bereg și Ugocea și altele au intrat în mîinile marilor familii de dregători care își apropiaseră dregătoriile regale — comitate, voievodate, banate etc. — cu resursele și veniturile lor, își subordonaseră cu titlu vasalic mica nobilime și acționau ca puteri autonome. În aceste condiții, evident, aplicarea unei politici confesionale coerente devenise o imposibilitate. Pentru a relua cu succes firul politicii sale în regat, papalitatea a promovat o nouă dinastie căreia i-a încredințat

¹⁶⁶ B. Hóman, *Geschichte des Ungarischen Mittelalters*, II, p. 210—211; Hummuzaki, I₁, p. 447—448, 451—452, 461, 484; cf. P. Iambor, *Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei*, p. 219.

¹⁶⁷ Hummuzaki, I₁, p. 465—468, 475, 477—479.

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 465—466; P. Iambor, *Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei*, p. 221.

¹⁶⁹ Hummuzaki, I₁, p. 492—498. Pentru tradiția potrivit căreia Ladislau s-ar fi convertit la ortodoxie și ar fi devenit „schismatic”, v. E. Darkó, *Byzantinisch-ungarische Beziehungen*, p. 44—46; cf. ancheta deschisă de papa Nicolae IV cu privire la religia în care și-a încheiat zilele Ladislau Cumanul, Hummuzaki, I₁, p. 499—500.

¹⁷⁰ Hummuzaki, I₁, p. 542—544, 545, 554—556, 557—558, 558—559, 560—562.

misiunea de a duce la împlinire programul ei în Ungaria, dinastia angevină, în zilele căreia prozelitismul catolic avea să cunoască cea mai mare intensitate.

Criza Regatului ungar în a doua jumătate și îndeosebi în ultimul sfert al secolului XIII nu s-a manifestat numai pe plan intern dar și în relațiile externe, prin pierderea unor însemnate poziții direct controlate anterior de regalitatea arpadiană sau asupra cărora își făcuse indirect simțită influența. În cnezatul Halici influența pe care regatul reușise să o dobândească prin eforturi repetate a fost anihilată de invazia din 1241; încercările ulterioare de a o restabili s-au încheiat prin tot atâtea eșecuri. Și în Cumania, adică în teritoriile de la răsărit și de la sud de Carpați, autoritatea regatului a diminuat după 1260; apariția oștilor regale în aceste ținuturi nu a mai fost decât intermitentă, ansamblul spațiului fiind în cele din urmă absorbit în sfera de hegemonie a Hoardei de Aur. În ultimul deceniu al secolului XIII, regatul a cunoscut o involuție accelerată și în pozițiile sale sudice, în folosul Serbiei, al Bulgariei, îndeosebi al Despotatului de Vidin care scapă de sub influența coroanei regale, și în Țara Românească în curs de constituire; ieșirea „țării Severinului“ de sub autoritatea regalității a fost una din manifestările însemnate ale acestei succesiuni de pierderi de poziții politice și teritoriale care au marcat istoria Regatului ungar în tranziția de la dinastia arpadiană la cea angevină.

În a doua jumătate a secolului XIII, masa românilor nord-dunăreni s-a aflat din nou împărțită între două arii de dominație politică și de civilizație: cea a Regatului ungar și cea a Hoardei de Aur.

Evoluția spre structurile nobiliare și efortul papalității de a impune unitatea de credință catolică, prin excluderea celorlalte confesiuni și religii, au imprimat direcția principală a transformărilor social-politice în cel dintâi. Ambele tendințe, consolidate în secolul următor, s-au repercutat puternic asupra condiției românilor dinlăuntrul cercului carpat.

Involuția teritorială a Regatului ungar, pierderea pozițiilor sale extracarpatice și extinderea influenței Hoardei de Aur în aceste teritorii, au alcătuit trăsătura principală a cadrului extern în care s-a constituit cel dintâi stat românesc la nordul Dunării, Țara Românească, la trecerea dintre secolele XIII și XIV. Cele două fragmente ale entității românești nord-dunărene, cea intra- și cea extracarpatică, aveau să urmeze de acum înainte linii de evoluție diferite, deși strâns corelate între ele.

ROMÂNII DUPĂ MAREA INVAZIE MONGOLĂ: ÎNTR-UN REGATUL UNGAR ȘI HOARDA DE AUR

Marea invazie tătară din 1241—1242 cu principala sa consecință, constituirea unui Imperiu mongol cu centrul la Sarai pe Volga, noile asalturi ale mongolilor în direcția Europei Centrale și Sud-estice și statornicirea dominației tătare directe la gurile Dunării în a doua jumătate a secolului XIII au modificat considerabil cadrul geopolitic al spațiului carpato-dunărean și au influențat puternic evoluția situației românilor, atât a celor din afara arcului carpatic cât și, pe cale de consecință, prin repercusiunile lor asupra Regatului ungar, pe cea a românilor din Transilvania. Restaurarea hegemoniei Regatului ungar la sud și răsărit de Carpați cu concursul unei noi forțe a cruciatei, Ordinul cavalerilor ioaniți, reacțiile Hoardei de Aur și înfruntările ungaro-mongole, îndeosebi în ultimele două decenii ale secolului, impactul exercitat de amenințarea mongolă asupra Regatului arpadian a cărui criză de structură au agravat-o, au alcătuit tot atîția factori de seamă ai evoluției societății românești. Decisiv s-a repercutat asupra destinului politic al românilor cuprinderea lor, spre sfîrșitul secolului, în două arii de hegemonie ostile: în vreme ce în afara Carpaților, pe măsura înlăturării influenței Regatului ungar, autonomiile politice multiple tradiționale au evoluat spre statul de concentrare teritorială și de sine stătător, înăuntrul arcului carpatic ultimele autonomii românești tind să dispară ca urmare a evoluției stărilor de lucruri din Voievodatul transilvan și a politicii regalității ungare. Acum, linia Carpaților începe să devină frontieră de stat.

Românii și noul val al expansionismului ungar¹. Retragera mongolilor din Ungaria și din ansamblul Europei Centrale în 1242 a lăsat conducerea regatului în fața

¹ Din bogata literatură privitoare la evoluția situației românilor după 1241 pînă în vremea constituirii Țării Românești, v. B. P. Hasdeu, *Negru-Vodă. Un secol și jumătate din începuturile statului Țării Românești (1230—1380)*, în *Etymologicum Magnum Romaniae*, ed. Gh. Brîncuș, București, 1976, p. 641—851; D. Onciul, *Radul Negru și originile principatului Țării Românești*, în *Scrieri istorice*, ed. A. Sacerdoțeanu, I, București, 1968, p. 328—428; idem, *Originile Principatelor române*, *ibidem*, p. 560—715; I. C. Filitti, *Despre Negru Vodă*, București, 1924, 39 p. (extras din AAR, MSI, s. III, t. IV); N. Iorga, *Istoria Românilor*, III, *Cîtorii*, București, 1937; Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965; S. Iosipescu, *Românii din Carpații meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241—1243) pînă la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotorpirii ungare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 41—95.

unor imense sarcini de redresare internă și de refacere a capacității sale militare. Pentru a fi în măsură să reziste așteptărilor noi asalturi mongole și, nu mai puțin, pentru a realiza ambițioasele sale țeluri tradiționale de politică externă, puternic manifestate în deceniile anterioare, regatul era nevoit să-și reconstituie forța militară. Cu atât mai necesară devenea acum cooperarea politică și militară a românilor, necesitate percepută de regalitate și care a influențat politica acesteia față de români.

Evenimentele legate de invazia mongolă din 1241—1242 și de consecințele lor imediate au prilejuit apariția unor noi informații cu privire la capacitatea militară a românilor; date de natură primordial militară dar cu importante semnificații politice.

Prima știre din șirul celor prilejuite de invazia mongolă din acești ani provine din lumea invadatorilor și a istoriografiei care a consemnat itinerarul lor. Fragmentul din scrierea istorică a persanului Rașid od-Din care descrie înaintarea spre centrul Ungariei a oștilor mongole, despărțite în teritoriile ruse apusene în mai multe corpuri de oaste, înfățișează și evoluția detașamentului condus de Böcek de-a lungul Carpaților Răsăriteni și Sudici: „Și Böcek — scrie istoricul persan — mergînd pe drumul Kara Ulaghilor < = românii negri > prin munții de acolo a înfrînt aceste popoare Ulagh. Și de aici a intrat în munții și pădurile Yaprak Tak < = Carpații > la hotarele lui Mișelav și i-a înfrînt pe dușmanii care se aflau acolo gata de luptă”². Cele două înfruntări susținute cu succes de corpul de oaste al lui Böcek cu românii au avut neîndoielnic însemnătate în evoluția generală a campaniei mongole în Europa Centrală din anii 1241—1242 de vreme ce istoricul persan le-a considerat demne de a fi înregistrate în expunerea sa, de altminteri foarte concisă, consacrată acestei etape însemnate a istoriei cuceririlor mongole. Faptul evidențiază puterea militară a românilor din afara arcului carpatic, stadiul organizării lor militare în vremea sosirii mongolilor. Mai puternic încă avea să se repercuteze această realitate în cursul încercărilor regalității ungare în anii următori de a-și reconstitui aria de hegemonie extracarpatică și de a îndepărta cît mai mult primejdia mongolă de hotarele regatului.

Rostul militar al românilor din Voievodatul transilvan în luptele susținute de regat în diverse direcții în care era angajată politica sa externă apare tot mai des menționat în sursele epocii. Între primele măsuri defensive adoptate pentru a preîntîmpina o nouă invazie tătară, așteptată cu înfrigurare apocaliptică nu numai în ariile peste care bîntuise furia mongolă dar și în alte numeroase regiuni ale Europei, s-a aflat și efortul de fortificare a trecătorilor din Carpații Răsăriteni de către români și secui, potrivit unei știri parvenite în Apus și ajunsă la cunoștința noastră datorită înregistrării ei în cronica franciscanului Paulin de Veneția: „Iar tătarii — nota cronicarul franciscan —, după ce au subjugat părțile orientale se îndreaptă spre cele nordice și apusene, împărțindu-se în două oști: una intră în Ungaria și Polonia dinspre Rusia, de-a lungul țărmului mării Pontice, trecînd munții Rifei pe care ungurii îi numesc Pădurile (*Silvas*). De aceea Grigore papa a dispus să se predice cruciata în Germania; după retragerea cărora < = a tătarilor >, locuitorii Pannoniei care locuiesc lîngă numitele Păduri, anume românii (*Olaci*) și secuii (*Situli*) au închis trecătorile, pentru ca tătarii să

² A. Decei, *L'invasion des Tatars de 1241/1242 dans nos régions selon la Djami ot-Tevarikh de Fâzil ol-lah Rasid od-Din*, „RRH” XII, 1973, 1, p. 103 și 118—119 unde se confirmă identificarea propusă de D. Onciul între Mișelav și Seneslau din Diploma cavalerilor ioași.

nu poată trece prin ele³. Textul lui Paulin de Veneția surprinde însemnătatea numerică și militară a românilor în teritoriile în care au coabitat cu secuii în zona Carpaților Răsăriteni.

Efortul de a integra formațiunile politice românești din lăuntrul Carpaților ca și acelea din afara lanțului carpatic în sistemul militar defensiv și ofensiv al regatului nu numai confirmă rolul însemnat al factorului militar românesc de pe cele două laturi ale Carpaților Meridionali și ale celor Răsăriteni, dar și explică unele din evoluțiile politice însemnate din această arie în anii și deceniile următoare.

Încă din primăvara anului 1245, din Lyon, unde Conciliul general pe care îl convocase avea să dezbată politica lumii apusene față de mongoli, papa Inocențiu IV îndruma misionari franciscani spre „țările bulgarilor, ale vlahilor (s.n.), chazarilor, slavilor, sîrbilor, alanilor, goșilor, iberilor...” și ale „celorlalți creștini din Orient”, cerînd ierarhilor bisericești ai acestor popoare să accepte Unirea cu Biserica romană, preocupare legată, în viziunea papalității, de organizarea rezistenței antimongole cu forțele regionale și cu cele ale cruciatei⁴. Cîțiva ani mai tîrziu, papalitatea confirma privilegiul acordat de regele Bela IV al Ungariei cavalerilor ioaniți care urmau să se instaleze sau se și instalaseră la Dunărea de Jos.

Actul emis la 2 iunie 1247 de regele Bela IV, „după o îndelungată sfătuire cu frunțașii și baronii regatului nostru”, e expresia neputinței în care se afla Ungaria, zdruncinată din temelii de raidul devastator al mongolilor, de a face față singură, cu forțele proprii, noii primejdii ivite la răsărit și situațiilor modificate în defavoarea ei în spațiul carpato-dunărean în urma asaltului mongol. Silită de primejdia unui nou val ofensiv al mongolilor, perceput ca foarte probabil de contemporani, regele Bela IV a făcut apel la o forță a cruciatei, *Ordinul cavalerilor ospitalieri* sau *ioaniți*, pentru a asigura flancul sudic, atît de șubrezit, al regatului său. Nu însă fără a introduce în actul de donație unele rezerve menite să scutească regatul de primejdia reeditării încercării de autonomizare întreprinse cu douăzeci de ani în urmă de Ordinul teutonic. Diploma

³ „Tartari etiam eodem anno subiugatis orientalibus partibus ad boreales et occidentales sese conferunt in duo se agmina dividentes: unum Ungariam et Poloniam intrat ex parte Rusie circa ripam maris Pontici transeunt montes Rifeos, quos Ungari Silvas vocant. Ideo Gregorius predicari fecit crucem contra eos in confinibus Theonie, post quorum recessum gentes Panonie, qui prope dictas inhabitabant silvas, Olaci videlicet et Situli, passus clauserunt, ut amplius transire non possint”; *Bruchstücke aus der Weltchronik des Minoriten Paulinus von Venedig (I. Recension)*, hrsg. von W. Holtzmann, 1, Rom, 1927, p. 28—29.

⁴ În cursul trecerii sale prin Cnezatul Halici în drum spre curtea marelui han, misionarul franciscan Plano Carpini a dat citire în public apelului adresat de papa Inocențiu IV din Lyon, la 25 martie 1245, „venerabilibus fratribus universis patriarchis, archiepiscopis, episcopis in terris Bulgarorum, Blacorum, Gazarorum, Sclavorum, Serviorum, Alanorum, Zichorum, Gothorum, Iberorum, Georgianorum, Nubianorum, Nestorianorum, ceterorumque Christianorum Orientis”, chemați să adere la Unirea cu Roma; *Acta Innocentii PP. IV (1243—1254)*, ed. Th. Haluscynskyi et M. Wojnar, Romae, 1962, p. 48—49; documentul e menționat fragmentar și de Șt. Pascu, *Contribuții documentare la istoria Românilor în sec. XIII și XIV*, Sibiu, 1944, p. 14 (extras din „AIINC”, X, 1944), care localizează pe românii din document și țara lor în sudul Dunării. Pentru contextul politic-bisericesc în care s-a produs apelul, v. B. Szczesniak, *Benoit le Polonais dit le Vratslavien, et son rôle dans l'Union de la Ruthénie de Halicz avec Rome en 1246*, „Antemurale”, I, 1954, p. 39—50. Cu puțin înainte, același papă se adresase țarului Căliman pentru a-l convinge să accepte Unirea; *Acta Innocentii IV*, p. 43—48.

regală, care fixează drepturile și obligațiile noului detașament al cruciatei instalat în zona Carpaților Sudici și în spațiul larg al Cumaniei, oglindește și realitățile politice românești cu care cavalerii ioaniți aveau să intre în contact. Datele cuprinse în diplomă alcătuiesc principalul punct de reazem pentru cunoașterea stadiului de evoluție a societății românești din afara Carpaților și în general a problemei românești în secolul XIII⁵.

Actul regal distinge două mari unități teritorial-politice în vastul spațiu pus sub autoritatea Ordinului cavalerilor ioaniți: *Țara Severin*, la apus de Olt, și *Cumania*, la răsăritul râului, realități care apar de altminteri și în actele regale anterioare invaziei mongole⁶.

Țara Severin e circumstanțiat descrisă în actul regal din 1247, cu elementele ei componente, cu varietatea ei de unități politice și cu obligațiile lor față de Regatul ungar. Țara continua formal să alcătuiască o unitate, expresie a unității ei anterioare, dar dominația ungară instaurată în provincie în deceniul precedent își subordonase în diferite grade elementele componente ale acestei unități.

Ordinul cavalerilor ioaniți avea să controleze direct o parte din zona montană a provinciei și alte teritorii dependente de aceasta (...*cum alpihus ad ipsam pertinentibus et aliis attinentiis omnibus...*), precum și teritoriile cuprinse în două cnezate: „cnezatul“ lui Farcaș și „cnezatul“ lui Ioan. Cele două cnezate au fost încorporate în teritoriul aflat sub controlul direct al cavalerilor, continuare a dependenței lor anterioare față de regele Ungariei; singurul element de determinare teritorială referitor la aceste cnezate furnizat de diplomă specifică întinderea lor sau a unuia dintre ele „pină la riul Olt“. Deși imposibil de localizat cu precizie, cele două cnezate ocupau probabil segmentul oltean al Dunării, linie strategică al cărei control regalitatea ungară l-a urmărit deliberat în această vreme. De altminteri, printre drepturile pe care regele continua să și le rezerve direct în zonă, în temeiul diplomei, se aflau și „pescăriile de la Dunăre și iazul de la Celei“, al căror venit regalitatea urma să-l împartă cu cavalerii ioaniți. Dacă identificarea care s-a propus între Farcaș și Vilcea (denumirile lupului în maghiară și, respectiv, în slavă) corespunde realității și dacă într-adevăr județul Vilcea își trage numele de la cel al cneazului cu același nume⁷, înseamnă că regalitatea ungară pusese stăpânire încă dinainte de invazia tătară asupra cursului sud-carpatic al Oltului, stăpânire moștenită de Ordinul ioaniților. Cel de al treilea element component al țării Severin, cnezatul voievodal al lui Litovoi, fusese așadar separat de realitățile politice din stînga Oltului, tot astfel cum, ca urmare a pierderii contactului cu Dunărea, fusese separat de Țaratul bulgar cu care în trecut legăturile fuseseră puternice. Prelungirea transilvană a voievodatului lui Litovoi, Țara Hațegului (*terra Harszoc*), sustrasă oricărui fel de autoritate din partea cavalerilor ioaniți, cunoaște acum un început de desprindere din legătura cu voievodatul oltean⁸, desprindere care douăzeci de ani mai târziu avea să se

⁵ Folosim textul diplomei în ediția UKB, I, p. 73—76 și DRH, D, I, p. 21—28.

⁶ DRH, D, I, p. 22—23.

⁷ N. Iorga, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, *Antiquité et Moyen Âge*, Bucarest, 1935, p. 174—175.

⁸ R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 249—250.

transforme într-o separare efectivă. Cu unele inflexiuni provocate de dezastrul suferit în 1241 și, în parte, de speranța de a putea integra ansamblul lumii românești în sistemul său politic și strategic, regalitatea ungară și-a reluat așadar programul anterior de expansiune în teritoriile de dincolo de Carpați.

Deși mult diminuată teritorial și politic, „țara cnezatului lui Litovoi voievodul“, despre care regele afirmă textual că a „lăsat-o“ românilor, era cea mai însemnată realitate politică a Țării Severinului. Forța militară a cnezului voievodal care își impusese comandamentul, voievodatul, celorlalți cneji din regiune, a fost desigur faptul care impusese și în trecut regalității ungare să „lase“ românilor această țară. Succesor de drept al prerogativelor regale în regiune, Ordinul ioanișilor avea să beneficieze de concursul militar al voievodului român, îndatorat să participe cu forțele sale militare (*cum apparatu suo bellico*) la acțiunile militare ofensive și defensive ale ordinului, care la rândul său era obligat să vină în ajutorul românilor în situații similare⁹.

Mult mai imprecis conturate apar în diplomă realitățile din stînga Oltului. Țară de cucerit, concedată pe termen limitat, de douăzeci și cinci de ani, cavalerilor ioaniși, fără ca regalitatea să-și rezerve în acest interval vreo participare la veniturile ei — semn al dificultăților care îi așteptau pe ioaniși în efortul la care se angajaseră —, „întreaga Cumanie“, „de la rîul Olt și munții Transilvaniei“, urma să fie mai întîi recuperată și apoi fortificată cu „castre“ și „întărituri“, efort de mari proporții la care regele se obliga să participe alături de cavalerii cruciați. Singura excepție de la acest regim larg acordat cavalerilor de rege în Cumania îl constituia „țara lui Seneslau voievodul românilor“ (*terra Szeneslai woiavode Olatorum*), „lăsată“ și ea românilor de rege ca și țara lui Litovoi. Din veniturile cuvenite regelui în această țară, cavalerilor aveau să le revină jumătate. Ca și voievodatul oltean, cel din stînga Oltului era îndatorat să participe la operațiile ofensive și defensive ale ioanișilor, cu forțele lui armate, evident tot pe bază de reciprocitate. Aici, într-o zonă mai greu accesibilă expansionismului Regatului ungar, în noile condiții create de invazia mongolă, concentrarea puterii s-a putut desfășura mai nestîngerit decît la apus de Olt. Căpetenia românilor din această țară apare menționată doar cu calitatea sa voievodală; cea cnezială, subordonată, nu mai e menționată, după cum nu mai sunt menționați nici alți cneji și nici alte cnezate. Asimilarea statutului țării lui Seneslau cu cel al țării lui Litovoi e afirmată de diploma regală, dar ea pare mai degrabă expresia unui deziderat al puterii regale, a unui program de împlinit, decît o realitate.

Afît la dreapta cît și la stînga Oltului acțiunea de recuperare teritorială avea să fie consolidată cu concursul prozelitismului catolic. În Țara Severinului actul din 1247 menționează explicit drepturile bisericii și ale ierarhiei catolice care urmau să fie respectate de noii stăpîni ai provinciei. În stînga Oltului indiciile succesului ofensivei cavalerilor cruciați, fie ele și intermitente, sunt indirecte. Cel dintîi, prozelitismul relansat al călugărilor dominicani la diverse popoare, între altele la cumani, apare destul de vag și incert¹⁰; mai probant în același sens, dar tot doar pe cale de deducție, e

⁹ DRH, D, I, p. 22.

¹⁰ Hurmuzaki, I, p. 257—259.

optimismul cu care Bela IV întrevedea în 1254 posibilitatea de a extinde controlul regatului său asupra întregului curs al Dunării de Jos, cu concursul ioașiilor, și de a veni astfel în sprijinul strîmătoratului Imperiu latin din Constantinopol¹¹.

Revenită la Dunărea de Jos pentru a combate de data aceasta primejdia mongolă, care zădărniciise mare parte din cîștigurile ei anterioare, cruciata se oferea și ca înveliș ideologic-spiritual al expansionismului Regatului ungar în Europa Răsăriteană și Sud-estică. Dar un nou asalt al puterii mongole, în 1260, și ofensiva bulgară concomitentă la nordul Dunării au pus capăt prezenței cavalerilor ioași în regiune.

Slăbită în Cumania, hegemonia ungară a continuat să se exercite efectiv în Țara Severinului pînă în ultimul deceniu al secolului XIII, în ciuda rezistenței întîmpinate din partea forțelor politice românești din regiune. Situație diferită de cea de la sînga Oltului și căreia îi datorăm cîteva din cele mai valoroase știri cu privire la tendințele politice ale lumii românești extracarpatică în a doua jumătate a secolului XIII, în contextul situației create de înfruntarea dintre Regatul ungar și Imperiul mongol. Slăbiciunile manifestate de Regatul ungar în timpul domniei penultimului rege din dinastia arpadiană au readus în evidența documentară pe românii din Țara Severinului.

Minoritatea regelui Ladislau IV Cumanul (1272—1290) în primii săi ani de domnie a prilejuit o puternică manifestare a forțelor centrifugale din regat, conjugată cu atacuri multiple ale adversarilor săi din afară. În aceste împrejurări, cînd procesul de dezagregare internă era foarte avansat, Regatul ungar a fost nevoit să facă față unui nou atac tătar și unui șir de mișcări ostile la granița sa sudică: în ținutul Branicevo, căpeteniile cumane Dărman și Cudelin se răscoală împotriva autorității regatului, la Vidin, unde a avut de înfruntat ostilitatea bulgarilor, și în Oltenia, unde voievodul Litovoi (*Lythway wayvoda*) a deschis la rîndul său ostilitățile pentru a înlătura supremația ungară.

Răscoala lui Litovoi și mișcările sud-dunărene concomitente au fost înregistrate de două acte, cel dintîi emis de regele Ladislau IV la 8 ianuarie 1285 în favoarea „credinciosului” său „magistrul Gheorghe, fiul lui Simon” pentru credința manifestată în repetate rînduri „în diferite expediții ale regatului nostru”; cel de al doilea, emis de însuși magistrul Gheorghe la 8 octombrie 1288 în favoarea „iubitului și credinciosului nostru”, „comitele Petru zis Pirus, fiul lui Ioan” care îl însoțise în unele din misiunile sale de caracter ostășesc¹². Ambele documente relatează, între alte fapte de arme, participarea magistrului Gheorghe la lupta împotriva voievodului Litovoi (*Lythway wayvoda*) și a „fraților săi”. Iată în versiunea desfășurată a primului document relatarea înfruntării militare între oastea Regatului ungar și voievodul român: „Și, în sfîrșit, cînd începusem noi a domni, fiind încă copil, după moartea preaiubitului nostru tată, iar voievodul Litovoi, împreună cu frații săi, în necredința sa cuprinse pe seama sa o parte din regatul nostru, aflătoare dincolo de Carpați, și cu toate îndemnulile noastre nu s-a

¹¹ Humuzaki, I., p. 261.

¹² Textele referitoare la victoria magistrului Gheorghe asupra voievodului Țării Lithua și a fraților săi au fost mai recent reeditate în DRH, D.I, p. 30—35; cf. A. Sacerdoțeanu, *Comentarii la diploma din 1285 privind pe magistrul Gheorghe*, „Analele Universității «C. I. Parhon» București”, seria științelor sociale, istorie, 9, 1957, p. 27—43.

îngrijit să ne plătească veniturile ce ni se cuveneau din acea parte, l-am trimis împotriva lui pe des-numitul magistru Gheorghe, care, luptînd împotriva aceluia cu cea mai mare credință, l-a ucis pe el, iar pe fratele lui, cu numele Bărbat, l-a luat în prinsoare și ni l-a adus nouă. Pentru răscumpărarea acestuia, noi am stors o sumă de bani foarte mare și astfel, prin slujbele acelui magistru Gheorghe, s-a așezat iar tributul ce ni se datora din acele părți". Al doilea document amintește rănile suferite de comitele Petru în lupta cu voievodul Litovoi, singurul element suplimentar față de diploma regală¹³.

Răscoala antiungară a familiei voievodale condusă de Litovoi, al cărui nume sugerează fie identitatea cu cneazul voievodal din Țara Severinului semnalat de privilegiul acordat cavalerilor ioaniți în 1247, fie pe succesorul acestuia la conducerea țării căreia i-a fost atribuit numele său (*terra Lytua*), s-a manifestat concomitent prin înlăturarea dominației ungare și prin ocuparea unui teritoriu aflat la acea dată în stăpînirea regatului. Localizarea acestui teritoriu nespecificat de diploma regală a suscitat interpretări diverse. Cea mai plauzibilă dintre aceste interpretări fixează înăuntrul Olteniei acest teritoriu și îl identifică cu cnezatele lui Ioan și Farcaș trecute anterior sub autoritatea directă a regatului împreună cu Severinul¹⁴. Sugestia potrivit căreia teritoriul vizat ar fi fost țara voievodului Seneslau se exclude întrucît documentul nu amintește nimic despre Cumania în care era încă cuprins, din punctul de vedere al geografiei politice a cancelariei ungare, spațiul de la răsărit de riul Olt.

Oricît de fragmentare, știrile referitoare la „infidelitatea” țării lui Litovoi față de regalitatea ungară întregesc considerabil cunoașterea și înțelegerea realităților românești din a doua jumătate a secolului XIII. Ele confirmă, în primul rînd, puterea militară a acestei țări românești, care a îndrăznit să se înfrunte cu o oaste a Regatului ungar. Intrată în vasalitatea regatului în urma expansiunii acestuia în aria extracarpatică, înainte de marea invazie tătară și readusă în ascultarea acestui regat după 1241, cu concursul cavalerilor ioaniți, „țara cnezatului lui Litovoi voievodul” și-a recuperat teritoriile acaparate de coroana ungară la sud de Carpați printr-un act de forță în împrejurările favorabile din vremea minorității lui Ladislau Cumanul. Refuzul de a mai presta regalității vechile obligații materiale a transformat această acțiune teritorială într-o anulare a vasalității impuse anterior de coroana ungară. Avertismentele succesive ale conducerii regatului nu au reușit să-l abată pe voievodul rebel de la acțiunea sa. Și rezultatele luptei indică un nou raport între regat și voievodatul românesc din dreapta Oltului. Înfîngerea pe cîmpul de luptă nu a însemnat și restaurarea integrală a vechilor relații. Dacă, incontestabil, suzeranitatea ungară a fost restabilită împreună cu una din manifestările ei materiale, plata tributului, în urma negocierilor dintre Bărbat și tînărul rege al Ungariei în fața căruia succesorul voievodului căzut în luptă a fost adus în calitate de prizonier, în schimb, teritoriul în litigiu despre care diploma regală nu mai face mențiune în prezentarea acordului, a rămas pierdut de regat. Așadar, deși regatul a reușit să-și reafirme puterea în Țara Severinului în urma înfruntării militare cu oastea

¹³ A. Sacerdoțeanu, *Comentarii la diploma din 1285 privind pe magistrul Gheorghe*, „Analele Universității «C. I. Parhon» București”, seria științelor sociale, istorie, 9, 1957, p. 34.

¹⁴ V. mai recent discuția asupra controversatei chestiuni a localizării teritoriilor smulse dominației ungare de voievodul din „terra Lytua” la S. Iosipescu, *Românii din Carpații meridionali*, p. 48—51. Interpretarea potrivit căreia teritoriile smulse coroanei regale s-ar fi aflat în stînga Oltului, în țara lui Seneslau, a avut un șir de aderenți dintre care cel din urmă, Șt. Ștefănescu *Bănia în Țara Românească*, p. 29—30.

țării lui Litovoi, restaurația nu a fost decît parțială; ea a marcat o etapă a declinului la sud de Carpați a puterii ungare, a cărei lichidare totală avea să se producă peste nu mult timp.

Efortul de recuperare desfășurat de Regatul ungar pare a nu se fi limitat la Țara Severinului. Semne ale unei încercări sau măcar ale unei tendințe similare se constată și în aria episcopiei cumane. Tentativa papei Nicolae III din 7 octombrie 1278 de a reînvia această episcopie misionară al cărei sediu, nominalizat acum la Milcov sau Milcovia (*civitas de Multo*) nu e de înțeles fără un cadru politic propice, existent sau preconizat, iar acesta nu putea fi decît urmarea unei noi manifestări a expansionismului ungar în zona exterioară a curburii Carpaților. În chip semnificativ, actul papal amintește distrugerea orașului de către tătari din care au dispărut cu desăvîrșire atît episcopia cît și „alți locuitori catolici” timp de patruzeci de ani (în realitate treizeci și opt)¹⁵. Ipoteza e întărită de confirmarea de către legatul papal Filip de Fermo, la o dată foarte apropiată în timp (decembrie 1278), a privilegiilor regale și papale acordate în trecut Ordinului teutonic în temeiul cărora acesta se instalase în Țara Bârsei și cucerise teritoriile extracarpătice la începutul secolului XIII¹⁶. Ca și confirmarea din 1232 și aceasta a avut o finalitate precisă, încercarea de recuperare a vechilor posesiuni într-un moment care era sau părea propice acestei tentative.

Din aceeași vreme, 1276—1277, datează și prima mențiune sigură cu privire la românii din nordul arcului carpat, surprinși de o cronică contemporană în conflict puternic cu rușii apuseni. „În această vreme — relatează cronicarul Thomas Tuscus —, regele Ottokar al Boemiei, prins în luptă cu Rudolf de Habsburg, a chemat în ajutor pe bruteni și pe necredincioși, dar potrivit hotărîrii lui Dumnezeu, brutenii, aflîndu-se în conflict cu românii (*blaci*), regele s-a văzut înșelat în speranțele sale”¹⁷. Cu certitudine, românii cronicii lui Thomas Tuscus se aflau în nordul ariei de răspîndire a românilor, în Maramureș sau în viitoarea „țară de sus” a Moldovei. Conflictul lor cu rutenii e un

¹⁵ Constatînd succesele misionarilor franciscani în lumea mongolă, papa hotărăște să dea vieții eclesiastice catolice din zona extracarpatică o organizare superioară: „cum autem nullus sit ibi catholicus episcopus, qui eosdem fratres ad sacros ordines valeat promovere, et civitas de Multo, posita in confinibus Tartarorum, iamdudum per predictos Tartaros destructa fuerat, nec inibi episcopus et alii catholici habitatores extiterint quadraginta annis et amplius elapsis...”, papa ordonă să se instituie o anchetă cu privire la veniturile amintitului episcopat și să i se trimită un raport; DRH, D, I, p. 29.

¹⁶ UKB, I, p. 134—135.

¹⁷ Pe lîngă unețirile sale cu unii nobili din Germania împotriva împăratului, regele Boemiei — afirmă cronicarul — „Brutenos et infideles sibi in adiutorium vocat, sed Deo disponente Brutenis ac Blacis inter se discordantibus suo rex Boemie proposito defraudatur”; Thomas Tuscus, *Gesta imperatorum et pontificum*, MGH, SS, XXII, p. 525; citat de M. Dan, *Cehi, slovaci și români în veacurile XIII—XVI*, Sibiu, 1944, p. 27. Românii din textul lui Thomas Tuscus aflați în conflict cu rutenii nu pot fi decît cei din Maramureș sau din nordul Moldovei, teritorii care se aflaseră sau se aflau încă în aria de expansiune sau de hegemonie a Cnezatului de Halici. Acțiunea acestor români, manifestare timpurie a unui conflict istoric de lungă durată, s-a desfășurat în convergență de interese cu Regatul ungar, care și-a extins, cu concursul lor, sfera de acțiune în această arie la sfîrșitul secolului XIII și la începutul secolului XIV. Pentru acest episod destul de vag cunoscut, v. și A. Sacerdoțeanu, *În jurul unei lupte a românilor cu rutenii în 1277*, „Arhivele Olteniei”, 13, 1934, p. 276—286 și Gh. I. Brătianu, *O nouă mărturie despre un voievodat moldovenesc în veacul al XIII-lea*, în vol. *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 165—178; V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 189.

episod dintr-un îndelungat şir de conflicte teritoriale şi de alternanţe de fluxuri şi refluxuri ale slavilor răsăriteni şi ale românilor în aria de contact direct şi de fricţiune româno-rusă. Informaţia atestă existenţa unei forţe armate româneşti nu lipsită de însemnătate în aceste teritorii îndepărtate, expresie militară a unei realităţi politice altminteri neatestată.

Dar, forţa care avea să oprească definitiv expansiunea ungară în aria extracarpatică s-a alcătuit la răsărit de râul Olt, în teritoriile asupra cărora dominaţia regatului nu a mai fost în stare să se restaureze decât intermitent şi în forme diminuate faţă de trecut. Aici, în teritoriul care purtase înainte denumirea de Cumania, nume care i-a mai fixat încă o vreme identitatea în actele oficiale şi în textele de caracter geografic ale vremii, în aria hegemoniei mongole în curs de consolidare după 1260, dar mai ales în ultimele două decenii ale secolului XIII, s-a petrecut procesul de agregare a „ţărilor“ româneşti care a asigurat continuitatea etnico-politică a romanităţii răsăritene şi, prin nenumărate vicisitudini în cursul secolelor următoare, a pregătit alcătuirea statului unităţii naţionale româneşti. Desprinderea finală a românilor din afara arcului carpatic de sub dominaţia Regatului ungar avea să se răsfîngă puternic şi asupra regimului politic al românilor din cuprinsul Voievodatului transilvan.

Evoluţia Voievodatului Transilvaniei: geneza unui regim¹⁸. În cursul secolului XIII, criza de structură a Regatului ungar s-a repercutat, în forme specifice, şi în Transilvania unde se statomicesc trăsăturile caracteristice ale sistemului de guvernare care avea să funcţioneze în voievodat pînă la prăbuşirea statului ungar în secolul XVI şi după aceea, în cadrul reînnoit al Principatului, pînă în secolul XVIII. La sfîrşitul secolului XIII, elementele componente ale acestui sistem erau suficient de încheiate pentru a determina irevocabil sensul evoluţiei politice a ţării; secolelor următoare nu le-a mai rămas decât să consolideze şi să definitiveze structura sistemului elaborat în secolul XIII prin evoluţia spontană a forţelor sociale sau prin acţiunea deliberată a regalităţii.

În esenţă, sistemul de guvernare al voievodatului a fost rezultatul a două procese corelate: *pe de o parte*, constituirea unor arii teritorial-sociale şi teritorial-etnice autonome şi privilegiate — cele ale *nobilimii* în *comitate*, cele ale *saşilor* şi *secuilor* în zonele lor autonome —, entităţi care împărtăşeau singura confesiune legal recunoscută, *catolicismul*, şi care erau reprezentate în *congregaţii* (ulterior *diete*), organ suprem de apărare a intereselor privilegiaţilor şi de asigurare a coparticipării lor la conducerea ţării; *pe de altă parte*, suprimarea progresivă, deşi nu fără reveniri, a autonomiilor teritorial-

¹⁸ Pentru istoria voievodatului în intervalul luat în considerare în capitolul de faţă, v.: I. Lupaş, *Voievodatul Transilvaniei în sec. XII şi XIII*, Bucureşti, 1936 (extras din AAR, MSI, s. III, t. XVIII); I. Moga, *Voievodatul Transilvaniei. Fapte şi interpretări istorice*, Cluj-Sibiu, 1944 (extras din „AIINC“, X, 1944); H. Schönebaum, *Der politische und kirchliche Aufbau Siebenbürgens bis zum Tartareneinfalle*, în „Leipziger Vierteljahrsschrift für Südost-Europa“, I, 1937—1938, p. 1—53 şi îndeosebi *Der politische und kirchliche Aufbau Siebenbürgens bis zum Ende des Arpadenreiches*, *ibidem*, II, 1938, p. 1—55; L. Makkai, *Histoire de Transylvanie*, Paris, 1946; Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971; *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990.

Pentru sistemul constituit, astfel cum a funcţionat în secolele XV—XVII, v. D. Prodan, *Supplex Libellus Valahorum*, Bucureşti, 1984 (capitolul : *Sistemul politic al Principatului*).

politice ale autohtonilor, *românii*, și excluderea lor finală din congregații, adică implicit din cadrul „constituțional” al voievodatului.

Evoluția și-a dezvăluit tot mai puternic tendințele profunde în urma integrării ansamblului spațiului intracarpatic în limitele voievodatului în a doua jumătate a secolului XII și la începutul secolului XIII, când s-a fixat definitiv și configurația etnică a țării ca urmare a masivelor colonizări de elemente germanice între Tîrnave, Olt și Carpații Meridionali și a deplasării celei mai mari părți a secuilor spre Carpații Răsăriteni. În limitele acestui spațiu integrat sub autoritatea regalității ungare s-au dezvoltat, înăuntrul *comitatelor* — cadrul teritorial regional al puterii regale —, autonomiile teritorial-politice ale nobilimii ungare, cu precumpănire în nordul și apusul voievodatului, și cele ale sașilor și secuilor în sudul și răsăritul țării. Pe baza acestor trei arii majore de autonomie politică s-a constituit în Transilvania, ca mai pretutindeni în centrul și apusul Europei, sistemul de guvernare caracterizat prin cooperarea între puterea centrală și corpurile privilegiate — forțe politice înzestrate cu drept de reprezentare în adunările al căror rost primordial era să le apere interesele —, și prin excluderea din regim a masei neprivilegiaților.

Cea dintîi în ordinea constituirii și a însemnătății funcției politice pe care avea să o asume în sistemul de guvernare al voievodatului a fost nobilimea¹⁹. Ea s-a dezvoltat pe temelia stăpînirii pămîntului, în cuprinsul teritorial al comitatelor regale, o parte din atribuțiile cărora aveau să treacă progresiv asupra reprezentanților ei. Documentația vremii e mult prea firavă pentru a permite închegarea unei viziuni limpezi și amănunțite asupra expansiunii și consolidării stăpînirii nobiliare de pămînt în cursul secolului XIII; ea e totuși suficientă pentru a îndreptăți concluzia că progresul domeniului nobiliar a fost rapid și masiv.

Vetrele timpurii ale stăpînirii nobiliare s-au aflat pe cursul Someșurilor și al Mureșului, în teritoriile cucerite de triburile maghiare în vremea instalării lor în Transilvania. Acelea dintre ele care nu au opus rezistență acțiunii centralizatoare a lui Ștefan I, îndeosebi în nordul țării, și-au păstrat stăpînirile în noul cadru politic al *comitatului*, creat de puterea regală; aceste stăpîniri au fost una din sursele domeniului nobiliar în Transilvania²⁰. Cea de a doua a fost domeniul regal, constituit în vremea lui Ștefan I și a succesorilor săi din teritoriile triburilor refractare față de politica regală și prin noi cuceriri. În secolele XII și XIII, în ritm din ce în ce mai accelerat și în proporții tot mai vaste, pe măsură ce slăbirea regalității a împiedicat-o să-și mențină intactă prerogativa, o parte însemnată a domeniului regal, organizat în comitate și administrat de regulă dintr-un centru fortificat, cetățile regale, a trecut în stăpînirea elementelor nobiliare, a nobilimii în devenire, fie prin donații regale cu titlu definitiv, perpetuu, fie prin uzurpări consacrate de timp sau de consimțămîntul final al regalității. Indiferent însă de sursa lor, existența unor complexe domeniale vaste în această vreme e documentar atestată. Încă din ultimele decenii ale secolului XII se constată danii regale de vaste

¹⁹ *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, p. 196—207; studiul însemnat al lui E. Fügedi, *Die Ungarische Adelsnation in Siebenbürgen*, în vol. *Gruppen Autonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*, Köln, Wien, 1990, p. 145—160.

²⁰ L. Makkai, *Histoire de Transylvanie*, p. 42—44.

întinderi de pământ și în Transilvania. Unuia din fideli săi care au participat la luptele purtate în Peninsula Balcanică, Bela III i-a acordat nu mai puțin de „nouă pământuri sau posesiuni“ în Transilvania, donație confirmată în 1230 de nepotul său Bela IV²¹. Descendentul imediat al beneficiarului donației lui Bela III apare în actul de confirmare al lui Bela IV cu calificativul de nobil (*terre nostre nobilis*). Urme însemnate cu privire la existența domeniului nobiliar, de data aceasta nu numai în privința extensiunii sale ci și a realităților umane din cuprinsul său și care îi făceau posibilă exploatarea, se regăsesc și într-un act emis de Andrei II care a operat un transfer de moșii de la un dregător rebel la unul din fideli săi. Din vastul complex de domenii al banului Simion, confiscat pentru vina trădării, regele dăruiește în 1228 credinciosului său „Dionisie, fiul lui Dionisie“, mare vistier, moșia Săplac pe Mureș „cu toate satele, prediile, libertinii, slugile (*servi*), slujnicele (*ancillae*) și toate celelalte ce țin de ea“. Domeniul Săplac se învecina cu alte domenii amintite de actul regal, anume: „pământul magistrului Dionisie“, „pământul banului Simion“, „pământurile comitelui Bana“, „hotarul comitelui Coquinas“²². O vastă zonă de domenii apare așadar la lumină pe cursul Mureșului prin prisma actului de dăruire al lui Andrei II. Din aceeași vreme în comitatul Alba sunt semnalate cinci sate în stăpânirea unui înalt demnitar, comitele Nicolae, stăpîn al unui domeniu mult mai vast risipit în diverse comitate ale regatului²³. O tranzacție de familie din 1246 semnalează existența unui domeniu al Silvașului cu „libertini“ și „iobagi“ aflat în stăpânirea lui Paul din neamul Guthkeled²⁴.

Un vast domeniu între Olt, Țara Bîrsei și „teritoriile secuilor din Sebus“ se aflase, înainte de invazia tătară, în stăpânirea unui sas, Fulkun, dispărut în vijelia evenimentelor din 1241—1242; în 1252, Bela IV cedează domeniul comitelui Vicențiu, secu de origine²⁵. În același an e semnalat domeniul Sîncel pe Tîrnave, care cuprindea trei sate²⁶. Numărul redus al documentelor de acest fel pentru secolul XIII face imposibil de stabilit cît de mult reușise să cuprindă domeniul nobiliar din teritoriul comitatelor. Neîndoiește însă faptul că o parte însemnată a fondului funciar regal și a inventarului său uman a trecut prin donație sau prin însușire tacită, în afara legalității, în mîinile clasei nobiliare aflată în plin proces de constituire. Proporțiile mari ale acestui transfer de pământ încă înainte de marea invazie tătară rezultă cu evidență din faptul că, în cadrul marelui său efort de „recuperare“ a pămînturilor înstrăinate ale coroanei, Bela IV s-a ocupat în chip deosebit de Transilvania. În 1231, cînd îndeplinea funcția de conducere în Transilvania pe care i-o încredințase Andrei II, el a „nimicit“, după propria sa declarație, „nefolositoarele și zadarnicele danii ce cu un nume mincinos se numesc perpetuități“²⁷. Cît de eficace a fost efortul său de „nimicire“ din 1231 se constată din faptul că șapte ani mai tîrziu, în 1238, el se vedea constrîns să trimită o comisie în

²¹ DIR, C, veacul XI, XII, XIII, 1, p. 242—243 (originalul latin, p. 389—390).

²² *Ibidem*, p. 233—234.

²³ *Ibidem*, p. 240.

²⁴ *Ibidem*, p. 328—329.

²⁵ UKB, I, p. 78—79.

²⁶ *Ibidem*, p. 79—80.

²⁷ DIR, C, veacul XI, XII, XIII, 1, p. 254—255.

Transilvania, pentru a restabili „drepturile cetăților, înstrăinate pe nedrept”²⁸. De vreme ce un asemenea efort de restaurare a domeniului regal era considerat necesar și în Transilvania, e evident că și aici înstrăinarea domeniului regal în favoarea nobilimii, prin concesiile ale regelui sau prin „uzurpări”, cunoscuse proporții însemnate în anii și deceniile anterioare. După 1241, Bela IV nu a reluat decât într-un târziu, în 1256, politica de „recuperare”, cu maximum de prudență de altminteri, pentru a nu declanșa reacții similare celei care a înstrăinat nobilimea de regalitate în ajunul invaziei tătare²⁹.

Încercarea lui Bela IV, în calitate sa de rege asociat și apoi de rege titular, de a opri destrămarea domeniului regal a putut întârzia procesul dar nu a reușit să-l împiedice. Necesitățile sporite de cadre militare pentru campaniile externe tot mai numeroase, impuse de politica externă cu multiple angajamente ale regalității arpadiene, și nu mai puțin conflictele dinastice dintre Bela și fiul său, Ștefan, care s-au manifestat prin repetate ciocniri militare, au zădărnicit efortul de conservare și reconstituire a domeniului regal. Daniile regale cu caracter definitiv se înmulțesc și, în cele din urmă, regalitatea a fost nevoită să sancționeze transferul masiv de pământ din stăpânirea ei în patrimoniul nobilimii.

Uzurpările din domeniul regal și noile masive donații ale lui Ștefan în calitate de rege asociat al lui Bela și de „duce al Transilvaniei”, mijloc de răsplătire a celor care i-au stat alături în luptele grele susținute împotriva tatălui său³⁰, sau cu alte prilejuri³¹, au fost în cele din urmă omologate de noul privilegiu cu caracter general acordat nobilimii în 1267 de cei doi regi împăcați. Luînd act de faptul că „toți nobilii Regatului Ungariei care se numesc slujitori regali” (*servientes regis*) au venit înaintea lor cerîndu-le să-i lase „în libertățile ce le-au fost statornicite și le-au fost date de sfîntul rege Ștefan”, privilegiul regal le confirmă stăpînirea cu titlu ereditar a pămînturilor lor³². Subminată de propriile ei contradicții, puterea centrală nu mai poate opune o rezistență coerentă expansiunii domeniului nobiliar în detrimentul domeniului regal. În fapt, în ciuda rezistențelor și reacțiilor spasmodice ale lui Bela IV și ale lui Ladislau Cumanul, intervalul cuprins între retragerea tătarilor și sfîrșitul secolului, care a adus și sfîrșitul dinastiei arpadiene, a cunoscut o tumultuoasă consolidare a domeniului nobiliar și, pe această temelie, a nobilimii ca stare.

În a doua jumătate a secolului XIII se manifestă și tendința de transformare a domeniului nobiliar în seniorie — stăpînire de pământ înzestrată cu atribute ale puterii publice — prin intermediul imunităților, care au transferat treptat o parte a puterii statului asupra stăpînitorilor de pământ. În 1267, prin noul privilegiu acordat nobililor de către cei doi regi asociați, Bela și Ștefan, oamenii acestora erau scutiți de orice dare,

²⁸ „Sicut ex litteris iudicum nostrorum quos ad partes Ultrasilvanas ad restituenda iura castrorum indebite alienata destinaveramus percepimus...”; UKB, I, p. 67; DIR, C, veacul XI, XII, XIII, 1, p. 410.

²⁹ DIR, C, veacul XIII, 2, p. 18.

³⁰ *Ibidem*, p. 117—118, 121—122; UKB, I, p. 105, 110—111.

³¹ Humuzaki, I₁, p. 323; DIR, C, veacul XIII, 2, p. 107—108, 111—112, 126—127; UKB, I₁, p. 102, 103, 104, 105, 106, 107.

³² Humuzaki, I₁, p. 333—335.

plăți, rechiziții și găzduiri³³. Tendința avea să se consolideze și să se desăvârșască în secolul următor; în 1324, Carol Robert a plătit sprijinul primit din partea nobililor transilvani, cu concursul cărora zdrobise răscoala sașilor, acordându-le o nouă și largă scutire de dări lor și oamenilor aflați pe domeniile lor³⁴. Imunitatea fiscală a domeniului avea să fie întregită în deceniile următoare, sub Ludovic de Anjou, prin imunitatea judiciară care a trecut asupra nobililor dreptul de a-i judeca pe oamenii de pe domeniile lor. Agravarea concurenței forțelor politice pentru dominație și rolul de prim plan al Transilvaniei în desfășurarea crizei regatului la sfârșitul domniei lui Ladislau Cumanul și în cursul domniei lui Andrei III a accelerat procesul de afirmare socială a nobilimii transilvane și de convertire a ei în forță politică. În 1288, e atestată prima oară funcția judiciară a nobililor în cadrul voievodatului; în cursul acestui an, în luna iunie, vicevoievodul Ladislau împreună cu trei comiți constituiți „judecători pentru statul transilvan“ (*judices per regnum Transilvanum constituti*) judecă din însărcinarea și în numele voievodului Roland Borșa o pricină „în adunarea generală a nobililor statului transilvan“ (*in generali convocatione nobilium regni Transilvani*)³⁵.

Tendințele manifeste de dezagregare a regatului în ultimii ani ai domniei lui Ladislau Cumanul au precipitat transformarea nobilimii transilvane din stare privilegiată în corp politic asociat la exercițiul puterii publice. Același act care înregistrează pentru prima oară rolul judiciar atribuit stării nobiliare în această calitate semnalează și apariția instituției adunării generale a nobilimii din voievodat (*habita deliberacione cum eisdem nobilibus inibi convocatis*)³⁶. Evenimentul surprinde în același timp afirmarea autonomistă a voievodatului, care avea să se accentueze în anii următori, și constituirea adunării stării nobiliare în Transilvania, prima atestare documentară a instituției care avea să asigure în viitor participarea nobilimii la conducerea voievodatului. Cu acest act corpul nobiliar al Transilvaniei — *universitas nobilium* —, constituit de-a lungul secolului XIII în stare privilegiată în cadrul teritorial al comitatelor, s-a transformat în *stare politică*, înzestrată cu organ de reprezentare a intereselor ei.

Consacrarea rolului constituțional al stării nobiliare, cooptarea adunării nobililor transilvani la dezbaterăa statutului pământului, așadar a fundamentului puterii în limitele voievodatului, a impus nobilimea ca factor asociat la exercițiul puterii publice, într-un cadru instituționalizat. Această evoluție, inerentă procesului de afirmare a nobilimii ca stare privilegiată, s-a cristalizat la sfârșitul secolului XIII, în procesul consolidării puterii voievodale și al rivalității ei cu regalitatea.

³³ „Statuimus itaque quod collectae et exactiones ratione camerae vel alia ratione de populis nobilium nullo unquam tempore recipi debeant nec victualia; nec ratione descensus per nos vel alios molestari“; Hurmuzaki, I, p. 334.

³⁴ DIR, C, veacul XIV, 2, p. 137—139.

³⁵ DIR, C, veacul XIII, 2, p. 300—301. Deși probabil concomitentă dacă nu chiar anterioară funcției judiciare asumată de nobili în voievodat, în general, cea exercitată în comitate e semnalată documentar mai târziu, în primele decenii ale secolului XIV; DIR, C, veacul XIV, 1, p. 226, 243, 339 și 340, unde sunt semnați „juzi ai nobililor din Cluj“, ceea ce indică o evoluție în direcția comitatului nobiliar; *ibidem*, p. 242.

³⁶ Hurmuzaki, I, p. 474. Funcția judiciară a nobilimii în cadrul voievodatului s-a consolidat în deceniile următoare; DIR, C, veacul XIV, 1, p. 17, 33, 41.

Încercînd să-și consolideze situația, amenințată de atitudinea ostilă a voievodului Roland Borșa, Ladislau Cumanul, aflat din nou în Transilvania în vara anului 1289, se consultă cu nobilii unguri din țară într-o chestiune importantă privitoare la veniturile episcopiei din Alba Iulia; faptul nou e asocierea la această consultare a clerului țării — cel catolic, evident —, a sașilor și a secuilor (...*prout nobis patuit per universos religiosos, nobiles ungaros, Saxones et Siculos partis Transilvane...*)³⁷. Cu această consultare își face apariția în organizarea voievodatului adunarea stărilor privilegiate, care devin factor asociat al puterii politice. Doi ani mai târziu, cu prilejul unei noi întruniri, adunarea stărilor apare sub denumirea de *congregație*, care avea să o desemneze pînă în vremea Principatului.

Andrei III, care, o dată cu coroana regală a preluat și conflictul cu Voievodatul transilvan, a încercat și el să-și întemeieze acțiunea pe sprijinul nobilimii, firește alături de cel al celorlalte stări privilegiate, ridicate și ele în anii precedenți la poziția de factor constituțional. Ultimul rege arpadian, care a dat și expresia cea mai înaltă politicii acelora dintre predecesorii săi care au încercat să reorganizeze puterea regală prin cooperarea cu stările privilegiate — cu nobilimea în primul rînd — a început prin a le confirma privilegiile în ansamblul regatului (februarie 1291)³⁸. La numai trei săptămîni după acest act, sosit în Transilvania, la Alba Iulia, Andrei III prezidează stările privilegiate ale țării reunite în congregație în scopul „reformării stării lor”³⁹.

Încercarea lui Andrei III de a atrage stările privilegiate din Transilvania în sfera adunărilor de stări ale regatului⁴⁰ și de a opri pe această cale afirmarea autonomismului transilvan s-a încheiat printr-un eșec, ca de altminteri întreaga sa politică. Consolidarea în deceniile anterioare a puterii oligarhilor, titulari ai marilor dregătorii și uzurpatori ai prerogativelor regalității, a făcut inevitabilă fărîmîțarea puterii centrale care a caracterizat tranziția de la Arpadieni la Angevini. La sfîrșitul secolului XIII, procesul constituirii nobilimii ca factor politic instituționalizat era încheiat și ireversibil. Deschisă rămînea doar problema cine avea să fie beneficiarul suprem al acestui proces în cadrul regatului în ansamblul său și în mod special în cadrul Voievodatului transilvan: regalitatea sau forțele particularismului, entitățile teritoriale care tindeau să se emancipeze de sub puterea ei?

Paralel cu autonomiile teritoriale ale nobilimii ungare constituite în comitate, grupate în „universitatea” nobililor din Transilvania și reprezentate în congregația voievodatului, s-au dezvoltat și autonomiile sașilor și secuilor cu conținut teritorial-etic. Cele mai precoce, mai puternic manifestate și mai larg documentate sunt cele ale sașilor⁴¹.

³⁷ UKB, I, p. 161; într-un document din același an, Ladislau, referindu-se la campania din Zips, amintește faptul că, în legătură cu statutul unor pămînturi din comitatul Turda pe care se pregătea să le doneze unuia din fideli săi, s-a consultat în prealabil cu „toți nobilii din partea Transilvaniei, care fuseseră atunci cu noi în acea expediție a noastră”; DIR, C, veacul XIII, 2, p. 307.

³⁸ UKB, I, p. 173—176.

³⁹ *Ibidem*, p. 177; DIR, C, veacul XIII, 2, p. 369.

⁴⁰ V. congregația generală a regatului ținută la Buda în iulie 1292, cu participarea „nobililor unguri, a secuilor, sașilor și cumanilor”, UKB, I, p. 192 și cea similară din 1298, *ibidem*, p. 211.

⁴¹ G. D. Deutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, I. Bd., 4. Auflage, Hermannstadt, 1925; Fr. Deutsch, *Kleine Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, Darmstadt, 1965 (reeditare după ediția 1924); *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, I, redigiert von C. Göllner, Bukarest, 1979; pentru vasta bibliografie a temei v. H. Hienz, *Bücherkunde zur Volks- und Heimatforschung der Siebenbürger Sachsen*, München, 1960.

Începuturile autonomiei săsești pot fi urmărite încă din a doua jumătate a secolului XII, așadar scurt timp după colonizarea pe scară largă a elementelor germanice în sudul și răsăritul Transilvaniei. Evoluția sașilor spre autonomie s-a manifestat atât pe planul organizării bisericești cât și al celei laice, cele două fețe îngemănate ale puterii în societatea medievală. Temeliile acestor autonomii se află în privilegiile originare acordate coloniștilor germani atrași spre teritoriile regatului de condițiile extrem de favorabile oferite lor de regii Ungariei, între care tradiția a reținut, desigur nu fără temei, numele lui Geysa II (1141—1162); ea i-a atribuit și un privilegiu de ansamblu în favoarea coloniștilor germani a cărui existență e însă incertă⁴².

Prima manifestare sigură a tendinței sașilor de a se grupa într-un organism autonom s-a desfășurat în cadru ecleziastic. Ea aparține vremii papei Celestin III care, în 1191, a ratificat hotărîrea adoptată în comun de regele Bela III și de legatul papal de a conferi bisericii germanilor din Transilvania statut de „prepozitură liberă”⁴³.

Crearea „prepoziturii” (protopopie) săsești însemna apariția unui cadru bisericesc catolic independent de episcopia catolică ungară din Alba Iulia. Dependența de un prepozit dregător al curții regale, care însă nu își avea reședința în Transilvania, și de arhiepiscopia de Strigoniu îmbina exigența regalității de a exercita o autoritate directă asupra clerului catolic prin instituțiile ecleziastice ale regatului cu aspirația sașilor de a avea o organizare bisericească proprie; drepturile bănești recunoscute prepozitului străin de comunitate îndeplineau funcția de mijloc de răscumpărare a autonomiei. În vremea lui Inocențiu III, papalitatea a încercat chiar să preia sub control direct „prepozitura liberă” a sașilor (1211)⁴⁴. Constituirea prepoziturii însemna emanciparea clerului și a populației cuprinse în limitele ei de jurisdicția și fiscalitatea episcopiei de Alba Iulia.

Încă din primii ei ani de existență, protopopia săsească a fost o *prepositura Cibiniensis*⁴⁵, denumire care semnalează vocația timpurie a Sibiului și a „provinciei” care îi purta numele de a îndeplini funcția de centru unificator al diverselor autonomii germane din Transilvania.

Scurt timp după constituirea ei, noua prepozitură și-a manifestat forța de atracție asupra celorlalte comunități germane din regiune (*omnes flandrenses*), neîncadrate în jurisdicția ei⁴⁶. Opoziția episcopiei de Alba Iulia la această încercare de extindere a instanței bisericești superioare a sașilor, tendință primejdioasă atât pentru autoritatea cât și pentru veniturile ei, a avut câștig de cauză; dezbătut la Roma și la curtea

⁴² Tradiția referitoare la existența unui privilegiu originar de ansamblu al sașilor dintre Orăștie și Baraolt acordat de regele Geysa, așa-numitul *Geysanum*, apare în marele privilegiu al lui Andrei II din 1224, *Andreanum*, UKB, I, p. 34—35. Andrei II vine prin acest act în întâmpinarea cererilor sașilor care i s-au plîns că au pierdut „libertatea” originară pe temeiul căreia au fost colonizați de Geysa: „...quod penitus a sua libertate qua vocati fuerint a piissimo rege Geysa avo nostro excidissent...”. Istoriografia săsească e împărțită între cei care împărtășesc credința în existența acestui privilegiu cu caracter general al lui Geysa și cei care îi contestă realitatea.

⁴³ „...cum autem ecclesia Theutonicorum Ultrasilvanorum in praeposituram sit liberam institutam...”; UKB, I, p. 1; actul a fost transcris în registrul papal.

⁴⁴ Inocențiu către episcopul de Alba Iulia: „Significatum est nobis, quod Scibiniensi praepositura vacante, quae ad Romanam ecclesiam nullo pertinet mediante...”; UKB, I, p. 10.

⁴⁵ „praepositus Cibiniensis”, menționat prima oară în 1192—1196; UKB, I, p. 2.

⁴⁶ UKB, I, p. 4—5.

regală ungară, conflictul de competență bisericească între prepozitura săsească și episcopia de Alba Iulia s-a încheiat cu succesul celei din urmă; o parte a „flandrenzilor” colonizați în Transilvania a rămas sub autoritatea ei⁴⁷. O nouă încercare similară, mai îndrăzneată încă, aceea de a crea o episcopie săsească autonomă în locul prepoziturii, evoluție care ar fi însemnat un pas decisiv în procesul de emancipare, a eșuat și ea față de opoziția papei Inocențiu III (1212)⁴⁸. Din vremea celor mai vechi date cunoscute cu privire la sașii din Transilvania, episcopia de Alba Iulia s-a dovedit piedica imediată cea mai puternică în calea grupării lor într-un cadru comun de organizare. Conflictul dintre sași și episcopia de Alba Iulia avea să rămână timp de câteva secole una din realitățile de seamă ale istoriei voievodatului.

Cîteva decenii după constituirea prepoziturii săsești, sașii din „provincia” sibiană și-au asigurat și un cadru larg de autonomie judiciar-administrativă; prilejul favorabil l-au oferit convulsunile de care a fost cuprins Regatul ungar la începutul secolului XIII.

Încercarea regelui Andrei II de a pune de acord organizarea politică a regatului cu evoluția socială a deceniilor precedente, de a-și întemeia puterea pe cooperarea cu „starea nobiliară” în plin proces de constituire, pentru a îngrădi puterea în ascensiune a baronilor, direcție a cărei manifestare supremă a fost *Bula de Aur* din 1222 (v. mai sus p. 127—128) s-a repercutat și în mediul sașilor; doi ani după actul solemn emis în favoarea nobilimii, regele Ungariei, dînd curs unei petiții a comunității săsești — *fideles hospites nostri Theutonici Ultrasilvani universi* — a constituit în favoarea lor o largă zonă de autonomie delimitată teritorial, de la vest spre est, între Orăștie (*Waras*) și Baraolt (*Baralt*); lipsește din privilegiul lui Andrei II o delimitare nord-sud⁴⁹.

Privilegiul lui Andrei II — intrat în istoriografie sub denumirea de *Andreanum* —, a scos populația germană dintre Orăștie și Baraolt de sub autoritatea voievodului Transilvaniei și a așezat-o sub controlul direct al regalității. În temeiul acestui act, sașii s-au constituit într-o unitate sub o conducere unitară: „...tot poporul începînd de la Orăștie pînă la Baraolt... să fie un singur popor să se socotească sub un jude...”. Comitatele între care se împărțise pînă atunci teritoriul delimitat în *Andreanum* au fost suprimate; un singur comite — *comes Cybiniensis* — avea să exercite de acum înainte pe ansamblul teritoriului atribuțiile delegate de rege (...*omnibus comitatibus praeter Cybiniensem cessantibus radicatus*). În temeiul caracterului pe care i l-a conferit privilegiul lui Andrei II, teritoriul cuprins de prevederile sale a devenit un *fundus regius*, „pămînt crăiesc”, autonomie teritorial-etnică dependentă de regalitate, prin intermediul comitelui numit de rege.

Actul regal, rezultat al negocierilor dintre sași și rege, definește îndeaproape conținutul autonomiei săsești și stabilește contravaloarea ei pentru regalitate, îndatoririle asumate de sași.

⁴⁷ UKB, I, p. 4—5.

⁴⁸ „Super episcopatu quoque de novo creando apud Cibiniensem ecclesiam in Ultrasilvana diocesi, qui metropoli Colocensi subdatur, petitionem regiam nequivimus exaudere...”; UKB, I, p. 13.

⁴⁹ UKB, I, p. 34—35.

Privilegiul lui Andrei II a asigurat comunităților săsești dreptul de a-și alege liber dregătorii dintre membrii lor, fără imixtiunea comiților de Sibiu și cu excluderea explicită a venalității dregătorilor. Singurele instanțe superioare cărora le erau supuși sașii erau regele și comitele de Sibiu. Procesele în care erau implicați sașii, judecate fie de propriile lor instanțe, fie de instanțe superioare străine lor, urmau să se desfășoare și să fie rezolvate pe temeiul tradiției lor judecătorești (*judicium consuetudinarium*).

Autonomia laică, judiciar-administrativă, s-a îmbinat cu cea ecleziastică, întărită prin prevederea care consacra dreptul comunităților săsești de a-și alege nestingherit preoții și de a nu depinde decât de ei sub raportul justiției ecleziastice, care urma să se conformeze vechiului obicei (*antiqua consuetudo*), și de a le presta lor în exclusivitate dijma bisericească.

Caracterul de teritoriu propriu, refuzat penetrației elementelor străine de etnia săsească, apare răspicat în clauza prin care regele își interzice dreptul de a conferi domeniul dregătorilor săi în limitele teritoriale fixate în *Andreanum*: „voim însă și poruncim cu puterea noastră regală ca nimeni dintre iobagii noștri să nu cuteze a cere de la majestatea regală vreun sat sau vreun prediu; iar dacă ar cere cineva, ei să se poată împotrivi în temeiul libertății ce le-am hărăzit-o“.

Cîteva privilegii speciale, scutiri vamale, dreptul de a ridica fără plată sare din ocnele regale, de trei ori pe an, cel de a poseda un sigiliu propriu au consolidat încă și mai mult din punct de vedere economic și juridic autonomia sașilor în cadrul teritorial care, de acum înainte, tot mai frecvent, avea să poarte numele de *provincia Cibiniensis*.

Actul definește precis și îndatoririle militare și fiscale ale sașilor față de rege.

Privilegiul din 1224 a extins și consolidat, din punct de vedere teritorial și al conținutului, autonomia săsească dezvoltată din matca prepoziturii sibiene. El a definitivat și rostul acesteia de forță unificatoare a elementului germanic din Transilvania. Modelul „libertății“ sibiene consacrat în 1224 a exercitat o puternică atracție asupra comunităților germane rămase în afara ariei teritoriale a privilegiului lui Andrei II, în primul rînd a celor dependente sub raport ecleziastic de episcopia ungară de Alba Iulia⁵⁰. Întreaga evoluție ulterioară a sașilor din Transilvania avea să urmeze direcția de dezvoltare indicată de *Andreanum*.

Nucleul esențial al autonomiei săsești sibiene — *libertas Saxonum, libertas provincialium de Cybinio* — și caracteristica ei determinantă a fost ansamblul tradițiilor de organizare a vieții sociale a sașilor — cutumele judiciare, formele de organizare administrativă, specificul bisericesc etc. — exprimate prin formulele *mos saxonum, consuetudo cibiniensis, modus et consuetudo cibiniensis*. Comunitatea locuitorilor cuprinși în limitele teritoriale supuse acestui sistem specific de reguli cutumiare de autodeterminare alcătuiește o entitate de drept, *universitas provincialium sedis Cybinii et ad ipsos pertinentes*, înzestrată cu un sigiliu propriu — *sigillum Cibiniensis Provinciae* — manifestare a personalității ei juridice⁵¹.

⁵⁰ G. Gündisch, *Sächsisches Leben im 13. und 14. Jahrhundert*, în *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Siebenbürgens*, p. 40—41.

⁵¹ UKB, I, p. 224—225.

Forța de atracție a modelului sibian s-a manifestat puternic în tendința altor comunități săsești de a se integra în *provincia Cibiniensis* sau măcar de a beneficia de sistemul ei de autodeterminare pe temeiul tradițiilor proprii, în cadrul privilegiilor acordate de regalitate. În 1248, voievodul Transilvaniei concede „oaspeților” germani din Vinț și Vurpăr dreptul de a beneficia de statutul „provincialilor comitatului sibian” (...*omnem per omnia libertatem quam habent provinciales comitatus Scybiensis*)⁵². În 1264, Ștefan, „regele cel tânăr” și duce al Transilvaniei, acordă mănăstirii Cîrța și oamenilor dependenți de ea regimul fiscal al sibienilor (...*iuxta libertatem Scibiniensium et cum Scibiniensibus respondere teneantur...*)⁵³; privilegiul avea să fie confirmat și mult extins de Carol Robert care, în 1322, a acordat mănăstirii și complexului ei de stăpîniri beneficiul integral al privilegiilor provinciei sibiene (...*cum eisdem ac populis et possessionum eorundem faciendo quod in omni libertate provincialium de Cybinio una cum eisdem provincialibus plenarie gaudeant...*)⁵⁴.

Stăvilă în zilele grele pentru sași ale voievodatului lui Ladislau Kan, tendința spre unificare în formula sibiană a comunităților apropiate teritorial dar rămase în afara ei s-a manifestat din nou viguros sub Carol Robert. Răspunsul afirmativ al regelui (12 august 1315) la cererea ce-i fusese adresată de comunitățile din Mediaș, Șeica Mare și Biertan — „să binevoiască a-i așeza din nou pe deplin în vechile lor libertăți și să-i unim și să-i contopim cu comunitatea sașilor din Sibiu...” — cuprinde una din cele mai limpezi revelații ale aspirației colective a sașilor de a fi integrați în formula autonomiei sibiene. Mai mult încă, în cererea lor sașii din cele trei așezări susțineau că beneficiaseră în trecut de statutul pe care îl revendicau, grație privilegiilor obținute de la regii Ungariei, dar că el le-a fost încălcat de voievodul Ladislau care îi desprinsese din „comunitatea sașilor din Sibiu”. Aprobîndu-le cererea, regele hotărăște să-i „unească” cu sibienii astfel încît atît ei cît și fiii lor „să se bucure pe veci”, ca și comunitatea sașilor din Sibiu, „de una și aceeași libertate (*una et eadem libertas*) dată și orînduită lor de sfinții regi străbunii noștri, slujind în oaste, plătindu-ne același bir pe pămînt sau cens și îndeplinind și celelalte îndatoriri ce sunt cuprinse în privilegiul acelor sași din Sibiu”⁵⁵. Nu mult timp mai târziu, la 20 ianuarie 1320, regele întărește dreptul sașilor „din scaunul Mediaș, Șeica Mare și Șeica Mică”, extins asupra celor aflați în aria lor teritorială de a beneficia de același privilegiu (*eadem libertas*) și de a se îndruma în judecări după „același obicei” ca și „comunitățile sașilor din Sibiu”⁵⁶. În 1322, regele restituie mănăstirii Cîrța și tuturor domeniilor și oamenilor aflați în dependența ei dreptul de a beneficia de „întreaga libertate a locuitorilor provinciei Sibiu (*provinciales de Cybinio*), împreună cu acești locuitori”⁵⁷.

Confirmarea de către rege în 1317 a privilegiului lor fundamental, *Andreanum*⁵⁸, a fost pentru sași un puternic impuls în tendința lor de agregare în

⁵² UKB, I, p. 77; v. confirmarea din 1265, p. 95—96.

⁵³ *Ibidem*, p. 94.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 357.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 315—316; DIR, C, veacul XIV, 1, p. 240—241.

⁵⁶ UKB, I, p. 331—332; DIR, C, veacul XIV, 1, p. 284.

⁵⁷ UKB, I, p. 356—357; DIR, C, veacul XIV, 1, p. 30.

⁵⁸ UKB, I, p. 322—323.

formula „libertății” sibiene. Avîntul mișcării a fost chiar afit de puternic în anii următori încît avea să determine reacția regalității.

Reînnoirea privilegiului din 1224 al lui Andrei II a fost concedată sașilor la insistențele reprezentanților lor, „greavii (comiții) Blafuuz și Henning, care au acționat ca reprezentanți ai întregii comunități a sașilor din Sibiu și a celor ținînd de scaunul sibian” (*...comites Blafuuz et Henning pro tota universitate Saxonum de Chybinio et ad sedem Chybinensem pertinentibus...*)⁵⁹. Calitatea nobiliară sau cvasinobiliară a celor doi reprezentanți ai comunității săsești din „provincia” sibiană care au intercedat pe lângă rege și au obținut reînnoirea privilegiului lui Andrei II scoate în evidență rolul păturii sociale căreia îi aparțineau în prima etapă a luptei sașilor pentru autonomie⁶⁰.

Ca și păturile sociale suprapuse de alte proveniențe, greavii au cunoscut un puternic avînt în ultimele decenii ale secolului XIII în împrejurările favorabile create de luptele dinastice și de anarhia progresivă care a cuprins Regatul ungar. Apariția tot mai frecventă a greavilor în calitate de stăpîni de pămînt și de factor militar și politic constituie indiciul cel mai sigur al rolului lor eminent în lumea săsească în această vreme, rol pe care aveau să-l păstreze și în secolul următor⁶¹. Participarea lor la luptele dintre Bela și Ștefan, opțiunea lor finală în favoarea celui din urmă, precum și alte merite de ordin militar au fost larg răsplătite cu stăpîniri de pămînt și prin confirmări de stăpîniri⁶². Unul dintre numeroasele documente care relatează diverse episoade ale luptelor dintre cei doi regi ai Ungariei amintește chiar o atitudine generală a sașilor în cadrul conflictului, anume transferul fidelității lor de la regele titular la regele „tînăr”⁶³.

Prestigiul și puterea acumulată de greavi, exponenții cei mai de seamă ai lumii săsești în cursul secolului XIII și în bună parte al secolului următor, i-au îndemnat să redeschidă conflictul cu episcopia de Alba Iulia și să încerce să-l soluționeze cu mijloace de forță, în 1277.

Declanșat de contestația cu privire la o stăpînire teritorială între episcopie și comitele Alard din Ocna Sibiului, conflictul a intrat curînd pe făgașul vechiului antagonism dintre comunitatea sașilor, cei din provincia sibiană cît și cei care aspirau să se integreze în ea, și autoritatea ecleziastică străină lor de sub tutela căreia urmăreau să se emancipeze integral. În februarie 1277, sașii pătrund în Alba Iulia sub conducerea lui Gaan, fiul comitelui Alard, atacă însăși catedrala, pe care o devastează, ucigînd clerici și laici deopotrivă; nici celelalte biserici ale orașului nu au fost cruțate.

Sensul general al acestei acțiuni rezultă cel mai limpede din reacția înalților prelați ai bisericii catolice a regatului, întruniți la Buda, care îl excomunică pe Gaan, capul mișcării, și „pe părtașii răutății sale și pe complicitii inichității sale, sașii din părțile Transilvaniei...”⁶⁴. Un act regal din același an, evocînd aceleași împrejurări,

⁵⁹ UKB, I, p. 322—323.

⁶⁰ Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, p. 163—167.

⁶¹ G. Gündisch, *Sächsisches Leben*, p. 53—56.

⁶² UKB, I, p. 94, 95, 105, 110—111, 120.

⁶³ Faptul e semnalat de o diplomă emisă de cancelaria lui Ladislau Cumanul, la începuturile domniei lui: „...Saxones et alii homines regionis Transilvaniae ad patrem nostrum redierunt, eum naturalem terrae dominum cognoscentes”; UKB, I, p. 122.

⁶⁴ UKB, I, p. 132 și 133—134.

incriminează „furia și cruzimea neamului săsesc” care a devastat catedrala și a ucis numeroși clerici împreună „cu o mulțime de unguri...” (*...cum multitudine Hungarorum...*)⁶⁵. Regele Ladislau, sau mai degrabă factorii de conducere care acționau în numele lui în vremea minoratului său, au luat partea episcopiei, ceea ce a provocat tensiuni și probabil ciocniri armate cu sașii, situație amintită de un act regal din 1282, care răsplătește meritele unui iobag în lupta „împotriva sașilor din Transilvania care se sileau să pășească împotriva majestății noastre”⁶⁶.

Conflictul latent și permanent dintre sași și episcopia de Alba Iulia a cunoscut o puternică recrudescență cu forme violente în anii 1307—1308. Instalarea pe tronul Ungariei a unui rege german, principele Otto al Bavariei, la cauza căruia sașii s-au raliat cu entuziasm, le-a inspirat un nou curaj și hotărârea de a-și împlini revendicările în raport cu episcopia, care se opunea aspirațiilor lor⁶⁷. În acest cadru politic și în împrejurări care nu ne sunt cunoscute în detaliile lor, în februarie 1308 sașii lansează o nouă „expediție” împotriva episcopiei de Alba Iulia⁶⁸. Sfârșitul brusc al carierei regale a lui Otto de Bavaria, încarcerat de voievodul Transilvaniei și apoi scăpat prin fugă din captivitate (v. mai jos p. 169.) i-a împiedicat încă o dată pe sași să-și realizeze obiectivul; dimpotrivă, situația lor s-a agravat, în perspectivă imediată, din pricina ostilității pe care le-a manifestat-o voievodul Ladislau Kan, sprijinitor al episcopiei, căreia încerca să-i impună propria sa tutelă.

Doar sprijinul unei terțe puteri, cea voievodală în această etapă, cea regală mai târziu, a fost în măsură să salvgardeze pozițiile și interesele clerului ungar din Alba Iulia față de tendințele ostile ale sașilor. Depunând mărturie în legătură cu unul din punctele dezbătute între apărătorii sașilor și cei ai episcopiei, unul din martori constata că „oamenii din Sibiu au acolo o putere atât de mare încât zisul capitolu nu le-ar putea sta împotriva”⁶⁹.

Manifestarea cea mai remarcabilă a avântului autonomiei sibiene în anii de destrămare a puterii regale a fost alegerea unor comiți proprii din rândurile lor, în opoziție cu comitatul regal căruia îi fuseseră subordonați pînă atunci. Numele și funcția acestora apar într-o mărturie emisă în decembrie 1308 în favoarea sașilor, direct

⁶⁵ UKB, I, p. 133.

⁶⁶ DIR, C, veacul XIII, 2, p. 242; pentru puternica tendință spre autonomie manifestată de sași spre sfârșitul secolului XIII, v. și I. Moga, *Voievodul Transilvaniei. Fapte și interpretări istorice*, Sibiu, 1944, p. 13—24 (extras din „AIINC”, X).

⁶⁷ Pentru noi manifestări ale conflictului între unele decanate ale bisericilor săsești și episcopia de Alba Iulia, v. actele procesului dintre părți dezbătut în fața împuterniciților legatului papal în Ungaria în ianuarie-iulie 1309; UKB, I, p. 239—292. Adeziunea sașilor la cauza lui Otto de Bavaria a constituit unul din capetele de acuzare ale adversarilor lor, clerul ungar al episcopiei de Alba Iulia, *ibidem*, p. 273—276. Sprijinul acordat lui Otto împotriva candidatului papal, Carol Robert, a fost considerat un act de rebeliune față de Biserica romană și de regele angevin sprijinit de ea; *ibidem*, p. 256. Vehemența osulității Sibiului față de episcopia de Alba Iulia și sprijinul pe care l-a acordat decanatelor săsești „rebele” au fost denunțate de reprezentanții capitolului episcopal; *ibidem*, p. 267.

⁶⁸ UKB, I, p. 288.

⁶⁹ „...homines de Cibinio habent ibi tantam potentiam, quod dictum capitulum non posset eis resistere”; *ibidem*, p. 282.

implicați în conflictul cu Alba Iulia: *nos Gobolinus, Nicolaus, comites sedis Cybiniensis atque universitas eiusdem...*⁷⁰.

Cu înlăturarea comiților regali și instituirea unor comiți proprii, expresie a „universității” sibiene, mișcarea autonomistă a sașilor în raport cu instituțiile regatului a cunoscut momentul ei culminant de la sfârșitul secolului XII când a început să se manifeste. Și în această etapă mișcarea a fost condusă de pătura greavilor, a căror putere și prestigiu social se consolidaseră considerabil spre sfârșitul secolului XIII. Expresie a rolului social eminent al greavilor a fost încercarea regelui Andrei III de a-i atrage de partea sa în lupta pe care o susținea împotriva tendințelor autonomiste ale voievodatului. Actul din 22 februarie 1291 prin care recent înscăunatul Andrei III a confirmat privilegiile nobilimii ungare⁷¹, din care urmărea să facă reazemul principal al puterii sale și al încercării de a opri destrămarea regatului, cuprinde și prima tentativă de a-i asimila pe greavii sași cu pătura nobiliară ungară. „Sașii transilvăneni care țin domenii și se poartă ca nobilii” sunt investiți explicit de rege și cu unele privilegii rezervate pînă atunci de regalitate nobilimii ungare⁷². Stăpînirile lor de pămînt cu caracter ereditar au fost consolidate printr-un statut juridic similar celui al stăpînirilor de pămînt ale nobilimii ungare (dreptul de a dispune liber cu privire la domeniile lor, chiar în caz de desherență, menținerea acestora în familia greavului și în cazul cînd ar fi comis un act de infidelitate față de rege, limitarea sarcinilor fiscale ale oamenilor de pe pămîntul lor). Pe un plan mai general, care privește întreaga comunitate sășească din *provincia Cibiniensis*, comitele acesteia, numit de rege, își vedea considerabil reduse atribuțiile judiciare⁷³. Faptul e un indiciu însemnat pentru tendința sașilor de a reduce, dacă nu de a înlătura — cum aveau să o facă în deceniul următor — apăsarea acestei instituții de control a puterii regale asupra lor.

Îngrădirea puterii regale, exercitată prin comitat, și a celei voievodale împotriva căreia, dintru început, sașii s-au apărat prin privilegiile obținute de la regii Ungariei, tendința lor de a se autonomiza cît mai larg cu putință, ai cărei interpreți principali au fost greavii sași în vremea de anarhie a regatului și care a cunoscut manifestarea cea mai clară prin adeziunea lor la candidatura lui Otto de Bavaria, a provocat reacția celor două forțe amenințate să piardă controlul asupra unei părți însemnate a voievodatului.

Recunoașterea calității de corp privilegiat cu prerogativă politică comunității sășești din *provincia Cibiniensis*, teritoriu și etnie totodată, a fost consacrată o dată cu apariția congregațiilor, instituție de reprezentare a intereselor stărilor privilegiate. În 1289, sașii apar între grupurile reprezentate pe lîngă regele Ladislau, la Alba Iulia, la

⁷⁰ „...homines de Cibinio habent ibi tantam potentiam, quod dictum capitulum non posset eis resistere”; *ibidem*, p. 252; mai jos ei apar în calitate de „comites dictae Universitatis Saxonum...”; *ibidem*, p. 276.

⁷¹ *Ibidem*, p. 173—176.

⁷² „...Saxones transilvani praedia tenentes et more nobilium se gerentes”; *ibidem*, p. 174.

⁷³ „Item comes parochialis <text rupt> regni nostri ad praedictos Saxones transilvanos, non nisi in tribus articulis, videlicet furto vel latrocinio, facto decimarum ac monetarum debeat iudicare. Item si aliquis ipsorum per comitem parochialem se senserit aggravatum, ipsam causam revocet et reducat nostri iudicii <ad>...”; *ibidem*, p. 176.

dezbaterile pricinuite de reglementarea unor drepturi ale episcopiei⁷⁴. Doi ani mai târziu, în 1291, ei participă, alături de alte stări privilegiate la „congregația” ținută la Alba Iulia, în prezența lui Andrei III „pentru reformarea situației lor” (*...pro reformatione status eorundem...*)⁷⁵. În anul următor, reprezentanții comunității sașilor (*universitas Saxonum*) își dau adeviziunea, alături de cei ai nobilimii ungare, a secuilor și a cumanilor, la cooptarea tutorelui lui Andrei III între nobilii regatului⁷⁶. Încercarea lui Andrei III de a lega stările privilegiate din Transilvania de regat, pentru a-și consolida dominația asupra provinciei, manifestată prin acest act, a fost confirmată în 1298, când a avut loc o nouă întrunire a „congregației” regatului la Pesta, „cu toți nobilii unguri, cu secuii, sașii, cumanii...”⁷⁷.

La sfârșitul secolului XIII, așadar, comunitatea săsească din „provincia sibiiană”, dezvoltată în cadrul teritorial al prepoziturii libere a Sibiului și în cel delimitat de *Andreanum*, și-a fixat locul în sistemul de guvernare al voievodatului, ca stare privilegiată și ca factor constitutiv al vieții politice a țării. Cu unele oscilații și întreruperi determinate de evoluția generală a situației politice a Transilvaniei și de vicisitudinile proprii lor istorii, acest statut avea să fie confirmat, consolidat și extins la ansamblul elementului germanic din țară în cursul secolelor următoare⁷⁸; cu deosebirea că locul greavilor ca factor de conducere avea să fie preluat de orașe, a căror dezvoltare rapidă în

⁷⁴ UKB, I, p. 161.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 177.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 192—193.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 211.

⁷⁸ În timpul voievodatului-principat al lui Ladislau Kan, sașii au avut de înfruntat ostilitatea voievodului, hotărât să-și consolideze puterea și să aducă sub controlul său diversele autonomii și poziții regale din provincie. Adversitatea sa față de sași s-a manifestat felurit: prin sprijinirea episcopiei de Alba Iulia în litigiul ei de lungă durată cu sașii de sub jurisdicția ei și cu cei din „provincia” sibiiană care îi sprijineau; prin desprinderea forțată a comunităților din Mediaș, Șeica Mare și Biertan din legătura pe care o realizaseră cu cei din Sibiu; prin încercarea de a-i împiedica de a se înfățișa în Ungaria și de a se apăra în fața legatului papal, împotriva acuzațiilor episcopiei de Alba Iulia (v. mai sus, p. 154—155); în sfârșit, prin subordonarea directă a comitatului de Sibiu, după încercarea autonomistă a provinciei de a-și da comiți proprii; UKB, I, p. 295—296. În efortul său de a domina forțele centrifugale care sfărâmaseră unitatea regatului, Carol Robert a început prin a capta bunăvoința sașilor, factor însemnat în lupta pentru putere în Transilvania. În 1317, el a confirmat, la cererea reprezentanților sașilor, privilegiul lui Andrei II din 1224; textul documentului prezentat de sași regelui Carol Robert cuprindea, „ut dixerunt” spune actul regal cu o rezervă implicită, clauzele marii concesi din 1224 (UKB, I, p. 323). Cîteva luni mai târziu, anulînd o măsură a lui Ladislau Kan, Carol Robert extinde „libertatea” sibiiană asupra sașilor din Mediaș, Șeica Mare și Șeica Mică (*ibidem*, p. 331—332). Cîteva ani mai târziu, însă, după restaurarea puterii sale în Transilvania, regele și-a modificat politica și s-a străduit să oprească manifestările autonomiste tot mai îndrăznețe ale sașilor. În 1323, el a luat apărarea episcopiei împotriva sașilor „răsculați” din Șeica Mare. Tonul amenințător al regelui lasă să se întrevadă confruntările iminente (*ibidem*, p. 376). Hotărîrea regelui de a supune unui control riguros comunitatea săsească și de a-i stăvili progresiva emancipare de sub puterea regalității — expresie a acestei noi politici a fost învestirea voievodului Transilvaniei Toma și cu funcția de comite de Sibiu în 1324 (*ibidem*, p. 379, 381, 390, 391) și revocarea scutirilor de la jurisdicția voievodală acordate în trecut „de nevoie”, afirmă un act regal din 1324 (*ibidem*, p. 382—383) — au diminuat practic autonomia săsească. Răspunsul sașilor la inițiativa regelui a fost răscoala pentru înfrîngerea căreia Carol Robert a fost nevoit să întreprindă o expediție în Transilvania chiar în cursul anului 1324 (DIR, C, veacul XIV, 2, p. 137—139).

Conflictul dintre regalitate și sași nu a făcut decît să amîne integrarea tuturor sașilor într-o singură „universitate” și emanciparea lor largă de sub puterea centrală.

secolul XIV le-a permis să împingă pe al doilea plan al societății săsești elementul nobiliar, pentru a-l înlătura în cele din urmă cu totul. Pe această bază înnoită aveau să fie cuprinse, de-a lungul secolelor XIV și XV, și comunitățile autonome din Țara Birsei și din regiunea Bistriței în „universitatea” săsească. Triumful Reformei în Transilvania, care a rupt definitiv în cele din urmă legătura dintre episcopia de Alba Iulia și comunitățile săsești aflate în dependența ei în cursul secolelor anterioare, a desăvârșit procesul.

Mai greu de urmărit, din pricina documentației mult mai lacunare în ceea ce îi privește, e evoluția secuilor spre statutul de stare privilegiată în cursul secolului XIII; și totuși, etapele mari ale procesului și încununarea lui, la sfârșitul secolului, se pot clar sesiza pe temeiul puținelor documente contemporane păstrate și al datelor mai târzii, dar cu valoare retrospectivă⁷⁹.

Secuii, a căror origine e astăzi încă dezbătută, s-au asociat de timpuriu cu ungurii cu care au intrat în raporturi de dependență, foarte probabil încă din vremea migrației acestora spre vest și a cuceririi Panoniei. Ca și alte etnii, ei au obținut recunoașterea entității lor, supunându-se la îndatorirea de slujbă militară și la anumite obligații fiscale în folosul etniei dominante, ungurii. Rolul lor de element de acoperire a oștii ungare în înaintări și retrageri, așadar de avangardă și ariergardă, care le-a revenit în virtutea acestui pact original, explică deplasarea lor progresivă spre răsărit, pe măsura extinderii ariei de dominație a regatului în această direcție în secolele XI și XII. Stabiliți pe cursul Tîrnavelor, unde urmele lor se regăsesc mai târziu, secuii au fost deplasați la mijlocul secolului XII pe Olt și pe linia Carpaților Răsăriteni, unde aveau să se stabilizeze; grupurile rămase în urmă s-au contopit cu timpul în masa populației locale.

În noile lor așezări i-au surprins pe secuii invaziile tătarilor din 1241 și 1285, împotriva cărora au luptat împreună cu românii (v. p. 137—138 și 161), de la care au împrumutat și unele elemente de civilizație (v. mai jos, p. 185).

Din punct de vedere fiscal, secuii, crescători de vite, erau datori să presteze regalității dări în animale⁸⁰; mai târziu, apare în izvoare precizarea potrivit căreia darea secuilor consta dintr-un număr de boi prestați regalității la anumite prilejuri solemne.

Istoria secuilor în Transilvania e aceea a progresivei teritorializări a unei societăți gentile și a lentei ei evoluții spre formele de organizare seniorial-feudale prin despicarea comunităților întemeiate pe înrudire. În secolul XIII însă, sistemul tradițional de organizare, cel gentilic, e larg precumpănitor, deși își face apariția, în forme e drept modeste, stăpînirea cu titlu personal a pămîntului, bază a viitoarei categorii dominante în societatea secuiască.

⁷⁹ G. Bako, *Evoluția socială și economică a secuilor în secolele XIII—XV*, în „Studii și articole de istorie”, II, 1957, p. 39—56.

⁸⁰ Obligația e semnalată încă din 1256, cînd Bela IV întărește arhiepiscopiei de Strigoniu dreptul de a percepe zeciuiala din veniturile regalității, între altele cele care i se cuveneau „...ex parte Siculorum et Olacorum in pecudibus, pecoribus et animalibus quibuslibet...”; UKB, I, p. 80.

În secolele XI și XII, secuii s-au convertit la creștinism, în ritul Bisericii apusene.

Politica regalității în secolul XIII în Transilvania, de sprijinire a autonomiilor teritoriale pe bază etnică și social-nobiliară, pentru a evita primejdia autonomizării voievodatului, s-a răsfrint, firește, și asupra secuilor. Indiciile autonomiei lor teritoriale apar încă din 1222, când unul din actele emise de Andrei II în favoarea Ordinului teutonic amintește de „terra Siculorum”⁸¹, localizată neîndoiește în regiunea popasului final al seminției lor.

Unitățile autonome secuiești, *terrae* în secolul XIII, „scaune” (*sedes*) în secolele următoare, erau cadrul teritorial de organizare a ginților secuiești, de împlinire a funcțiilor lor militare, judecătorești și administrative. Regulile după care se îndrumau colectivitățile secuiești în desfășurarea acestor funcțiuni erau cutumele ancestrale, *mos siculorum*, și *jus siculorum*. Privilegiul care consfințea acest drept tradițional de autogovernare a autonomiei era *libertas siculorum*.

În cursul secolului XIII, diversele comunități autonome secuiești, *universitates*, tind, prin evoluție spontană sau, mai degrabă, din inițiativă regală, să se grupeze într-un corp teritorial-etnic, sub o căpetenie unică, *comes siculorum*⁸². Crearea acestei instituții în cursul secolului XIII, sub controlul regalității, a consfințit constituirea autonomiei teritorial-etnice a secuilor din Transilvania sau a celei mai mari părți a lor. Dependența de regalitate a comitelui secuilor a fost unul din mijloacele menținerii sub controlul ei a țării. Destrămarea puterii regale la sfârșitul domniei lui Ladislau Cumanul și apoi, accelerat, după dispariția lui Andrei III, a produs o modificare și în regimul politic al secuilor, al căror comite a trecut de sub autoritatea regalității sub cea a voievodului Transilvaniei, Ladislau Kan. Una din condițiile reconcilierii din 1310 între Carol Robert și voievodul Transilvaniei a fost „restituirea” de către cel din urmă a unui șir de poziții regale uzurpate între care și „comitatul” secuiesc⁸³.

Spre sfârșitul secolului XIII autonomia teritorială a secuilor s-a convertit în „stare” privilegiată în cuprinsul voievodatului, în procesul general de constituire a stărilor privilegiate grupate în congregația țării. În 1289, regele Ladislau confirmă o posesiune a capitlului episcopiei de Alba Iulia, după ce a consultat „pe toți clericii, nobilii unguri, sașii și secuii părții transilvane”⁸⁴. În 1291, la adunarea convocată de Andrei III la Alba Iulia au participat și secuii, alături de nobili, sași, români; în anul următor, secuii figurează alături de marii dregători ai regatului, de nobilimea ungară, de sași și cumani la o însemnată reuniune la Buda, în calitate de stare privilegiată⁸⁵. În

⁸¹ UKB, I, p. 19—20.

⁸² Un Moyus „comes Siculorum nostrorum” într-un act din 1291 al lui Andrei III; *Székely Oklevéltár*, ed. K. Szábo, I, 1211—1519, Cluj, 1872, p. 26—28; v. și p. 29. Un Petru comite al secuilor în 1294, DIR, C, veacul XIII, 2, p. 406.

⁸³ „Item promissimus eidem restituere et remittere argentifodinam de Rodna, comitatum de Byzterce, comitatum de Scibinio, comitatum Siculorum, villas Dees, Clus et Zeek cum officio camerae, quod in eisdem villis haberi consuevit; UKB, I, p. 296.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 161.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 192—193.

aceeași tovarășie au participat la congregația regatului la Pesta, în august 1298⁸⁶. Participarea la congregațiile voievodatului, care aveau să se permanentizeze în secolele următoare, a asigurat „universității” secuiești calitatea de componentă a regimului de guvernare a Voievodatului transilvan, alături de nobilimea ungară și de „universitatea” săsească.

Românii în sistemul voievodatului⁸⁷. O evoluție similară celorlalte „națiuni” din voievodat părea rezervată și *românilor*, celor din sudul țării îndeosebi, a căror autonomie teritorial-politică cunoaște acum un reviriment însemnat în cadrul noului curs politic al regalității ungare manifestat, deși oscilant, după marea invazie tătară. Doi factori au determinat precumpănitor această evoluție a politicii regalității: nevoia acută de forțe militare, inclusiv cele ale românilor intra și extracarpatici, și, legat de aceasta, modificarea politicii confesionale.

Slăbirea structurilor militare ale regatului ca urmare a asaltului tătar din 1241—1242, pierderea treptată a încrederii într-o mare cruciată antimongolă, zadarnic așteptată după 1241, confruntările militare multiple pe diversele fronturi în care se afla angajată politica externă a regatului au constrâns conducerea acestuia să apeleze tot mai des la forțele „auxiliare”, ale popoarelor din cuprinsul teritoriilor dominate, între care se aflau și românii, dinlăuntrul și din afara arcului carpatic.

S-a văzut partea asumată de români în organizarea apărării antimongole în Carpații Răsăriteni imediat după retragerea primului asalt mongol împotriva Regatului ungar (v. mai sus p. 137—138). Dar regatul a făcut apel masiv la concursul militar al românilor nu numai în Răsărit și în Sud-est, dar și în conflictele cu adversarii săi din Apus. Prins într-o aprigă înfruntare cu Boemia regelui Ottokar I Premysl, regele Bela IV a concentrat în 1260 o mare oaste, amalgam de corpuri recrutate atât din rîndurile popoarelor cuprinse în teritoriile regatului cât și dintre aliații săi răsăriteni. Participarea românilor la această oaste e atestată multiplu de surse — între care o scrisoare a regelui Boemiei — și e certă⁸⁸. Mai greu de determinat e regiunea din care proveneau românii care au participat la marea înfruntare dintre regatele ungar și boem. Ca și scrisoarea regelui Boemiei, cronică în versuri a lui Ottokar de Styria îi amintește pe români imediat

⁸⁶ „Item promissimus eidem restituere et remittere argentifodinam de Rodna, comitatum de Byzterce, comitatum de Scibinio, comitatum Sicularum, villas Dees, Clus et Zeek cum officio camerae, quod in eisdem villis haberi consuevit; UKB, I, p. 211.

⁸⁷ A. Decei, *Contribution à l'étude de la situation politique des Roumains de Transylvanie au XIIIe et au XIVe siècle*, Bucarest, 1940 (extrait de la „Revue de Transylvanie”, VI, 2); P. Iambor, *Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, „Alliac”, XVII, 1974, p. 211—223; Gh. I. Brătianu, *Les assemblées d'états et les Roumains de Transylvanie*, „Revue des études roumaines”, XIII—XIV, 1974, p. 9—27.

⁸⁸ Înșiruirea aliaților lui Bela IV în textul scrisorii adresate de regele Boemiei papei amintește pe „Danielem regem Russie et filios eius et ceteros Ruthenos et Thartaros qui in auxilium venerant, et Boleslaum Cracoviensem et Lozkonem iuvenem Lansatie ducem et innumeram multitudinem inhumanorum hominum, Cumanorum, Ungarorum et diversorum Sclauorum, Sicularum quoque et Valahorum, Bezzeminarum et Ismaelitarum, Schismaticorum etiam, utpote Grecorum, Bulgarorum, Rasiensium et Bosnensium hereticorum...”; Humuzaki, I, p. 287. Pentru rolul popoarelor încadrate în sistemul militar al Regatului ungar și desfășurarea războaielor ofensive și defensive ale acestuia, v. monografia lui H. Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972.

după secui în înșiruirea „limbilor” — a popoarelor — din care era alcătuită oastea regelui Bela; faptul pare să dea dreptate aceloră dintre istorici care susțin proveniența transilvană a corpului de oaste românesc⁸⁹. Un alt izvor îi situează însă în alt context etno-geografic, anume după tătari, ruși, cumani și pruteni, ceea ce poate indica o proveniență extracarpatică⁹⁰. Dată fiind conjunctura politică a momentului nu e exclusă participarea atât a românilor extracarpatici cât și a celor intracarpatici la încheștarea de la Kroissenbrunn, încheiată cu o victorie desăvârșită a regelui Boemiei. Unsprezece ani mai târziu, românii au participat din nou, alături de unguri, secui și cumani la luptele împotriva Boemiei⁹¹.

A doua mare invazie tătară în Regatul ungar, cea din 1285, a fost un nou prilej de manifestare a rolului militar al românilor, care împreună cu secuii și sașii au fortificat pasurile munților îngreunând considerabil mișcările invadatorilor⁹². Și în anii următori factorii de conducere ai regatului au făcut apel la cele trei „națiuni” din sudul Transilvaniei pentru a face față diverselor manifestări ale primejdiei tătare.

Alături de obligațiile militare se aflau cele fiscale care, împreună, defineau statutul românilor și constituiau contravaloarea autonomiei lor străvechi, similară celorlalte autonomii ale variatelor popoare cuprinse în Regatul ungar. Pe plan de egalitate apar românii alături de secui și de sași într-unul din actele emise de regele Bela IV în favoarea arhiepiscopiei de Strigoni, prin care îi reconfirma un șir de venituri datorite de întemeietorii regatului: „de asemenea — amintește actul regal — să aibă dreptul de a strânge dijele din veniturile regale, din partea secuilor și a românilor, dijele în vite mari, mici și în orice fel de animale, afară din darea de pământ a sașilor, dar să aibă dreptul de a lua de la românii de oriunde și de la oricare dintre ei dijele obișnuite a se plăti în Regatul Ungariei...”⁹³. Nici o discriminare nu transpare în acest însemnat document.

Posibilitatea participării românilor la sistemul politic în curs de constituire al voievodatului pe temeiul unor structuri teritorial-politice autonome a fost înlesnită de înlăturarea sau măcar de diminuarea presiunii confesionale, a tendinței clar manifestate

⁸⁹ „Kunic Welân vor noch sider/nie gewan sô grôze maht/in sinem dienster dar brâcht liut von manigen sprâchen: Zôkel und Walachen/die kômen allenthalben gesamt mit den Valben, Sirven und Niugaere Turken und Tâtraere, Râzen, Pozzen und Krawâten, ir hêrschaft die herren hâten/zu Ungern von dem Kunic rîch, / darum si muosten dienstlich/ Kunic Wêlân wesen undertân; *Ottokars Österreichische Reimchronik*, ed. J. Seemüller, Hannover, 1893, p. 98, versurile 7389—7402; MGH, *Scriptores qui vernacula lingua usi sunt*, V, 2. M. Dan, *Cehi, Slovaci și Români în veacurile XIII—XVI*, Sibiu, 1944, p. 17—19; cf. Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 165—166; pentru localizarea acestor vlahi în Banat, v. I. Nistor, *Țara Severinului și Banatul timișan*, București, 1945, p. 209 (extras din AAR, MSI, s. III, t. 27).

⁹⁰ „A<nno> 1263 (greșit, în loc de 1260), regnante Przemelone, seu Ottakaro... qui... dilatavit gloriam suam, maxime de triumpho famoso contra reges Hungarie et diversarum populorum nationum, Tartarorum, Comanorum, Walachorum, Ruthenorum, Pruthenorum, Hungarorum et aliarum regionum victoria sibi celitus administrata...”; *Necrologium Olomucense*, în „Archiv für Österreichische Geschichte”, LXV, 1884, p. 493.

⁹¹ „...nû kom ouch an der vart/Walachen, Unger, Zokel, Walben,/ die begunden allenthalben/ die Tiutschen umbegeben“; *Ottokars Österreichische Reimchronik*, p. 145, versurile 10963—10966.

⁹² „... sed Siculi, Olahi et Saxones omnes vias ipsorum cum indagibus stipaverunt sive giraverunt“; *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, ed. Ferd. Knauz, II, 1882, p. 419.

⁹³ UKB, I, p. 80.

în primele decenii ale secolului de a suprima „schisma“ dinlăuntrul regatului împreună cu religiile necreștine. Invazia mongolă și urmările ei dezastruoase au silit regalitatea ungară să se îndepărteze considerabil de politica intransigentă aplicată în trecut la recomandările imperative ale papalității teocratice. Presiunea realităților imediate a abătut puterea regală de la directivele papale, a căror aplicare trezise în deceniile anterioare ostilitatea unei părți însemnate a locuitorilor regatului față de regalitate. Desigur, nici acum nu au lipsit îndemnurile și injoncțiunile papalității; și acum papalitatea și-a trimis legații în Ungaria pentru a determina conducerea regatului să reia direcțiile de politică internă și externă care cunoscuseră o largă aplicare înainte de invazia mongolă — politica de asimilare confesională, de realizare a unității de credință înlăuntrul regatului, de cruciată împotriva păgînilor și a schismaticilor în afară —, dar ele au rămas fără efect durabil în timpul domniilor lui Bela IV, Ștefan II și Ladislau Cumanul. Spiritul cruciatei care cunoscuse manifestări puternice în perioada anterioară a cedat locul pe plan extern negocierilor și chiar înțelegerilor cu tătarii, îndeosebi după 1260, iar pe plan intern unui grad sporit de toleranță față de „schismatici“ și păgîni.

Alarmat de stările de lucruri din Ungaria, un înalt cleric catolic dintr-o țară învecinată, episcopul Bruno de Olmütz (Moravia) și-a comunicat impresiile curiei papale în ajunul celui de al doilea Conciliu de la Lyon (1274), denunțînd în termeni vehemenți evoluția politicii interne și externe a Regatului ungar; „Acestea sunt pericolele ce amenință creștinătatea din partea Ungariei: mai întîi, faptul că sunt ocrotiți în regat cumanii, dușmani atroce nu numai ai străinilor, dar și ai locuitorilor regatului și urmînd un chip de luptă mai puțin obișnuit altora, necruțînd copiii și bătrînii, îi trag pe tinerii și tinerele capturați la obiceiul ticăloșiei ritului lor, astfel încît și-au înmulțit în asemenea măsură puterea prin aceștia încît o primejdie și un dezastru sigur pîndesc din această pricină nu numai Ungaria dar și țările învecinate. De asemeni, în acest regat sunt ocrotiți în chip manifest ereții și *schismaticii* (s.n.) fugiți din alte țări. Iată, însăși regina Ungariei este cumană, iar rudele ei cele mai apropiate sunt și au fost păgîni. Două fiice ale regelui Ungariei au fost căsătorite cu ruteni care sunt schismatici. Sora cea tînără a acestui rege a fost dată lui Vatzes, dușman al bisericii. Rutenii sunt schismatici și totodată supuși ai tătarilor...”⁹⁴.

Statutul „schismaticilor“, între care românii neîndoielnic erau cei mai numeroși, devenea așadar, alături de situația cumanilor rămași păgîni sau recăzuți în ritul păgîn, una din chestiunile cele mai spinoase ale politicii interne a regatului, cu însemnate ramificații și implicații externe. Pentru a bloca această evoluție care îi contrazicea flagrant țelurile, papalitatea a trimis în Ungaria, în toamna anului 1278, un legat, pe nume Filip, episcop de Fermo, al cărui mandat includea Polonia și Cumania, așadar și teritoriile de la sud și răsărit de Carpați peste care se întindeau pretențiile de dominație ale Ungarici. Misiunea legatului papal era să instaureze efectiv unitatea de credință catolică în regat și să atragă din nou Ungaria în programul de cruciată al papalității. În 1279, sinodul de la Buda, convocat din inițiativa legatului papal, a scos în afara legii confesiunea răsăriteană, „schisma“, interzicînd preoților de rit răsăritean să

⁹⁴ *Relationes episcopi Olomucensis Pontifici porrectae*, în MGH, *Leges*, IV, *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*, III, Hannovrae et Lipsiae, 1904—1906, p. 590.

oficieze slujbe, iar credincioșilor să participe la acestea. Utilizarea forței urma să asigure respectarea acestei hotărâri ca și a interdicției pentru „schismatici” de a construi biserici și capele. Cîteva luni după Conciliul de la Buda, papa Nicolae III i-a cerut lui Ladislau să-i alunge din regatul său atît pe eretici cît și pe schismatici. Regele însă, urmînd propriile sale înclinații și opțiuni și direcțiile politice urmate de predecesorii săi după 1241, nu s-a grăbit nici să aplice hotărârile Conciliului de la Buda, nici să dea curs îndemnurilor papei. Dimpotrivă, el a lăsat libertate de manifestare cultului ortodox și a permis cumanilor să persevereze în credințele lor.

Toleranța și chiar părănirea lui Ladislau Cumanul față de confesiunea ortodoxă apare în repetate rînduri menționată în sursele vremii. În cazul special al românilor, anume al celor maramureșeni, atitudinea regelui a lăsat un ecou în *Cronica moldo-rusă*, așternută în scris în secolele XV—XVI, înregistrare tîrzie a unor evenimente și tradiții din secolul XIII. Amalgamînd anacronic personaje și situații diferite, cronica subliniază înclinația regelui Ungariei spre pravoslavie: „Iar Vladislav craiul era nepot de frate al lui Sava arhiepiscopul sîrbilor, și a fost botezat de dînsul și păstra credința lui Hristos în taină, în inimă, iar după limbă și orînduiala crăiască era latin”. În aceste condiții, nu e de mirare că regele a acordat românilor dreptul de a-și păstra credința: „Ei deci s-au închinat craiului Vladislav rugîndu-l să nu-i împingă la legea latină și să le dea voie să-și fie legea creștină grecească și să le dea pămînt pentru trai”⁹⁵.

Concesia acordată de Ladislau românilor maramureșeni se afla neîndoielnic în concordanță cu linia sa generală de conduită în problemele confesionale. Constatarea e confirmată nu numai de caracterizarea situației interne din regat de către episcopul Bruno de Olmütz, dar și de ancheta instituită din inițiativă papală după moartea lui Ladislau Cumanul în scopul de a stabili dacă regele a încetat din viață ca „eretice”, „schismatic” sau catolic.

În acest cadru favorizant, caracteristic intervalului care separă marea invazie a mongolilor în Ungaria de ultimul deceniu al secolului XIII, s-a produs și revirimentul politic al românilor din Transilvania care se întrevede la lumina puținelor izvoare disponibile cu privire la evoluția situației lor în acest răstimp. Iar principala manifestare a acestui reviriment a fost restaurarea autonomiei românești din Țara Oltului și, poate, ca tendință de scurtă durată, și a celei a Țării Hațegului.

Indiciul cel mai sigur al restaurării Țării Oltului ca entitate teritorial-politică românească, sub o căpetenie românească, după 1241, se află în documentul care înregistrează sfîrșitul acestui statut în 1291. Actul regelui Andrei III din 11 martie 1291, care consemnează prima congregație a tuturor stărilor din Transilvania, oferă și cîteva din cele mai însemnate știri cu privire la Țara Oltului în secolul XIII. Alături de alte știri, din alte izvoare, ele fac posibilă fixarea cîtorva jaloane din istoria acestei țări românești care a avut un destin diferit de cel al celorlalte formațiuni similare.

⁹⁵ *Cronica moldo-rusă*, în *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 155—156 (text slav) și 158—159 (traducerea românească); pentru identificarea lui Vladislav Cumanul și pentru mediul transilvan de unde a izvorît această tradiție, v. O. Pecican, *Roman și Vlahata. O gestă slavo-română scrisă în Bihor (sec. XIV)*, în „Familia”, seria V, an 28, 1992, nr. 5.

La începutul secolului XIII, dacă nu încă dinainte, Țara Oltului, unde se fixase principala entitate politică românească din Transilvania după înaintarea ungarilor pe valea Someșurilor și a Mureșului, a fost amputată de o parte din teritoriul ei în folosul mănăstirii cisterciene de la Cîrța, la marginea apuseană a țării, acolo unde probabil se aflase inițial centrul ei⁹⁶. În ciuda acestei amputări, autonomia țării, care în 1222 apare sub denumirea de *terra blacorum*, s-a păstrat sub o căpetenie românească, un voievod căruia sașii învecinați i-au atribuit titlul de *Herzog*. Voievodul român din Țara Oltului e căpetenia cu care se cuvine neîndoielnic identificat *Herzog*-ul român din *Cîntecul Nibelungilor* (primele decenii ale secolului XIII). Acest voievod, din țara românilor — *Herzoge Râmunc uzer Vlâchen lant* — își face apariția în povestirea germană la curtea regelui Attila, însoțit de un corp de oaste alcătuit din 700 de călăreți⁹⁷. Stăpînirea „ducelui“, adică a voievodului român din Țara Oltului, s-a întins poate, cum s-a presupus nu fără temei, și asupra teritoriului corespunzător de la sud de Carpați; argumentul cel mai puternic în favoarea acestei ipoteze rămîne luarea în stăpînire de către domnii Țării Românești în secolul XIV a Țării Oltului, devenită între timp țară a Făgărașului, în cadrul reglementării de ansamblu a raporturilor lor cu Regatul ungar. Titlul de „herțeg“, care exprimă calitatea de stăpînitori ai domnilor Țării Românești în teritoriile intracarpate obținute ca feud de la regele Ungariei, pledează puternic în favoarea localizării aici a „ducelui“ (*Herzog*) Ramunc din legenda *Nibelungilor*⁹⁸.

Cîndva însă, după 1222, cînd apare sub denumirea de *terra blacorum*, Țara Oltului și-a pierdut caracterul de țară românească sub raport politic, întrucît a încetat să se mai afle sub conducerea voievodului sau herțegului român. Cînd însă și în ce fel s-a petrecut această deposedare?

În 1291, ancheta întreprinsă de regele Andrei III a stabilit că posesiunile Făgăraș (*Fogros*) și Sîmbăta (*Zumbothel*), revendicate de „fidelul“ regelui, magistrul Ugrinus, aparținuseră acestuia și „antecesorilor“ săi și că i-au fost înstrăinate pe nedrept (*a se indebite alienatas*). Aserțiunea se sprijinea pe privilegiile aduse ca mărturie de reclamant⁹⁹.

⁹⁶ A. Bunea, *Stăpînii Țării Oltului*, București, 1910, p. 9 (Academia Română, Discursuri de recepțiune, XXXIV).

⁹⁷ În *Cîntecul Nibelungilor*, care datează cel mai tîrziu din prima jumătate a secolului XIII, înainte de anul 1241, anul invaziei mongolilor și al intrării lor masive în conștiința istorică europeană, românii sunt situați în cîmpul geografic al Europei Răsăritene, alături de ruși, greci și poloni: „Von Riuzen und von Kriechen reit dâ manic man: / den Poelân und den Vlâchen sach man swinde gân / ros diu vil guoten sie mit kreften riten. / swaz si site hêten, der wart vil wê nec vermiten... Der Herzoge Râmunc uzer Vlâchen lant, / mit sieben hundert mannen kom er für si gerant“ /; A. Armbruster, *Nochmals „Herzoge Râmunc uzer Vlâchen lant“*, „RRH“, XII, 1973, 1, p. 89; v. tot aici și alte referințe la români în *Cîntecul Nibelungilor*.

Deși recunoaște imposibilitatea de a localiza cu precizie „țara românească“ din eposul german, A. Armbruster înclină să o identifice cu Țara Făgărașului, cu motive temeinice.

⁹⁸ „Cuvîntul *herțeg* e un evident împrumut săsesc. *Herzog* au zis sașii veniți în Ardeal pe la jumătatea secolului XII voievodului român care stăpînea în „țara românilor“, de care ținea și Făgărașul“; I. Minea, *Din trecutul stăpînirii românești asupra Ardealului. Pierderea Amlașului și Făgărașului*, București, 1914, p. 7, nota 9 (extras din „Convorbiri literare“, XLVIII). E sigur că această țară s-a aflat în legătură cu cea de la sud de Carpați cu care a constituit probabil o unitate; D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI—XVII*, Cluj, 1963, p. 1—3 (extras din „AIAC“, VI, 1963).

⁹⁹ UKB, I, p. 177.

Introducerea ascendenței lui Ugrinus în stăpînirea Făgărașului și a Sîmbetei a fost un act de forță al regalității ungare care, pe calea aceasta, a infiltrat în Țara Oltului o familie nobiliară ungară. Mai mult încă, dată fiind însemnătatea pe care avea să o dobîndească Făgărașul la sfîrșitul secolului — aici a fost construită cetatea de unde avea să fie condusă țara devenită a Făgărașului — e sigur că „antecesorii” lui Ugrinus au fost așezați la cîrma țării, în locul voievodului sau herțegului român care se aflase înainte în fruntea ei. Actele regale — *instrumenta ac privilegia* — emise în favoarea predecesorilor lui Ugrinus au dat caracter „legal” acestei infiltrații; dreptul regal se așternea astfel peste dreptul comunității localnicilor, peste dreptul „țării”. Cît privește vremea în care s-a petrecut luarea în stăpînire a așezărilor amintite de către strămoșii lui Ugrinus se poate presupune legitim că, întrucît termenul *antecessores* indică cel puțin două generații, infiltrarea lor în Țara Oltului s-a produs înainte de marea invazie tătară din 1241. Întrucît în 1222 *terra blacorum* e atestată de un document și întrucît așadar evenimentul s-a petrecut între acest an și vremea invaziei mongole, cea mai probabilă siturare în timp a uzurpării Țării Oltului de către familia lui Ugrinus cu sprijinul regalității ungare trebuie pusă în legătură cu marea ofensivă ungară împotriva Statului vlaho-bulgar, în anii 1232—1233, și cu însemnatele restructurări teritorial-politice care au însoțit-o.

Tot aûit de incertă ca și data preluării de către strămoșii lui Ugrinus a stăpînirilor din Țara Oltului e și cea a pierderii lor de către ei. Verosimilă pare interpretarea potrivit căreia românii din Țara Oltului au folosit răsturnările provocate de invazia mongolă pentru a alunga din rîndurile lor neamul lui Ugrinus, căpetenia impusă de regalitate la conducerea comunității lor, zădărnîcînd astfel prima supunere a țării lor direct dominației Regatului ungar.

Caracterul de „libertate” românească a Țării Oltului după 1241 — în sensul de țară autonomă, „lăsată” românilor, sub conducere românească, la fel ca țările lui Litovoi și Seneslau —, e confirmat de un act al regelui Bela IV care, la 20 august 1252 conceda comitelui secuî Vincentiu, „fiul lui Akadas secuîul din Sebeș”, o stăpînire de pămînt, *terra Zek*. Această stăpînire care aparținuse anterior unui sas, pe nume Fulkun, pustiită de locuitori „din pricina devastării tătarilor” — afirmă documentul regal — era așezată „între pămînturile românilor din Cîrța, ale sașilor din Bîrsa și pămînturile secuîilor din Sebus...”. *Terrae blacorum de Kyrch*, adică „pămînturile românilor din Cîrța”, sunt, cum s-a susținut în chip repetat, cu drept cuvînt, o altă denumire pentru Țara Oltului sau *terra blacorum* din 1222¹⁰⁰. Denumirea pare a fi fost adoptată după numele centrului

¹⁰⁰ „...accedens ad nos fidelis noster Vincencius comes filius Akadas Siculus de Sebus... diligenter postulavit quod teram Zek, quae quondam Fulkun Saxonis fuerat sed per devastationem Tartarorum vacua et habitatoribus carens remanserat inter terras Olacorum de Kyrch, Saxonum de Barasu et terras Siculorum de Sebus...”; UKB, I, p. 77—78; DIR, C, XIII, 2, p. 5—6. În general s-a admis că „pămînturile românilor din Cîrța” sunt o altă denumire pentru Țara Oltului sau „terra blacorum”: „Cîrța se numește ca *pars pro toto* a țerii Făgărașului”; I. Pușcariu, *Fragmente istorice despre boierii din Țara Făgărașului*, I, Sibiu, 1907, p. 27; A. Bunea, *Stăpînii Țării Oltului*, p. 9. „Diploma lui Andrei II din 1222 îl numește <autorul se referă la teritoriul Țării Oltului> terra Blacorum, iar mai tîrziu în 1232 <greșit pentru 1252> diploma lui Bela IV îl numește terra Blacorum de Kyrch = țara românilor din Cîrța”; Z. Păclișanu, *Vechile districte românești de peste munți*, „RIR”, XIII, 1943, p. 19—20; opinie împărtășită de editorii volumului *Documenta Valachorum*, p. 74. Opinie separată face P. Binder, *Considerații istorice cu privire la primele așezări românești amintite în documentele medievale (localizarea lui „Kerch Olachorum”)*, în „AIAC” VII, 1969, p. 317—320; potrivit acestui autor așezarea menționată în 1252 se afla pe rîul Corlat în scaunul Sepsî (interpretare forțată).

inițial al Țării Oltului care numai spre sfârșitul secolului, ca urmare a preluării controlului de către unguri, s-a deplasat spre vest, la Făgăraș. În această vreme, așadar, la unsprezece ani după invazia tătară, Țara Oltului e atestată din nou cu calitatea ei de țară a românilor, *terra blacorum*, ca în 1222, o „libertate” românească din care infiltratul străin fusese înlăturat. O autonomie românească teritorială, cel puțin, se salvase înlăuntrul arcului carpatic. Pe temeiul acestei autonomii teritoriale, românii, adică reprezentanții țării autonome, au apărut între stările celei dintii congregații a stărilor din voievodat convocată de Andrei III la Alba Iulia în 1291. Suprimarea acestei autonomii în urma reinstalării neamului lui Ugrinus la Făgăraș și Sîmbăta a pus capăt participării românești la congregația provinciei în această etapă.

Și mai incertă este evoluția statutului Țării Hațegului în secolul XIII. Puternicele ei structuri cneziale constatate în secolele XIV—XV lasă să se întrevadă o realitate politică voievodală proprie sau în asociere cu țara geografic corespunzătoare din sudul Carpaților, pe Valea Jiului, țară cunoscută în secolul XIII sub denumirea conducătorului ei, Litovoi¹⁰¹. Și aici valul ofensiv ungar din 1232—1233 pare a fi adus o primă modificare însemnată, anume desfacerea legăturii cu țara lui Litovoi, situație reflectată de Diploma cavalerilor ioaniți din 1247. Pasajul din diplomă care statuează regimul obligațiilor țării lui Litovoi față de cavaleri exceptează de la regim „Țara Hațegului” (*terra Harszoc*) ale cărei îndatoriri vasalice, se deduce prin antiteză, rămîneau în folosul direct al regatului. Desprinderea din legătura cu teritoriul oltean corespunzător nu însemna însă neapărat integrarea în sistemul administrației regale; Țara Hațegului și-a păstrat, după toate probabilitățile, autonomia sau, ca și cea a Oltului, și-a recîștigat-o în urma invaziei mongole; în fapt, autoritatea regală nu e semnalată în regiune decît din 1276, data primei mențiuni a unui comite de Hațeg, o dată cu care țara, comunitatea cnezială a regiunii, a început să fie integrată în sistemul administrativ al regatului¹⁰².

Restaurarea unei autonomii teritoriale românești și suspendarea temporară a aplicării criteriului de discriminare confesională, al cărui rol avea să se dovedească atît de însemnat în viitor pentru definirea regimului politic al voievodatului și al „națiunilor” sale, au deschis posibilitatea recunoașterii ca *stare* și a românilor alături de celelalte *națiuni-stări*. Tendința părea pe cale să se consolideze spre sfârșitul domniei lui Ladislau Cumanul, cînd românii apar în textele oficiale în această calitate. Așezarea pe plan de egalitate a românilor cu celelalte stări s-a manifestat limpede în 1288, anul în care s-a reunit cea dintii congregație a nobilimii transilvane. Hotărîită să se opună strînsei cooperări dintre rege și tătari și contactelor pe care le întrețineau, ierarhia catolică a regatului, în persoana arhiepiscopului Lodomieriu de Strigoni, a adresat un insistent apel „tuturor nobililor unguri, sașilor, secuilor și românilor din comitatele transilvane al Sibiului și al Bîrsei” cerîndu-le să-l oprească pe rege de la inițiative considerate a fi

¹⁰¹ R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988 passim (lucrarea e rezultatul ultim al unor îndelungate cercetări speciale și însumează practic toate cunoștințele acumulate de istoriografie în privința acestei străvechi unități social-politice românești); cf. I. Drăgan, *Originile individualității istorice a Țării Hațegului în evul mediu*, „AIIAC”, XXV, 1982, p. 26—27.

¹⁰² R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, p. 254—256.

dăunătoare regatului¹⁰³. Așadar, în 1288, românii din cele două comitate amintite, implicate în situațiile create de politica regelui Ladislau, erau tratați de unul din vîrfurile ierarhiei catolice a Ungariei ca factor politic egal cu celelalte „nații”, stare etnică recunoscută cu același titlu ca și sașii, secuii și nobilimea ungară.

Expresie supremă a „stărilor” transilvane, instituție de reprezentare a intereselor lor, *congregația generală* a țării și-a făcut apariția în evoluția voievodatului în anul 1291, cînd e prima oară atestată în documente. Apariția acestei instituții e indiciul maturizării procesului de constituire a stărilor și al afirmării lor ca factor de codecizie în Transilvania, evoluție care a constituit esența istoriei voievodatului în secolul XIII sub raport constituțional. Participarea românilor la congregația din 1291 e indiciul sigur că în condițiile prevalente pînă la această dată, „starea” românilor era considerată a fi îndrituită să fie reprezentată, alături de celelalte stări, la lucrările noii instanțe dezvoltate în cadrul voievodatului, produs al evoluției acestuia în secolul XIII. Această participare nu se putea întemeia decît pe existența unei autonomii teritoriale, iar aceasta era, rezultă din documentul din 1291, Țara Oltului sau a Făgărașului. Dar, consemnînd dispariția acestei autonomii transferate conducerii unui nobil ungar, congregația din 1291 a consemnat și eliminarea românilor din rîndul factorilor „constituționali” ai voievodatului. Jocul marilor forțe angajate în lupta pentru hegemonie în spațiul carpato-dunărean și evoluția situației din Regatul ungar au făcut ca intrarea românilor în congregația generală să coincidă cu eliminarea lor din acest nou organ de guvernare a țării. Evenimentele legate de acest proces au adus puternic în lumină legătura dintre situația românilor din afara Carpaților și a celor din Voievodatul transilvan.

Întemeierea Țării Românești și românii din Transilvania¹⁰⁴. Revenirea în forță a mongolilor în deceniul 1280—1290, extinderea considerabilă a hegemoniei lor în teritoriile extracarpătice, în nordul Peninsulei Balcanice și pe linia Dunării (v. mai sus p. 122—125), concomitentul reflux al Regatului arpadian din acest spațiu au dat naștere cadrului geopolitic în care s-a produs accelerarea agregării forțelor politice românești din afara arcului carpatic și geneza statului românesc în această arie¹⁰⁵.

¹⁰³ „...prepositis, decanis, plebanis, universisque nobilibus Ungarorum, Saxonibus et Volahis de Cybiniensi et de Burcia comitatibus Transilvanis...”; V. Motogna, *Dovezi noi despre vechimea poporului român în Ardeal*, „RI”, IX, 1923, 1—3, p. 28—32; *Documenta Valachorum*, p. 30—32; DIR, XIII, C, 2, p. 296—298; A. Decei, *Contribution à l'étude de la situation politique des Roumains de Transylvanie au XIIIe siècle et au XIVe siècle*, p. 22—24; tendința spre constituirea unei națiuni-stare românești în Transilvania a fost susținută mai recent de A. Ambruster, *Die Rumänen aus Siebenbürgen Rückentwicklung von einer möglichen Ständenation zu einem nur geduldeten Volk*, în vol. *Auf den Spuren der eigenen Identität*, Bukarest, 1991, p. 17—26.

¹⁰⁴ Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 102—109.

¹⁰⁵ P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 304—308, subliniază cu drept cuvînt însemnătatea expansiunii mongole în teritoriile extracarpătice și nord-balcanice sub Nogai, dar contestă, fără teme, posibilitatea constituirii Țării Românești înainte de moartea hanului mongol în 1300; mai nuanțat, S. Iosipescu, *Românii din Carpații meridionali*, p. 57—59.

Cronologia marilor ofensive mongole în acest spațiu și a succeselor lor sub conducerea temnicului atotputernic Nogai, devenit han, e doar imprecis cunoscută. Sigur e însă că în anul 1292, când trupele mongole au pătruns pînă în Macva, sistemul de dependențe al Regatului ungar în spațiul românesc extracarpatic se destrămase cu desăvîrșire. Dispariția timp de cîteva decenii după 1291 a banilor de Severin din ierarhia funcțiilor regatului¹⁰⁶ a pecetluit și sfîrșitul suzeranității ungare asupra Țării Severinului, care prin unirea cu voievodatul din sînga Oltului a dat naștere unui stat românesc de sine stătător și a pus bazele națiunii române în devenire.

Încercările anterioare de înlăturare a dominației și a pretențiilor de dominație ungare în spațiul extracarpatic se încheiaseră prin eșecuri sau prin succese doar parțiale. Prăbușirea celei mai mari părți a frontului sudic al regatului ca urmare a răscoalei bulgarilor, sîrbilor și românilor în legătură nemijlocită cu noile ofensive spre apus ale tătarilor hanului Nogai în anii 1285—1292 a înlesnit și încheierea Țării Românești.

Împrejurările în care s-a înfăptuit actul de emancipare și unificare a românilor din sudul Carpaților ne rămîn necunoscute în absența unor documente certe. Tot ceea ce știm cu privire la actul „întemeierii” Țării Românești, al cărui moment culminant a fost unirea țărilor din sînga și din dreapta Oltului, ne-a parvenit prin sita deformantă a tradiției, din sedimentările succesive ale căreia se poate discerne nucleul esențial, dar nu se pot întrevădea faptele specifice ale desfășurării istorice.

Cîteva elemente sigure se pot stabili însă pe temeiul situațiilor care au rezultat din marile modificări survenite la trecerea dintre secolele XIII și XIV. Aceste elemente înlesnesc și aprecierea viziunii tradiției istorice cu privire la constituirea Țării Românești.

Așadar, momentul decisiv al „întemeierii” Țării Românești a fost unirea celor două voievodate românești atestate documentar în secolul XIII, țara lui Litovoi și țara lui Seneslau. Această unire a fost manifestarea hotărîrii căpeteniilor din cele două țări de a pune capăt dominației teritoriale ungare la sud de Carpați și de a recupera teritoriile acaparate de regat în această zonă, reluare în condiții favorabile a încercării de emancipare a voievodatului oltean un sfert de secol mai devreme. Contopirea s-a produs prin „îchînarea” voievodului din dreapta Oltului față de cel din sînga rîului, adică prin recunoașterea autorității sale superioare. Cel dintîi a renunțat acum la titlul voievodal, adoptîndu-l pe cel de ban, preluat o dată cu centrul de guvernare al Țării Severin, cetatea Severinului, de la unguri.

Tradiția istorică consemnată tîrziu în cronica Țării Românești a reținut esențialul actului închinării fruntașilor olteni față de voievodul muntean, presupusul descălecător al Țării Românești, chiar dacă expunerea e un amestec inextricabil de realități și fabulație: „Atunce — arată cronica — și Băsrăbeștii cu toată boierimea ce era mai nainte preste Olt, s-au sculat cu toții și au venit la Radul Vodă, închinîndu-se să fie supt porunca lui și numai el să fie preste toți”¹⁰⁷.

¹⁰⁶ D. Onciul, *Titlul lui Mircea cel Bătrîn și posesiunile lui*, p. 65.

¹⁰⁷ *Istoria Țării Românești, 1290—1690. Letopiseșul cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 2; Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, București, 1963, p. 4.

Închinarea nu a fost necondiționată; țara din dreapta Oltului și-a impus autonomia, întruchipată de instituția *băniei*, înzestrată cu elemente ale suveranității, dintre care cel mai însemnat era cel al dreptului de a pronunța sentințe capitale (*jus gladii*)¹⁰⁸. Potrivit aceleiași tradiții, închinarea țării din dreapta Oltului a fost încununarea unui proces de închegare teritorială precedat de extinderea țării spre răsărit, „pînă în apa Siretului și pînă la Brăila”¹⁰⁹.

Unificarea politică a teritoriului dintre Carpați și Dunăre s-a manifestat instituțional prin recunoașterea calității de „mare voievod” a conducătorului voievodatului unificator. Titlul se regăsește în inscripția care a înregistrat încetarea din viață a lui Basarab, „întemeietorul” sau descendentul întemeietorului¹¹⁰. Dispariția tuturor celorlalți voievozi din spațiul Țării Românești, în vreme ce în Transilvania s-au păstrat numeroși voievozi pînă tîrziu, e un alt indiciu al eliminării funcției voievodale în sens arhaic din noua țară și al evoluției acestei funcții de la *suzeranitate*, înfîietate în cadru federativ, la *suveranitate*, proces care avea să se închege definitiv la mijlocul secolului XIV¹¹¹.

Avîntul statului românesc alcătuit în jurul nucleului țării lui Seneslau a fost rapid și puternic. În primul deceniu al secolului XIV cronica germană în versuri a lui Ottokar de Styria înregistra existența unei țări românești voievodale, aflată în legătură de cooperare cu voievodatul-principat al lui Ladislau Kan. Țară în care o căpetenie se impusese deasupra celorlalte căpetenii, care întreținea relații diplomatice și făcea schimb de solii cu alte puteri¹¹². Aceste semnalmente și alte indicii converg spre concluzia că

¹⁰⁸ „Mai înainte... în acest oraș <Craiova> își avea reședința un guvernator, cu titlul de ban; ca un al doilea domn, el avea puterea de a confisca și de a osîndi la moarte și dădea porunci și punea opreliști fără a-l întreba pe domn...”; *Călătoria lui Paul de Alep, în Călătorii străine despre țările române*, IV, volum îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și M. A. Mehmet, București, 1976, p. 212.

¹⁰⁹ *Istoria Țării Românești*, p. 2.

¹¹⁰ D. Onciul, *Anul morții Marelui Basarab Voievod*, în *Scriseri istorice*, II, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1968, p. 326—329.

¹¹¹ Ș. Papacostea, *Întemeierea Țării Românești și a Moldovei și românii din Transilvania: un nou izvor*, în *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 76—96.

¹¹² Semnalăm deocamdată elementele care certifică ipoteza acelor istorici care au identificat țara voievodului cronicii lui Ottokar de Styria cu Țara Românească din sudul Carpaților.

În primul rînd nicăieri altundeva, la această dată, nu e semnalată altă concentrare de puteri în mediul românesc, similară celei constatate la sud de Carpați: un voievod român, „care în toate privințele era stăpîn deasupra celorlalți”; voievod care „se sfătua” cu colaboratorii săi și care făcea schimb de solii cu voievodul-principe al Transilvaniei, cu care coopera împotriva încercărilor de restaurare a puterii regale. Predarea de către Ladislau Kan a candidatului la tronul Ungariei, Otto de Bavaria, în mîinile voievodului român și eliberarea finală a acestuia la sugestia slavilor sud-dunăreni confirmă identificarea cu țara lui Basarab propusă de D. Onciul, N. Iorga și alții. Pentru întregul episod și bibliografia lui relativ bogată, v. A. Armbruster, *Românii în cronica lui Ottokar de Styria. O nouă interpretare*, „Studii”, XXV, 1972, nr. 3, p. 463—483.

În cele din urmă Otto de Bavaria a fost trimis de voievodul român în Rusia haliciană, fapt care i-a determinat pe alți istorici să respingă identificarea cu Țara Românească. Obiecția cade dacă avem în vedere faptul că la această dată stăpînirea Țării Românești se întindea și la răsărit de Carpați, unde intra în contact cu aria de hegemonie a Cnezatului de Halici. Vom reveni pe larg asupra acestor chestiuni într-o viitoare lucrare consacrată întemeierii Țării Românești.

țara pe care o avea în vedere cronica germană menționată e Țara Românească, poate împreună cu anexa ei transilvană, Țara Oltului sau Făgărașului, care, fapt plauzibil, în noua conjunctură creată de criza Regatului ungar, și-a reluat caracterul de realitate politică românească¹¹³.

Statul românesc extracarpatic a cunoscut o rapidă expansiune nu numai în Apus dar și în Răsărit, de-a lungul Carpaților Răsăriteni și spre gurile Dunării. Când restaurarea puterii regale în Ungaria s-a aflat într-un stadiu destul de avansat pentru a permite noului rege, Carol Robert, să încerce recuperarea pozițiilor pierdute în zonele sudice, el s-a aflat în fața unei coaliții puternice din care făceau parte români, bulgari, sârbi și chiar răsculați unguri. Puterea noului stat era acum atât de mare încât în 1324, regele Ungariei a încheiat o înțelegere cu conducătorul acestuia, Basarab, recunoscând astfel, fie și numai din considerente tactice, noua realitate politică românească atât de ostil percepută la curtea regală. Un izvor provenit de la curtea regelui semnalează că pentru a-l ponegri pe Carol Robert un nobil a făcut public afirmația că „puterea domnului nostru regele nu poate întru nimic să stea împotriva și să se compare cu puterea lui Basarab”¹¹⁴. Cîțiva ani mai târziu, Carol Robert a experimentat în însăși Țara Românească, unde s-a avîntat în fruntea oștirilor sale, această putere pe care a încercat să o anihileze. Romanitatea răsăriteană își crease, în sfîrșit, un punct de reazem statal propriu, durabil, a cărui chemare a fost să îndeplinească eliberarea ansamblului românilor din nordul Dunării.

În linii generale, „întemeierea” Țării Românești a coincis cronologic cu dispariția ultimei autonomii românești din Transilvania, cea a Țării Oltului. Faptul s-a consumat la întrunirea congregației stărilor privilegiate ale voievodatului la Alba Iulia, la 11 martie 1291, în prezența regelui Andrei III, sosit în țară pentru a „reforma” stările de lucruri de aici, pentru a adopta măsurile de urgență impuse de evoluțiile negative pentru regat petrecute dincolo de Carpați și de tulburările primejdioase din Transilvania. O stare de criză acută caracteriza voievodatul cînd și-a făcut apariția noul rege, stare provocată de invaziile tătare, de pierderea de către regat a pozițiilor sale extracarpaticе, de „apostazia” regelui Ladislau Cumanul, bănuیت de a fi trecut la ortodoxie, de înțelegerea sa cu tătarii, apoi de uciderea sa de către cumani sau, potrivit unei cronici ruse, de cumani și români, după ce regele, atât de oscilant în opțiunile sale, probabil sub influența partidei catolice, a revenit la catolicism, îndepărtîndu-se de aliații săi dinainte¹¹⁵. Hotărîrea regală adoptată cu asentimentul stărilor reunite la Alba Iulia a consfințit restaurarea în „drepturile sale” a „fidelului regelui”, Ugrinus, asupra

¹¹³ Ipoteza care identifică țara voievodului român din cronica rimată germană cu Țara Făgărașului a fost propusă de A. Armbruster, *Românii în cronica lui Ottokar de Styria*, p. 474—482. Acest punct de vedere poate fi admis doar în contextul restaurării, la această dată, a legăturii dintre Țara Făgărașului și Țara Românească de la sud de Carpați.

¹¹⁴ M. Holban, *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria angevină și despre reflectarea campaniei din 1330 în diplomele regale și în „Cronica pictată”*, „Studii”, XX, 1967, 1, p. 42—43.

¹¹⁵ Pentru probabila trecere la ortodoxie a lui Ladislau, v. E. Darkó, *Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts*, Weimar, 1933, p. 43—46. Uciderea regelui Vladislav (Ladislau) de „cumanii numiți și polovți și de volohi” e menționată de o cronică rusă; P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, p. 307; v. și P. Iambor, *Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei*, p. 221.

posesiunilor sale de la Făgăraș și Sîmbăta: „Noi Andrei, din mila lui Dumnezeu, regele Ungariei, aducem la cunoștința tuturor cărora se cuvine că, atunci cînd am ținut noi cu toți nobilii, sașii, secuii și românii din părțile Transilvaniei o adunare la Alba Iulia, pentru îndreptarea stării acestora, cu sfatul tuturor prelaților și baronilor regatului nostru, care se aflau cu noi în acea vreme, magistrul Ugrinus, iubitul și credinciosul nostru, ridicîndu-se în acea adunare a noastră, a cerut să i se înapoieze și restituie prin noi niște moșii ale sale numite Făgăraș și Sîmbăta, aflătoare lîngă rîul Olt, zicînd că i-au fost înstrăinate pe nedrept și a înfățișat actele și privilegiile sale cu privire la aceasta.

Iar noi, voind să ne lămurim mai bine asupra pricinei numitelor moșii, adică dacă ele au fost sau nu ale numitului magistrul Ugrinus, am pus să se cerceteze cu luare aminte printre mulți nobili, printre sași, secui și români, dacă se știe că numitele moșii aparțin de drept și legiuit numitului magistrul Ugrinus. Aceștia toți și fiecare în parte au declarat că pomenitele moșii numite Făgăraș și Sîmbăta au fost și sunt ale magistrului Ugrinus și ale înaintașilor săi.

Așadar noi, deoarece am văzut și am aflat că acele moșii aparțin de drept și legiuit acestui magistrul Ugrinus i le-am înapoiat și restituit împreună cu toate folosințele și cu tot ce ține de ele, numitului magistrul Ugrinus și prin el moștenitorilor săi și urmașilor acestor moștenitori, ca să le stăpînească pe veci și nestrămutat, în același fel și cu aceeași deplinătate cu care au fost stăpînite și ținute aceste moșii de către înaintașii lui Ugrinus.

Dat în Alba Iulia în duminica Invocavit în anul Domnului o mie două sute nouăzeci și unul¹¹⁶.

Mai mult decît o confirmare sau restituire de stăpînire, actul a consfințit încetarea caracterului tradițional de autonomie românească a Țării Oltului, care a devenit de acum înainte, sub controlul unui reprezentant instalat la Făgăraș, Țara Făgărașului. Cu acest act dispărea însă din cadrul voievodatului ultima țară autonomă, ultima autonomie teritorial-politică românească din Transilvania, temei indispensabil al reprezentării „națiunii” române în congregația țării, echivalentul autonomiilor teritoriale în curs de consolidare ale celorlalte „națiuni”: nobilime, sași, secui. Posibilitatea însăși de a obține drept de reprezentare în congregații — devenite diete în vremea Principatului — era așadar anulată.

Observator atent al stărilor de lucruri din Transilvania celei de a doua jumătăți a secolului XVI, iezuitul italian Possevino a sesizat această trăsătură structurală a condiției românilor din Transilvania, rezultat al suprimării în secolele anterioare a autonomiilor

Sosirea precipitată în Transilvania a noului rege al Ungariei a fost situată în cadrul ei adevărat de I. Lupaș: „Cel din urmă rege din familia lui Arpad, Andrei III (1290—1301), temîndu-se că exemplul celor doi voievozi din sudul Carpaților va fi urmat și de voievozii ardeleni, a căror tendință de neatîmăre era destul de pronunțată, îndată ce a luat frînele domniei a alergat în Ardeal să facă ordine”; *Individualitatea istorică a Transilvaniei*, în *Scrieri alese*, I, ed. Șt. Pascu și P. Teodor, Cluj-Napoca, 1977, p. 44—45. Se cuvine doar adăugat că măsura din 1291 îi viza direct pe români, ceea ce nu exclude și efortul de a stăvili tendințele autonomiste ale voievodului transilvănean.

¹¹⁶ UKB, I, p. 177; traducerea română în DIR, C, veacul XIII, 2, p. 369. Pentru însemnătatea politică a acestui act, care nu a fost doar o reglementare de drepturi private cum a susținut L. Makkai, v. G. I. Brătianu, *Les assemblées d'États et les Roumains de Transylvanie*, în „Revue des Études Roumaines”, XIII—XIV, 1974, p. 16.

lor teritoriale: „Cît despre români, cum ei nu au un ținut anume al lor (s. n.), trăind amestecați printre unguri și sași, ei atîrnă în orice privință, în afară de religie, de aceia în a căror jurisdicție locuiesc“¹¹⁷. Rădăcinile îndepărtate ale situației constatate de Possevino se află în progresiva suprimare a țărilor românești din Transilvania, proces încheiat în 1291 prin măsura adoptată de regele Andrei III în chestiunea Făgărașului.

Ieșirea spațiului românesc extracarpatic din sfera de hegemonie a Regatului ungar și teama de propagarea mișcării la românii din Transilvania au declanșat reacția conducerii regatului în 1291, care s-a concretizat prin eliminarea românilor din corpul „națiunilor“ privilegiate ale țării. Existența unui conflict între aceste stări și românii din Țara Făgărașului și-a găsit ecoul în tradiția cu privire la trecerea munților de către „Negru Vodă“: *Radul vodă Negrul*: „Iaste și altă pricină a socoti și poate fi să fie învrăjbit domnul rumânilor cu domnii ungarilor și cu ai sașilor de nescaiva pricini și de aceae să se fie mutat dencoace“¹¹⁸.

Tradiția despre trecerea munților de Negru Vodă a transmis sigur două realități de primă însemnătate și de lungă durată în evoluția istorică a românilor. Ea semnalează în primul rînd modificarea esențială a situației vechii țări a Oltului, despuiată acum definitiv de statutul ei de autonomie politică românească în cuprinsul voievodatului. Cînd în secolul următor, Făgărașul și Amlașul vor intra intermitent în stăpînirea domnilor Țării Românești, statutul lor avea să fie de *feude* acordate condiționat de regii Ungariei pentru a-i menține în raporturi de cooperare cu regatul lor. *Terra Blacorum, Walachenland*, din textele primei jumătăți a secolului XIII, cu rosturi politice românești, a devenit la sfîrșitul secolului un teritoriu controlat de o familie nobiliară ungară, în subordinea regatului. În al doilea rînd și legat de această evoluție începe să se constituie și în această zonă o frontieră care avea să ia contururi precise în secolele următoare: „Și nu iaste a nu să crede aceasta — adaugă textul care consemnează tradiția istorică cu privire la „învrăjbirea“ dintre „domnul rumânilor“ din Făgăraș de o parte, și unguri și sași, de altă parte — ... că după ce au trecut domnul dencoace, n-au mai avut stăpînire peste rumâni în Ardeal, iar nici pă dînsul să-l stăpînească cineva n-au fost, ci den plai încolo stăpînea ungarii și den plai încoace stăpînea domnul până la Dunăre“¹¹⁹. Împlinirea statului românesc la sud de Carpați a coincis în timp și a fost cauzal corelată cu dispariția ultimei autonomii politice românești pe celălalt versant al munților.

Întreaga evoluție care s-a încheiat cu întemeierea Țării Românești la sud de Carpați și cu suprimarea politică a Țării Românești de la nord de Carpați a fost puternic marcată de antagonismul confesional între catolicism și ortodoxie în Regatul ungar și de efortul Bisericii catolice de a instaura unitatea de credință și de a elimina „schisma“ din Ungaria¹²⁰, tendință care avea să constituie de acum înainte una din trăsăturile

¹¹⁷ *Calători străini despre țările române*, II, volum îngrijit de M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și P. Cernovodeanu, București, 1970, p. 566. „Quanto a Valachi, come non è di loro alcun peculiare contado, ma habitando essi mistamente fra gli Ungheri et i Sassoni, dipendono in ogni cosa, fuori della religione, da coloro nella giurisdizione de'quali dimorano“; G. Bascapé, *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Note e documenti*, Roma, 1931, p. 91; v. și p. 89.

¹¹⁸ Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 5.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ Pentru îndemnul papal la atitudine intransigentă față de păgîni, eretici și *schismatici* în Ungaria în 1290 și 1291 și în anii următori, v. textele în Hurmuzaki, I₁, p. 492—510. Îndeosebi de reținut textul papal care denunță relele comise de „*schismatici*“ în regat în anii precedenți.

dominante ale situației din Voievodatul Transilvaniei și în raporturile dintre regat și noul stat românesc. Cruciata antimongolă proclamată acum din nou de papalitate și prozelitismul confesional catolic în Ungaria și în teritoriile învecinate între care și „Cumania”¹²¹, unde ființa Țara Românească, și-au împletit acțiunea contribuind decisiv la instalarea unei linii a confruntării între cele două versante ale Carpaților Meridionali și Răsăriteni și la fixarea regimului politic-confesional în Transilvania.

¹²¹ Humuzaki, I₁, p. 492—510.

ROMÂNII ÎN CONȘTIINȚA CONTEMPORANILOR. PROBLEMA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL XIII

Expansiunea politică a Occidentului latin în Europa Răsăriteană și încercarea de a o integra în propriul său sistem de valori spirituale au lărgit considerabil cunoștințele păturii culte a lumii apusene cu privire la această parte a continentului. Din tradițională și legendară, geografia și etnografia părții răsăritene a continentului începe să devină „actuală“, să-i reflecte mai autentic realitățile. Acum începe, lent și firav încă, și integrarea lumii românești carpato-dunărene și a spațiului locuit de ea în sfera de cunoștințe geografice și etnografice ale Apusului.

Știrile referitoare la acest spațiu și la locuitorii săi, provenite precumpănitor din actele de cancelarie și cronicile ungare, din actele curiei papale, din diverse texte istorice, din epica germană și, izolat, din sursele orientale, oferă o imagine din ce în ce mai veridică despre Transilvania și teritoriile „transalpine“ extracarpătice, despre realitățile geografice și umane cuprinse în limitele lor. Paralel cu transformările politice și etnice în curs de desfășurare, se constată și un proces de „actualizare“ a cunoștințelor cu privire la aceste teritorii. Integrarea lor, fie și numai incipientă, în orizontul de cunoștințe al lumii apusene, a determinat reprezentarea mult mai corectă decât în trecut a realităților din cuprinsul lor. Destrămarea „elementului de acoperire“ — cum numea Nicolae Iorga pe migratorii răsăriteni care și-au impus succesiv dominația asupra teritoriului românesc —, în primele decenii ale secolului XIII, a adus la lumina unor informații documentare sigure factorul de bază, elementul de continuitate, poporul român și formele sale de organizare politică. Vălul milenar începe să se risipească, românii intră în geografia și etnografia europeană, tot mai mult, pe măsură ce au evoluat spre o formulă statală proprie.

Românii și spațiul românesc în conștiința europeană¹. Până spre mijlocul secolului XII, doar teritoriile apusene ale acestui spațiu, Banatul, Crișana, Bihorul și,

¹ Lipsește în istoriografia română o culegere sistematică și completă a izvoarelor referitoare la români și spațiul românesc anterior întemeierii Țării Românești. În așteptarea unei asemenea lucrări, v. G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Românilor*, vol. I—XV, București, 1934—1939 și A. Sacerdoțeanu, *Considerații asupra istoriei Românilor în Evul Mediu*, București, 1936.

parțial, teritoriul intracarpatic au intrat în aria de cunoaștere a lumii apusene, prin mijlocirea catolicismului la care a aderat conducerea statului ungar. Teritoriile de la sud și răsărit de Carpați, aflate de secole sub dominația popoarelor stepei, erau cunoscute în general sub denumirea grupurilor etnic-lingvistice dominante care se succedau la conducerea imensului teritoriu cuprins între Asia Centrală și gurile Dunării. În secolul XII și în parte și în secolul XIII, etnia dominantă a fost cea a cumanilor; pe cale de consecință, spațiul românesc extracarpatic era înglobat, nediscriminat, în imensitatea stepei răsăritene dominată de cumani, cunoscută sub denumirea de *Cumania*. Uneori, teritoriile apusene ale acestui vast imperiu nomad, inclusiv o parte a viitoarelor state *Țara Românească* și *Moldova*, apar sub denumirea de *Cumania Neagră*, spre deosebire de *Cumania Albă* unde sălășluia hoarda dominantă ².

Instalarea, din a doua jumătate a secolului al XII-lea, a sașilor în regiunea Ținavelor și a Sibiului, a Ordinului călugărilor cistercieni la Cîrța și, la începutul secolului al XIII-lea, a cavalerilor teutoni în Țara Bîrsei, expansiunea celor din urmă în teritoriile de dincolo de munții Carpați, sosirea în această regiune a clerului catolic și îndeosebi a călugărilor dominicani, mai târziu a cavalerilor ioaniți, au contribuit decisiv la introducerea în circuitul cunoștințelor geografice și etnografice europene a realităților esențiale descoperite la fața locului de acești înainte-mergători ai lumii apusene. Informațiile care au rezultat de pe urma prezenței și activității acestor factori de istorie generală în spațiul românesc, întregite cu alte date din sursele contemporane, au apropiat mult de realitate imaginea Occidentului despre teritoriile dinlăuntrul și din afara lanțului munților Carpați. Spațiul istoric românesc începe acum să capete în viziunea Apusului latin trăsăturile care aveau să îl caracterizeze în secolele următoare.

Acum, în anii care au precedat invazia mongolă, apare în rapoartele misionarilor dominicani, în textele emise de cancelaria ungară și de curia papală, „Țara Severin“ (*terra Ceurin, terra de Zeurino*) cu voievodatul și cnezatele ei, între care cel mai însemnat era cel din „țara Lytua“. Informațiile despre aceste realități ale spațiului extracarpatic au ajuns la cunoștința cavalerilor ioaniți și a curiei papale din privilegiul acordat celor dintâi de regele Bela IV.

Dincolo de riul *Olt*, al cărui segment sud-carpatic apare în Diploma cavalerilor ioaniți, începea *Cumania*. Între Transilvania și *Cumania* se înălțau „munții de zăpadă“ (*montes nivium*) pe care i-au trecut cavalerii teutoni în urmărirea cumanilor. Mai târziu, în cursul secolului XIII, eposul german a tradus fidel această percepție a Carpaților Meridionali ale căror culmi erau acoperite uneori și vara de zăpadă prin termenul „*Sneeberge*“.

Înlăturarea învelișului cuman a introdus și câteva din cele mai însemnate realități ale acestui spațiu în sfera de cunoștințe ale Apusului.

Prima structură teritorial-politică din *Cumania*, pentru cine o considera de la apus spre răsărit, era, cum a aflat Roma când a confirmat Diploma cavalerilor ioaniți, „țara lui Seneslau, voievodul românilor“. Mai spre răsărit, în episcopia cumanilor, cum fusese informat încă din 1234 papa Grigore IX de împuterniciții Bisericii romane în aceste părți, se aflau „unele popoare care se numesc Walati“ (valahi; v. mai sus p. 63—

² I. Ferent, *Cumanii și episcopia lor*, Blaj <1931>, p. 56—61.

64 sensul termenului *popor* în acest context)³. Când mongolii au năvălit în acest teritoriu ei au fost întâmpinați de oștile karaulaghiilor, a „românilor negri“, după cum aflate principalul istoric oriental al acestor împrejurări, Rașid od-Din. În răsărit, țara episcopului cumanilor avea hotarul la *Siret*, potrivit informațiilor canonicului Rogerius, autorul uneia din principalele mărturii cu privire la invazia tătarilor în Europa Centrală. O descriere a Europei Centrale și Răsăritene din primii ani ai secolului XIV întocmită de un călugăr dominican amintește pe lângă râul *Siret* și *Prutul*.

În a doua jumătate a secolului XIII, episcopia cumanilor re apare în scriptele papale dar sub denumirea locului geografic unde își avea sediul, pe râul Milcov, *civitas de Multo* (*Mylo*), care avea să devină, în secolul următor, *Milcovia*. Caz tipic de „actualizare“ a denumirilor geografice pe temeiul unei cunoașteri mai exacte a realităților regiunii.

Tendința Regatului ungar de a controla ambele capete ale trecătorilor Carpaților a adus în stăpînirea unui comite german „țara Loviștei“ (*Loysta*), denumită astfel, afirmă o diplomă regală, „după apa numită Lotru“ (*ab aqua Lothur vocata*), care se varsă în apa Oltului⁴. La trecerea dintre secolele XIII și XIV apare într-un monument epigrafic un alt comite german, de Cîmpulung, centru important pe drumul care lega Brașovul cu regiunea Dunării de Jos⁵.

Însemnătatea deosebită, strategică și economică, a cursului inferior al Dunării e la rîndul ei descoperită acum de unii din factorii europeni care își aruncau privirile asupra Europei Răsăritene. Pe cursul Dunării — îl informa regele Bela IV pe papa Inocențiu IV, în 1254 — au intrat tătarii în Regatul ungar, fapt pentru care i-a adus aici pe cavalerii ioaniți, instalați, „într-un loc mai primejdios, anume la confiniul cu cumanii dincolo de Dunăre și cu bulgarii“; zonă în care cavalerii au început să construiască fortificații la solicitarea regelui. Desfășurări care îi nutreau speranța că va putea extinde credința Bisericii apusene „cît se întinde Dunărea pînă la marea Constantinopolitană... și astfel vom putea da ajutor Imperiului Romaniei (Imperiul latin de Constantinopol) și chiar și Țării Sfinte...“⁶. „Căci aceasta este — adăuga regele — apa înfruntărilor, aici Heraclius l-a întâmpinat pe Chosroes pentru apărarea Imperiului roman și tot aici noi, deși în oarecare măsură nepregătiți și atunci greu loviți, am rezistat tătarilor timp de zece luni...“. Dacă această cale a Dunării ar cădea în mîinile tătarilor, continua regele, „ar avea poartă deschisă spre alte regiuni ale credinței catolice“⁷. Deși sumar expusă, funcția strategică a Dunării, cu valențe defensive și ofensive, a putut fi corect percepută de curia papală prin mijlocirea acestui text.

Despre unul din rosturile economice ale Dunării, pescuitul, au obținut informații aceleași cercuri din Diploma ioaniților unde apar pescăriile de pe cursul apei

³ DRH, D, I, p. 20.

⁴ UKB, I, p. 58.

⁵ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, I—II, București, 1901, p. 273.

⁶ Humuzaki, I, p. 261.

⁷ *Ibidem*.

și, nominalizat, iazul de la Celei (*piscationes Danubii ac piscine de Cheley*), care aveau să ocupe un loc deosebit de însemnat în viața economică a Țării Românești ⁸.

Așezarea în sudul și răsăritul Transilvaniei a coloniștilor germani, a unui așezământ al Ordinului călugărilor cistercieni și a cavalerilor teutoni a prilejuit apariția în textele vremii — acte ale cancelariei ungare, ale curiei papale, texte literare germane, relatări diverse etc. — în a doua jumătate a secolului XII și în secolul următor — a unor realități vechi și a unora noi din aceste teritorii care își fixează acum configurația istorică. Sibiul ca nucleu al unei entități ecleziastice autonome a sașilor din regiune (*prepositura libera*) apare acum, în vremea papilor Celestin III și Inocențiu III, în actele cancelariei papale, care amintesc de un *prepositus Cipiniensis, Scybiniensis, de Zebyn, de Scibin* etc.⁹. Rînd pe rînd apar în anii și deceniile următoare un șir de localități săsești care aveau să fie cuprinse cu timpul în „libertatea” sibiană.

Privilegiul general acordat în 1224 de Andrei II sașilor din această parte a Transilvaniei aduce la lumina documentației alte topice, indicative ale limitelor autonomiei săsești în curs de consolidare: Orăștie (*Waras*) și Baraolt (*Boralt*)¹⁰. Mănăstirea cisterciană de la Cîrța (*monasterium de Kerch*) menținea legătura cu conducerea superioară a ordinului, chiar dacă, din pricina distanței, abatele ei primea încuviințarea de a nu participa la capitlurile generale decît o dată la patru ani ¹¹. Cum în 1208 s-a constatat că abatele mănăstirii (*abbas transylvanus*) nu s-a prezentat la Cîteaux de mai bine de zece ani¹², rezultă că întemeierea filialei transilvane a ordinului e anterioară anului 1200.

Și faptele ieșite din comun, din sfera supranaturalului, din aria carpatică ajung acum la cunoștința lumii apusene. O cronică latină din lumea cruciaților a considerat că merită să înregistreze un asemenea fapt petrecut la Cîrța în 1235: „în același an, în Transilvania (*ultra sylvas*), lîngă Cîrța (*Kerte*), a apărut, după cum se spune, o înșelăciune a demonilor. Au apărut oameni roșii, cam două sute, erau de statură mai mică decît sunt ai noștri, care au ieșit dintr-un munte pe cai roșii; sub privirile oamenilor ei țineau diferite cuvîntări. Năvălind asupra lor cei din tîrg (Sibiul?) s-au întors în peștera lor și nici nu au mai apărut după aceea. Unul singur, oprit scurt timp de către careva din tîrg, i-a înroșit mîna cu totul și apoi a fugit. Aceluia, cît timp a mai trăit, i-a rămas mîna roșie. Aproape toți care i-au văzut pe aceștia au pățimit cîte o nenorocire în acel an” ¹³.

Sosirea cavalerilor teutoni în Țara Bîrsei a atras și teritoriul sud-estic al Transilvaniei în aria de cunoștințe geografice ale contemporanilor. Fixarea limitelor teritoriului concedat Ordinului cavalerilor teutoni a introdus în documentele regale ungare și, prin mijlocirea acestora, în cele pontificale, unele din topicele regiunii între

⁸ Humuzaki, I, p. 250.

⁹ UKB, I, p. 2, 4, 12 etc.

¹⁰ *Ibidem*, p. 34.

¹¹ J. M. Canivez, *Statuta capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, I, Louvain, 1933, p. 458.

¹² *Ibidem*, p. 349.

¹³ Albericus Trium Fontium, *Chronicon*, în *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, XXI, ed. Guignot et De Wailly, Paris, 1855, p. 615—616.

care și cel al Oltului transilvan¹⁴. Invazia tătarilor în Transilvania a adus la cunoștința cercurilor de cărturari din Apus știri noi despre această provincie situată la limita răsăriteană a civilizației latine. Din lectura *Cîntecului de jale* al canonicului Rogerius, cititorii săi au luat cunoștință despre existența unui însemnat centru minier german la Rodna (*Rudana*), cucerit de tătarii comandați de Kadan¹⁵. Pe diferite căi au parvenit în Occident alte știri despre invazia tătarilor în Transilvania și despre apărarea trecătorilor de către români și secui.

Instalați în sudul Transilvaniei, germanii au venit în contact cu românii și cu pecenegii așezați în mijlocul lor. Români și pecenegi au fost nevoiți să împartă dreptul lor tradițional de folosință a „pădurii” lor — *silva Blacorum et Bissenorum* — cu coloniștii germani (v. mai sus, p. 78—79). Papa Honoriu III a confirmat în 1222 dreptul cavalerilor teutoni din Țara Bîrsei de a trece prin „țara românilor” și prin „țara secuilor”, fără a plăti vamă¹⁶.

În sud-vestul Transilvaniei, diploma din 1247 a regelui Bela IV identifică Țara Hațegului, care își face acum apariția la nivelul documentației.

În nordul ca și în sudul Dunării locuia o numeroasă și foarte dispersată populație romanică a cărei atestare documentară, sporadică anterior, devine din ce în ce mai frecventă de la sfîrșitul secolului XII. Știrile mai numeroase și variate cu privire la această populație îngăduie o mai clară percepție asupra felului cum cunoșteau și cum caracterizau străinii romanitatea răsăriteană. Una din trăsăturile cele mai izbitoare ale romanității răsăritene în secolul XIII e extraordinara ei răspîndire pe un imens spațiu care se întindea din sudul Peninsulei Balcanice pînă în nordul lanțului munților Carpați. O dovedește în primul rînd numele de *vlahi*, unul și același în diversele sale variante, nume care desemnează în germană, slavă, greacă, maghiară etc. ramura răsăriteană a romanității. Cunoașterea apartenenței vlahilor la familia popoarelor romanice, definite lingvistic, pe tot întinsul acestei vaste arii pe care o locuiau și a identității diverselor lor ramuri e așadar implicită în denumirea sub care îi cuprindeau popoarele străine din vecinătatea lor sau mai îndepărtate.

Cînd, în 1288, papa Nicolae IV își trimitea misionarii în Răsărit, la creștinii de rit ortodox și la păgîni, el nu a omis să menționeze în rîndul acestora și pe români, cu precizarea anume că avea în vedere „țările (*terrae*) românilor oriunde ar locui...” („...*ad terras... Vlachorum ubique existentium*”)¹⁷, formulă care îi cuprindea atît pe românii din sudul Dunării cît și pe cei din nordul fluviului, înglobînd multitudinea cadrelor teritorial-politice în care viețuiau.

Conștiința identității romanicilor nord și sud-dunăreni nu e numai un fenomen implicit; ea apare direct afirmată de unele texte ale vremii. Pentru misionarul franciscan Guillaume de Rubruck, care a îndeplinit o însemnată misiune diplomatică la curtea marelui han mongol în 1253—1254, vlahii sud-dunăreni, din „țara lui Asan”, derivau din cei nord-dunăreni: „Alături de *Pascatur* se află *Ilac* (*ilac*), ceea ce este același lucru

¹⁴ UKB, I, p. 11—12.

¹⁵ Rogerius, *Carmen miserabile*, ed. L. Juhász, în SRH, II, p. 564.

¹⁶ UKB, I, p. 19—20.

¹⁷ Hurmuzaki, I₁, p. 483.

cu Blac, dar tătarii nu pronunță *B*; de la aceștia au venit cei care se află în țara lui Asan. <Tătarii> îi numesc și pe unii și pe alții Illac¹⁸. „Pascatur“, cum a arătat o cercetare recentă, indică poporul *başkir*, dar nu cum s-a înțeles greșit în trecut ramura de pe Volga a başkirilor, ci grupul stabilit în Ungaria, unde este atestat de izvoarele secolului XIII. Identitatea numelui folosit de mongoli pentru a desemna pe românii din vecinătatea Ungariei și pe cei din Țaratul vlaho-bulgar și raportul de derivare al celor din urmă din cei dintâi atestă cunoașterea măcar de către unii dintre contemporani a strânsei legături dintre romanitatea din nordul Dunării și cea din Peninsula Balcanică. Dar informația lui Rubruck nu e izolată. Cu aproape două secole mai devreme, bizantinul Kekaumenos susținea de asemenea că vlahii din Grecia proveneau din regiunea Dunării¹⁹, teză reluată la începutul secolului XIV cu unele deosebiri de cadru de o descriere anonimă a Europei Răsăritene datorată unui misionar catolic²⁰.

Și romanitatea românilor a fost în repetate rânduri explicit afirmată de oamenii vremii.

În lumea bizantină, identitatea etnică a românilor a fost neîndoiește din totdeauna cunoscută. Oricum, în secolul XII, ea apare în izvoare ca un fapt de largă răspândire. Istoricul Kinnamos, care amintește participarea masivă a vlahilor la o expediție bizantină la nordul Dunării în anul 1166, înregistrează cu acest prilej tradiția originii lor romane; potrivit lui, vlahii sunt cei „despre care se spune că sunt colonii de demult ai celor din Italia“²¹. În același secol, un alt text bizantin stabilește echivalența între „vlahi“ și „coloniștii romani“, susținând că *vlah* e termenul popular folosit de greci pentru a-i desemna pe „romani“²². Constituirea primului stat al romanității orientale, cel întemeiat de vlahii din Balcani cărora li s-au asociat ulterior și bulgarii, a prilejuit o puternică afirmare a temei originii romane, amplu reflectată în corespondența papei Inocențiu III cu Ioniță cel Frumos în primii ani ai secolului XIII.

Ungurii care, ca și bizantinii, au întreținut un contact permanent cu românii din vremea așezării lor în Panonia au cunoscut și ei romanitatea românilor, chiar dacă au manifestat tendința de a o releva în forme peiorative. Notarul anonim al regelui Bela afirma, spre sfârșitul secolului XII, că la sosirea lor ungurii au găsit diverse popoare în Panonia: slavi, bulgari și „blachii adică păstorii romanilor“ (...*et Blachi ac pastores Romanorum*)²³. Mai explicit exprimată apare legătura dintre „vlahi“ și „păstorii

¹⁸ „Et iuxta Pascatur sunt Illac (variantă Ilac), quod idem est quod Blac, sed B nesciunt Tartari sonare, a quibus venerunt illi qui sunt in terra Assani. Utrosque enim vocant Illac, et hos et illos“; citat după V. Ciocîltan, *Informațiile lui Guillaume de Rubruck despre români și başkiri în lumina izvoarelor orientale*, în „Românii în istoria universală“, II, 1987, 1, p. 19.

¹⁹ *Ibidem*, p. 25.

²⁰ *Ibidem*, p. 25—26.

²¹ FHDR, III, p. 239.

²² P. Ș. Năsturel, *Vlacho-Balcanica*, în „Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher“, XXII, 1978, p. 231—232.

²³ P. Magistri qui Anonymus dicitur *Gesta Hungarorum*, ed. Aem. Jakubovich et D. Pais, în SRH, I, p. 45—46. V. și N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, București, 1933, p. 14—15. Pentru semnificația corectă a textului lui Anonymus, v. A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972, p. 31. V. și textul explicit al lui Simon de Kéza în nota următoare.

romanilor“ în opera celui de al doilea cronicar ungar în ordine cronologică, Simon de Kéza, care și-a redactat scrierea în a doua jumătate a secolului XIII. Potrivit lui Simon de Kéza, la venirea hunilor lui Attila, romanii, mai exact locuitorii orașelor (*civitates*) din Panonia și din alte provincii, s-au înapoiat în Italia, doar „Vlahii, care au fost păstori și agricultorii acestora (ai romanilor) au rămas de bună voie în Panonia“²⁴. Textul lui Simon de Kéza nu numai recunoaște legătura strânsă dintre *romani* și *vlahi* — chiar dacă într-o formulare care tinde să circumscrie diminuant semnificația romanității românilor —, dar și evidențiază continuitatea romanității în acest spațiu. Mai mult încă, textul reflectă fidel caracterul real al părăsirii de către romani a teritoriilor dunărene sub loviturile barbarilor. Din spusele cronicarului ungar rezultă limpede că în viziunea sa masa populației romanice — elemente agricole-pastorale pe care le cuprinde în denumirea de *blacki* —, a rămas locului, doar pătura ei suprapusă, citadină, „romanii“, s-au retras în Italia.

Vechimea românilor în Regatul ungar era de altminteri un fapt cunoscut nu numai celor dintâi istorici unguri dar și curții regale ungare. Când, în 1256, confirma arhiepiscopiei de Strigoniu privilegiile ei străvechi, care datau „de la prima sa întemeiere“ — așadar din vremea regelui Ștefan I și a creștinării ungarilor —, regele Bela IV nu uita să amintească faptul că între daniile originare se aflau și „dijmele din veniturile regale din partea secuilor și a românilor, dijme în vite mari și mici și în orice fel de animale...“. Cu adaosul, deosebit de însemnat pentru cunoașterea mării răspândiri a românilor în teritoriile cuprinse sub puterea noului regat creștin: „...dar să aibă dreptul de a lua de la românii de oriunde și de la oricare dintre ei dijmele obișnuite a se plăti în Regatul Ungariei...“²⁵. Privilegiul a fost confirmat șase ani mai târziu de același rege într-un text mai cuprinzător, dar identic în esență în ceea ce privește îndatoririle fiscale ale românilor și secuilor²⁶. Așadar, cancelaria regală știa că la întemeierea regatului românii se aflau în Ungaria, că ei au avut, ca și alte etnii, între care secuii, un statut care s-a extins progresiv, pe măsura întinderii regatului, asupra românilor „de oriunde... în regatul Ungariei“. E de la sine înțeles că pentru ca un asemenea privilegiu să fi fost

²⁴ „Pannonie, Panfilie, Macedonie, Dalmacie et Frigie civitates, qui crebris spoliis et obsidionibus per Hunos erant fatigatae, natali solo derelicto in Apuliam per Mare Adriaticum de Ethele licentia impetrata, transierunt, Blackis, qui ipsorum (Romanorum) fuere pastores et coloni remanentibus sponte in Pannonia“; Simonis de Kéza *Gesta Hungarorum*, ed. A. Domanovszky, în SRH, I, p. 156—157; cf. A. Armbruster, *Romanitatea românilor*, p. 32. Corelația între *romani* și *vlahi*, aceștia din urmă foști păstori ai celor dintâi, apare și în însemnata descriere a Europei Centrale și Sud-estice de către un misionar catolic la începutul secolului al XIV-lea; *ibidem*, p. 33.

²⁵ Hurmuzaki, I₁, p. 276. Românii „Locuiau pretutindenea în Ardeal încă de pe timpul «sfinților regi», adică de pe timpul Sfântului Ștefan și Sfântului Ladislau, ca proprietari de moșii și pășuni întinse“, susține justificat pe temeiul acestui document A. Bunea, *Stăpînii Țării Oltului*, București, 1916, p. 48 (Academia Română. Discursuri de recepțiune, XXXIV). Cu drept cuvînt, un istoric ungar susține recent că în Regatul arpadian „the Romanians were exclusively «royal peoples» whose military forces served alongside the neighboring Székelys and Patchenegs...“; J. Szűcz, *The peoples of medieval Hungary*, în vol. *Ethnicity and Society in Hungary*, ed. by F. Glatz, în *Études historiques hongroises*, 1990, Budapesta, 1990, p. 19. Constatarea istoricului ungar implică existența unui străvechi contract între cuceritorii unguri și români și a unui statut al românilor din regat.

²⁶ Hurmuzaki, I₁, p. 307—309; data corectă, 1262, în DIR, C, XIII, 2, p. 41—43.

acordat la data întemeierii arhiepiscopiei de Strigoni, românii trebuie să se fi aflat în acea vreme în cuprinsul regatului; constatare care confirmă afirmația anterioară a Notarului anonim și cea ulterioară a lui Simon de Kéza cu privire la prezența românilor în teritoriile cucerite de unguri în vremea instalării lor în Europa Centrală.

Constatarea mării răspîndiri a romanității răsăritene conține și observația implicită a fragmentării ei politice într-o multitudine de autonomii teritoriale încadrate în ariile de dominație sau de hegemonie ale marilor puteri imperiale sau plurietnice ale regiunii: Imperiul bizantin, hoarda dominantă în stepa nord-pontică, Regatul ungar etc. Aceste autonomii, „romanii” sau „romanii populare” cum le numea Nicolae Iorga, erau teritorii mai mult sau mai puțin întinse, recunoscute ca „țări” românești în cadrul unor învoieli cu puterile dominante. În izvoare, aceste „țări” apar însoțite de calificativul etnic care le definea esența sau desemnate exclusiv prin acest conținut: *Vlahia Mare*, *Vlahia de Sus* și *de Jos*, *Terra Blacorum*, *Vlașca Zemlja*, *Walachenland*. Una dintre ele și-a păstrat autonomia chiar cînd a fost înglobată în Țara Românească.

Orice colectivitate etnică se definește în primul rînd prin limbă. Identitatea limbii române era sigur cunoscută în această vreme, dar referirile scrise sunt puține și vagi. Niketas Choniates relatează încercarea făcută de un preot din oastea bizantină, căzut prizonier în cursul luptelor dintre Bizanț și adversarii săi din nordul Peninsulei Balcanice, de a-și recîștiga libertatea prin captarea bunăvoinței lui Asan căruia „îi cerea îndurare vorbindu-i în limba sa, căci era cunoscător al graiului vlahilor”²⁷. Imprecis se referă la limba românilor în prima jumătate a secolului XIII și arhiepiscopul de Toledo, Roderigo Ximenez care, într-o înșiruire a „limbilor” și „națiilor”, amintește indistinct „limba vlahilor și a bulgarilor”; ceea ce e fie un ecou al asocierii statale vlaho-bulgare în vremea Asăneștilor, fie, mai degrabă, o referire la slava veche, adoptată și de români ca limbă sacră, liturgică, în urma coabitării lor cu slavii de sud²⁸.

După limbă, al doilea element definitoriu al oricărei colectivități etnice era religia sau confesiunea căreia îi aparținea, așadar sistemul de valori spirituale pe care le împărtășea cu alte colectivități etnice, formate în aceeași arie de civilizație. Apartenența românilor la confesiunea răsăriteană era, firește, și ea cunoscută celor care au intrat în contact cu ei în secolul XIII, vreme a unei rapide înăspriri a antagonismului dintre cele două segmente ale creștinătății, catolici și „schismatici”. Deîndată ce teritoriile românești extracarpătice au intrat în raza de acțiune a Romei și a misionarilor ei, papalitatea a luat cunoștință despre existența românilor în acest spațiu și a ierarhilor lor bisericești, nelegitimi în viziunea curiei papale, întrucît urmau „ritul grecilor”, „în

²⁷ „...ὡς ἰδρύς των βλάχων φωνῆς...”; FHDR, IV, p. 282—283.

²⁸ Potrivit ierarhului hispanic, descendenții lui Iaphet „diuisi sunt in linguas et nationes...; alii et filii Iaphet, qui in Europae partibus resederunt, linguas alias habuere. Graeci aliam, Blaci et Bulgari aliam, Cumani aliam, Sclavi, Boemi, Poloni aliam, Ungari aliam...”; Roderici archiepiscopi Toletani *Rerum in Italia gestarum libri IX*, în *Hispaniae illustratae seu rerum gestarum urbiumque Hispaniae, Aethiopiae et Indiae scriptores varii*, II, Francofurti, 1603, p. 29; cf. G. Bonfante, *Note romene*, „Revue des études roumaines”, V—VI, 1960, p. 126—127.

disprețul bisericii romane²⁹. Varietatea riturilor constatate la românii nord-dunăreni, în ciuda apartenenței lor la aceeași confesiune, e una din informațiile comunicate la Roma de clericii și misionarii catolici sosiți aici după lichidarea dominației cumane³⁰. Constatarea avea să revină mai amănunțit în textele misionarilor catolici din secolul următor³¹. Prin intermediul legatului său, papa obținuse încă dinainte jurământul regelui Bela de a-i aduce la supunere pe toți „nesupușii” față de Roma din regatul său, între care, în chip explicit, pe români³².

Dar Roma a înțeles și partea de rezistență „națională” care se ascundea sub refuzul de a accepta ierarhi străini și de aceea a preconizat instituirea unui ierarh catolic, vicar episcopal, „potrivit acelei națiuni”³³. Observația papei e de însemnătate capitală nu numai pentru că semnalizează rezistența românilor din afara Carpaților împotriva dominației străine și a manifestărilor ei pe plan bisericesc, dar mai ales pentru că dezvăluie, fie și numai indirect, legătura strânsă dintre „confesiune” și „națiune” încă din această vreme. Observațiile papei oglindesc fidel cunoașterea exactă de către Biserica romană a esențialului identității etnico-spirituale a românilor nord-dunăreni de către curia romană în primele decenii ale secolului XIII.

Statele dominatoare, îndeosebi Imperiul bizantin și Regatul ungar, cu care românii s-au aflat în contact permanent și împotriva cărora și-au apărât în repetate rânduri identitatea, și-au făurit și au înregistrat în scris o imagine precumpănitor negativă despre ei. Revoltele vlahilor balcanici împotriva puterii bizantine, care nu o dată le-a încălcat autonomiile, au constituit prilej de vehemente diatribe antivlahe din partea scriitorilor bizantini. Răscoala vlahilor din Tessalia în 1066 a incitat până bizantinului Kekaumenos, care a schițat una dintre cele mai negative caracterizări ale acestei ramuri a romanității răsăritene. Necredincioși față de Dumnezeu și de împărat, ca de altminteri și în relațiile personale, înșelători, hoți, sperjuri, fricoși, curajoși doar din frică, acestea sunt principalele trăsături ale portretului colectiv al vlahilor schițat de Kekaumenos³⁴. Invectivele la adresa vlahilor — de data aceasta e vorba de cei din Munții Balcani, răsculați sub Petru și Asan, calificați drept „nelegiuți și spurcați”, „turmă de porci” etc.

²⁹ „... a quibusdam pseudoepiscopis Grecorum ritum tenentibus, universa recipiunt ecclesiastica sacramenta”; DRH, D, I, p. 20. Pentru sensul termenului de *pseudoepiscopi*, v. R. Constantinescu, *Note privind istoria bisericii române în secolele XIII—XV*, „SMIM”, VI, 1973, p. 189.

³⁰ „In Cumanorum episcopatu, sicut accepimus, quidam populi, qui Walati vocantur, existunt, qui etsi censeantur nomine Christiano, sub una tamen fide varios ritus et mores habentes...”; DRH, D, I, p. 20.

³¹ Ș. Papacostea, *Întegriri la cunoașterea vieții bisericești a românilor în evul mediu (secolul XIV)*, în vol. *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 211—216.

³² DRH, D, I, p. 20.

³³ „... ut catholicum eis episcopum illi nationi conformem... constituat”; DRH, D, I, p. 20. *Natio* desemnează colectivitatea băștinașilor dintr-un cadru politic dat, în cazul de față episcopia cumană. Un secol și jumătate mai târziu, în același cadru teritorial, denumit acum episcopia Milcoviei, românii refuzau să adere la catolicism, potrivit papei Grigore XI, întrucât nu acceptau clerici de limbă străină, în cazul dat, preoți unguri; ei cereau așadar un ierarh superior, cunoscător al „limbii zisei nații” (*qui linguam dicte nationis scire asseritur*); Hurmuzaki, I₂, p. 217; cf. Ș. Papacostea, *Domni români și regi angevini. Înfruntarea finală (1370—1382)*, în vol. *Geneza statului în evul mediu românesc*, p. 120.

³⁴ FHDR, III, p. 38—41.

— apar și în scrierea lui Niketas Choniates, principală sursă cu privire la istoria întemeierii Statului vlaho-bulgar și la istoria sa timpurie³⁵. Atitudine ostilă, care nu i-a împiedicat pe bizantini să utilizeze din plin capacitatea fiscală și militară a vlahilor în îndelungata perioadă de cooperare bizantino-vlahă cuprinsă, cu unele întreruperi, între sfârșitul secolului X — începutul secolului XI — zdrobirea Țaratului bulgar — și sfârșitul secolului XII — constituirea Statului vlaho-bulgar.

Și scrierile ungurești contemporane exprimă o viziune negativă cu privire la români. Pentru Notarul anonim al regelui Bela, românii și slavii din Transilvania sunt „cei mai netrebnici oameni din lume“, caracterizare justificată prin armamentul inferior pe care îl foloseau³⁶. Romanitatea vlahilor e recunoscută, e drept, dar cu nuanța diminuantă că ei nu sunt decât „agricultorii“ și „păstori“ romanilor. În secolele următoare, calificarea avea să se modifice în rău, pe măsura agravării antagonismului istoric, românii fiind declarați coborâtori din „tîlharii Romei“. Dar, ca și bizantinii, și ungurii foloseau din plin capacitatea militară și fiscală a românilor în interesele propriului lor stat.

Acțiunile militare ale românilor, în general în cooperare cu alte popoare și mai rar de sine stătător în această vreme, explică pătrunderea lor în istoriografia și eposul lumii apusene de expresie latină sau vernaculară. Creatori ai primului stat românesc, vlahii nord-balcanici au intrat în orizontul de cunoștințe al Occidentului în vremea cruciatelor. Relatarea expediției cruciate a împăratului Frederic I prin Peninsula Balcanică într-o cronică contemporană a oferit autorului ei prilejul de a semna marea putere militară a statului recent creat de Petru și Asan, care au propus cruciaților să le ofere concursul împotriva Bizanțului³⁷. Crearea Imperiului latin de Constanținopol și confruntările sale cu statul Asăneștilor au înmulțit considerabil informațiile despre români în scrierile istorice apusene, cele de limbă franceză în primul rînd. În scrierile unui Geoffroi de Villehardouin, Henri de Valenciennes și Robert de Clari, vlahii (*li Blac*) apar frecvent, de obicei în asociere cu cumanii și bulgarii (v. capitolul întîi). Rostul militar al românilor nord-dunăreni apare mai tîrziu în izvoarele apusene, dar, din al doilea sfert al secolului XIII, cînd cel al vlahilor sud-dunăreni se eclipsază, știrile cu privire la structurile și acțiunile lor militare se înmulțesc. Prin mijlocire ungară și germană — a coloniștilor germani instalați în sudul Transilvaniei și chiar în teritoriile extracarpate — au parvenit în Occident informații cu privire la faptele lor de arme, îndeosebi participarea lor la acțiunile defensive și ofensive ale Regatului ungar. În cercuri mult mai largi decît cele cărora le erau destinate operele istoriografice, literatura epică a răspîndit numele românilor. Un loc de frunte în această privință a revenit ciclului de epopei în care figura proeminentă e cea a regelui Attila.

În *Cîntecul Nibelungilor* — textul care ni s-a păstrat datează din primele decenii ale secolului XIII —, românii apar la curtea lui Attila sub conducerea căpeteniei

³⁵ FHDR, III, p. 254—259.

³⁶ „... et habitatores terre illius viliores homines essent tocius mundi, quia essent Blasii et Sclavi, quia alia arma non haberent nisi arcum et sagittas...“; Anonymus, *Gesta hungarorum*, p. 66.

³⁷ *Historia Peregrinorum*, în *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.*, ed. A. Chroust, în MGH, SS, nova series, V, Berlin, 1928, p. 149.

lor, ca și reprezentanții altor popoare sau „limbi“, printre care și cele răsăritene: „de la ruși și de la greci veneau unii călare/, polonii și vlahii se îndreptau în grabă într-acolo/ pe cai puternici admirabil călăriți de ei./ Fiecare dintre ei se înfățișa după felul său de acasă./ Din țara Kievului au venit unii călare/ și sălbaticii pecenegi...; Ramunc, ducele (Herzog) din țara Vlahilor/ a venit în grabă cu șapte sute de oameni./ Ca păsările zburătoare se vedeau sosind/; sosi și principele Gibeke cu multele sale cete mîndre“³⁸.

În *Plîngerea Nibelungilor* (Klage), anexă la poemul principal, românii mai sunt menționați o dată, acum însă în raport conflictual cu polonii. Între ajutoarele sosite de pretutindenii reginei Krimhilda, care își pregătea răzbunarea împotriva ucigașului primului ei soț, Siegfried, scrierea amintește și pe „ducele Herman, un principe din Polonia/ și învingător al Valahilor...“³⁹. Scriere de vastă circulație, *Cîntecul Nibelungilor* a difuzat larg în lumea germană numele românilor și al unuia din conducătorii lor.

Și în literatura italiană medievală, românii sunt menționați în legătură cu Attila, anume cu expedițiile lui militare în Peninsula Italică. Rezistența orașului Aquileia împotriva oștilor regelui hun, ajutat de „cumanii, valahi și unguri“, jefuirea orașului după cucerire de către luptători aparținînd aceluiași popoare, la care se adaugă acum și bulgarii, sunt momente însemnate, relatate amănunțit în ramificația italiană a legendei lui Attila⁴⁰. Chemat în ajutor, împăratul din Constantinopol adună o oaste care, sub comanda fiului său Eradius, pătrunde mai întîi în „Valachia“, unde nimicește „orașe, cetăți, tîrguri și fortărețe“, ucigînd un mare număr dintre locuitorii țării; după care se îndreaptă spre Italia susținînd noi lupte cu valahii, cumanii, bulgarii și ungurii⁴¹. În cursul acestor lupte, unul dintre eroii legendei, Simon conte de Rimini, înfruntă trufia lui „Malduca, domn al valahilor, care se trăgea dintr-un neam foarte nobil...“⁴².

Un alt poem franco-italian din ciclul lui Attila, al cărui text ne-a parvenit într-o transcriere de la mijlocul secolului XIV, înfățișează războaiele hunilor, sprijiniți și de români sub conducerea regelui lor: „Și regele Maudelons, care era foarte crud/, mare, puternic, trufaș, semăna a uriaș/ ținea țara și palatul Brahiei (= Valahiei)“. Țara și regele ei apar repetat în poem; vlahii (brah) sunt menționați alături de unguri, cumanii și tătari⁴³.

Deseori izvoarele vremii îi înfățișează pe români în înșirui de popoare sau în „simbioză“ cu alte popoare. Notarul anonim știa că la data sosirii ungurilor în Transilvania locuitorii țării erau „românii și slavii“ (*blasii et sclavi*). Textul lui Anonymus surprinde așadar faza finală a asimilării slavilor din Transilvania în masa

³⁸ A. Ambruster, *Nochmals „Herzoge Râmunc ûzer Vlâchen lant“*, în vol. *Auf den Spuren der eigenen Identität*, Bukarest, 1991, p. 81—82.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Historia delle azioni d'Attila cognominato flagello di Dio*, raccolta da D. Gio. Battista Pitoni, terza edizione, Venezia, 1716, p. 14—19.

⁴¹ *Ibidem*, p. 43—44.

⁴² *Ibidem*, p. 49.

⁴³ D. Găzdaru, *Românii în monumente literare și istorice în evul mediu*, „Cuget românesc“, IV, 1954, p. 112—114.

populației românești. Conviețuirea românilor cu pecenegii în Transilvania, până la dispariția celor din urmă, e variat atestată de izvoare. Despre secui, Simon de Kéza știa că trăiau în munți în conviețuire cu românii de la care au deprins folosirea scrisului⁴⁴. Tot în Transilvania se cuvin localizați „românii” din compoziția lirico-epică a lui Neidhardt von Reuenthal (circa 1236), amintiți alături de „secui, germani și unguri” în apropierea Bulgariei și a Romaniei (Imperiul bizantin)⁴⁵. Dincolo de munți, în Cumania sau în „țara episcopului cumanilor”, contemporanii au constatat coabitarea românilor cu cumanii care, odată sedentarizați, s-au pierdut în masa băștinașilor. Epica germană din secolul XIII a reținut această trăsătură etnică a spațiului de dincolo de „munții de zăpadă”⁴⁶. Un asemenea proces de asimilare e surprins de curia papală în zilele papei Grigore IX, care a denunțat vehement faptul că „ungurii” și „germanii” (*theutonici*), împreună cu alți „dreptcredincioși” din Regatul Ungariei, care se așezau printre românii din cuprinsul „episcopiei cumanilor”, începeau să primească tainele bisericești de la „pseudoepiscopii” românilor, „alcătuind un singur popor cu amintiri români”⁴⁷.

Confuzia etniilor, rezultată din marile migrații și caracteristică a evului mediu timpuriu, situație care s-a prelungit în Europa Răsăriteană mai mult decât în partea apuseană a continentului, era încă o realitate semnificativă în secolul XIII, până în ajunul constituirii unui stat românesc propriu, unificator pe plan teritorial și asimilator sub raport etnic, care a marcat începutul evoluției lumii românești spre națiune.

Simbioza era, în general, produsul dominației popoarelor stepei ale căror asalturi și conflicte cu băștinașii au fost doar foarte sporadic înregistrate de sursele vremii. Notarul anonim al regelui Bela știa, astfel, că puterea militară a românilor din Transilvania fusese greu încercată de atacurile repetate ale cumanilor și pecenegilor, ceea ce a slăbit rezistența lor față de unguri⁴⁸. Asalturi similare s-au aflat la originea instaurării hegemoniei cumane în spațiul extracarpatic sub învelișul căreia a continuat viața societății românești și a organismelor ei politice. Tot Notarul anonim a înregistrat situația inversă, a colaborării militare a românilor cu cumanii și bulgarii în regiunea dintre Mureș și Dunăre — viitorul Banat al Timișoarei — în sprijinul ducelui Glad, împotriva ungarilor⁴⁹. Legătura cu dominatorii stepei comporta un șir de obligații între care, firește, printre cele mai însemnate era acceptarea tributului. Franciscanul Guillaume de Rubruck își informa cititorii că românii, ca și alte popoare ale regiunii,

⁴⁴ Simonis de Kéza, *Gesta Hungarorum*, p. 163.

⁴⁵ „... Vlăchen, Zeckel, Tiutsche und Unger“, Neidhardt von Reuenthal, hrsg. von M. Haupt, Leipzig, 1858, p. 242; cf. K. K. Klein, *Luxemburg und Siebenbürgen. Aus den Vorarbeiten zum Siebenbürgisch-deutschen Sprachatlas*, Köln, Graz, 1966, p. 45, în „Siebenbürgisches Archiv“, V.

⁴⁶ „... in vromdin sundir sprachen, /Valwen und wilde Vlachs/ jensit des Sneberges hant...“, Rudolf von Ems, *Weltchronik*, hrsg. von G. Ehrismann, Berlin, 1915, p. 36, versurile 2560—2562.

⁴⁷ DRH, D, I, p. 20—21.

⁴⁸ „... quia a Cumanis et Picenatis multas iniurias paterentur“; Anonymus, *Gesta Hungarorum*, p. 66.

⁴⁹ „... cum magno exercitu equitum et peditum adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum...“; *ibidem*, p. 90.

plăteau tribut tătarilor; foarte probabil afirmația se aplica deopotrivă românilor din sudul ca și celor din nordul Dunării⁵⁰.

Expansiunea ungară în spațiul istoric românesc, anihilarea treptată a organismelor politice românești — voievodatele —, pe măsură ce intrau în aria cuceririlor descendentei lui Arpad, s-a aflat la originea multor înfruntări militare. Relatarea Notarului anonim despre cucerirea Transilvaniei în urma înfruntării uneia din căpeteniile ungare cu „ducele“, adică voievodul, românilor, „Gelou quidam Blacus“, a adus la cunoștința contemporanilor și un model de lichidare a unei autonomii românești. După victoria lui Tuhutum, povestește autorul celei dintâi scrieri istorice ungare, și după moartea căpeteniei românilor, ceilalți români au făcut act de supunere, închinându-se lui Tuhutum, învingătorul: „atunci locuitorii acelei țări, văzînd moartea domnului lor, de bună voie, dînd mîna dreaptă, și-au ales ca domn pe Tuhutum, tatăl lui Horca. Și, în localitatea care se cheamă Esculeu, și-au întărit credința prin jurămînt..., iar Tuhutum, din ziua aceea, a stăpînit țara pașnic și fericit...“⁵¹. Cu deosebiri uneori însemnate de la caz la caz, țările românești integrate în stăpînirea regatului au fost despuiate de atribute politice proprii, prin substituirea căpeteniilor lor de către căpetenii ungurești — e între altele cazul Țării Făgărașului —, prin integrarea lor în sistemul comitatului sau prin asimilarea confesional-etnică a fruntașilor lor în nobilimea ungară.

În secolul XIII așadar, publicul cultivat european avea o seamă de cunoștințe cu privire la români și la spațiul românesc nord-dunărean, tot mai intens, chiar dacă nu și constant, atrase în orizontul geografic al Occidentului.

Problema românească în secolul XIII. Evoluția situației internaționale în Europa Răsăriteană la sfîrșitul secolului XII și în primele decenii ale secolului următor a expus masa romanității nord-balcanice și carpato-dunărene unor primejdii noi care au silit-o la adaptări decisive, determinînd în cele din urmă tranziția de la formele ei tradiționale de organizare, autonomiile locale, la stat.

Primele semne ale acestei evoluții și cea dintîi împlinire a ei au apărut în nordul Balcanilor. Modificarea de direcție a politicii bizantine în acest spațiu, alianța încheiată cu Ungaria regelui Bela III în 1185—1186, și hotărîrea subsecventă a Imperiului bizantin de a înăbuși autonomia vlahilor din nordul Peninsulei Balcanice au declanșat reacția acestora care, în scurt interval, au transformat în stat actul de revoltă.

Pentru a rezista reacției bizantine îndîrjite și apoi presiunii lumii latine instalate la Strîmtori, statul întemeiat de vlahii balcanici a făcut permanent apel la sprijinul cumanilor și românilor din nordul Dunării și și-a asociat masa populației bulgare din Peninsula Balcanică. Supus dublei presiuni din sud a cruciatei și a Regatului ungar din nord, statul de cooperare vlaho-bulgară s-a încadrat în sistemul ierarhic și de credințe al Bisericii apusene în vremea lui Ioniță cel Frumos. Succesele cavalerilor teutoni și ale

⁵⁰ „Ipse enim (Sartach) est in itinere Christianorum scilicet Rutenorum, Blacorum, Bulgarorum minoris Bulgarie... qui omnes transeunt per eum quando vadunt ad curiam patris sui defferentes ei munera unde magis amplectitur eos“; Guillelmus de Rubruc, *Itinerarium*, în *Sinica Franciscana*, I, ed. A. van den Wyngaert, Ad Claras Aquas, Firenze, 1929, p. 209.

⁵¹ Anonymus, *Gesta Hungarorum*, p. 68.

Regatului ungar în nordul Dunării, care au pus capăt dominației cumane în această arie, au lipsit țaratul de un sprijin esențial, acela al cumanilor și românilor nord-dunăreni; concomitent, componenta românească a statului nord-balcanic și tradiția ei, în centrul căreia se afla tema originii romane, și-au pierdut preponderența în folosul tradiției Țaratului bulgar și al exponenților ei. Posibilitatea unui stat românesc cu centrul în nordul Peninsulei Balcanice a dispărut definitiv în deceniul al patrulea al secolului XIII.

Încetarea influenței bizantine în nordul Dunării, spre sfârșitul secolului XII, și eliminarea celei a Statului vlaho-bulgar în prima jumătate a secolului următor au lăsat pradă cuceririi ungare teritoriile din sudul Transilvaniei și cele dintre Carpați și Dunăre și, împreună cu ele, masa populației românești și structurile ei politice arhaice, țărilor tradiționale.

Smulși de sub învelișul conservator al dominației popoarelor de stepă, rupți de legăturile cu romanitatea nord-balcanică și cu statul pe care îl întemeiasă, românii nord-dunăreni, cei dintre Carpați și Dunăre ca și cei din sudul Transilvaniei, s-au aflat izolați și fragmentați în cadrul Regatului ungar ajuns la apogeul expansiunii sale teritoriale și în cadrele teritorial-administrative instituite de acesta.

Un vast efort de reorganizare a spațiului recent integrat în limitele stăpînirii sale a fost desfășurat de Regatul ungar în teritoriile progresiv dobîndite spre sfârșitul secolului al XII-lea și în secolul al XIII-lea în sudul Transilvaniei și la sud și răsărit de Carpați. Țările românești sau ariile de coabitare între români și elemente ale popoarelor stepei fixate aici au fost amputate în favoarea coloniștilor aduși de regalitatea ungară — elementele germanice în primul rînd, secuii în al doilea rînd —, țări întregi au fost trecute sub puterea unor căpetenii nobiliare ungare în vreme ce altele au fost subordonate regatului cu titlu vasalic. Adîncirea fragmentării politice a lumii românești nord-dunărene a fost modalitatea principală adoptată de regii Arpadieni pentru a soluționa problema grea rezultată din înglobarea unei mase numeroase de români în limitele regatului lor, după cea integrată în spațiile anterior cucerite.

Simultan cu dislocarea sau amputarea „țărilor” românești, noua stăpînire, urmînd impulsurile venite de la Roma dar subordonîndu-le în același timp obiectivelor politicii proprii, a tîns să înlătore structurile eclesiastice ale autohtonilor. În locul episcopilor „schismatice” suprimate, Regatul ungar, care a înțeles să dirijeze operația de aducere la „dreapta credință” a românilor, s-a străduit să le impună propriile ei structuri eclesiastice, care, în condițiile vremii, nu puteau fi decît un puternic factor de asimilare etnică. În ciuda eforturilor ale căror ecouri ne-au parvenit, desfășurate de papalitate, eforturi de a stabili contactul direct cu „națiunea” română și de a-i înlesni formarea unei ierarhii compatibile cu specificul și aspirațiile ei, Roma nu a reușit nici acum, după cum nu avea să reușească nici în secolul următor, să străpungă ecranul dens opus acestei legături de regalitatea ungară și de ierarhia catolică a regatului. Legătura în libertate cu Roma dovedindu-se imposibilă, românii din aria cuprinsă de expansiunea Regatului ungar au menținut și consolidat legăturile tradiționale cu Biserica răsăriteană în aria căreia fuseseră atrași cu secole în urmă, consecință a izolării lor de romanitatea apuseană. Dar asaltul asupra structurilor eclesiastice tradiționale tîndea să anihileze însuși cadrul de rezervă, parastatal, în care, potrivit formulei lui Nicolae Iorga, „vlădica” ținea locul voievodului, și să înlătore ultima linie de apărare a societății

românești arhaice. La acest nivel al ofensivei regatului a început rezistența structurilor românești care avea să determine trecerea de la „țară“ la „stat“, de la „voievodat“ la „domnie“. După manifestări de rezistență mai mult sau mai puțin reușite pe plan ecleziastic și politic, sfârșitul secolului a adus, o dată cu eliminarea prezenței regatului în aria extracarpatică în urma unei noi mari invazii mongole, saltul ireversibil: „întemeierea“ Țării Românești.

Înfăptuirea acestui pas presupunea nu numai percepția exactă a unui pericol politic acut, concret și direct resimțit; el comporta și un grad înalt de înțelegere a unui interes etnic comun. Pe acest fundament s-a înălțat noul edificiu statal și s-a dezvoltat politica sa față de românii din afara cadrelor Țării Românești.

Tendința noului stat de a cuprinde și populația românească de la răsărit de Carpați în hotarele sale a fost una din manifestările acestui impuls elementar; chiar când jocul forțelor politice internaționale — marile puteri ale regiunii — a provocat în cele din urmă constituirea unui al doilea stat românesc în aria extracarpatică, ideea unității organice și originare între cele două state apare cu insistență în textele contemporane.

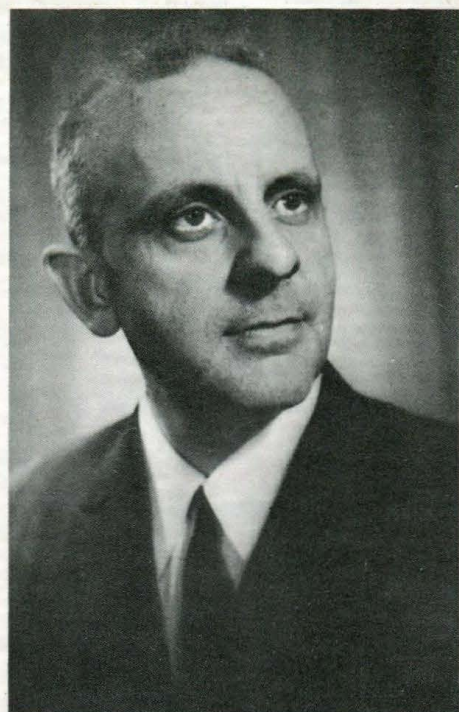
Și mai puternic s-a manifestat sentimentul solidarității etnice în politica Țării Românești față de masa românilor din Transilvania, rămasă fără stat propriu și înglobată într-o formă de organizare politică nefavorabilă, când nu i-a fost de-a dreptul ostilă. Aici, efortul de susținere desfășurat de Țara Românească a pornit de la o arie limitată pentru a se extinde în cele din urmă la ansamblul masei românilor din Transilvania și din Ungaria. Prin mijlocirea relațiilor feudo-vasalice, în etapele de înțelegere, cooperare și alianță cu Regatul ungar, domnii Țării Românești au obținut, cu titlu de feud, Țara Făgărașului și ducatul Amlașului. Situație cu rădăcini străvechi, anterioară „întemeierii“, legătura e documentar atestată din zilele lui Vladislav I — Vlaicu-vodă —, dar, foarte probabil ea a reînnoit un raport existent încă din zilele predecesorilor săi.

Spre sfârșitul secolului, în zilele de colaborare dintre Mircea cel Bătrîn și regele Sigismund de Luxemburg, într-o vreme de relaxare a tensiunilor interconfesionale în Regatul ungar, mitropolitul Țării Românești a fost investit de Patriarhia din Constantinopol și cu funcția de „exarh al întregii Ungarii și al plaiurilor“, păstor sufletească al adepților confesiunii răsăritene din regatul „apostolic“ între care neîndoiește masa cea mai mare o alcătuiau românii. Ieșită într-un târziu din „indiviziunea“ cu alte etnii, pe care în mare măsură le-a asimilat, masa populației românești extracarpatică, organizată în stat propriu, a început de îndată să asume sau măcar să anticipeze rolul de înfăptuitor al unității românești. Funcția istorică era însă implicită în chiar sensul și direcțiunea fundamentală a actului întemeierii: „Când părțile oltene și argeșene se uniră, după înfrângerea lui Litovoi de către unguri, pe la 1300, țara cea nouă se formează după o concepție originală, avîndu-și rădăcinile numai în tradiția proprie. E un caz de cristalizare politică spontană. Domnia e «a toată Țara Românească», — și pentru înția oară apare în Răsărit astfel o concepție națională echivalentă cu concepția teritorială, bază modernă pentru statele apusului Europei“ (Nicolae Iorga).

În istoria românilor, așadar, întemeierea Țării Românești a asigurat tranziția de la etnie la națiune și a pus bazele, îndepărtate desigur dar absolut necesare, ale unității românești.

Redactor: MARCEL D. POPA
Tehnoredactor: OLIMPIU POPA
Culegere și paginare computerizată:
MORETTI & GALL S.R.L.
Coli tipar: 12
Apărut: 1993

Șerban Papacostea, născut la București în 25 iunie 1928. Absolvent al Facultății de Istorie și Geografie din București, 1949. Bibliotecar la Biblioteca Centrală Universitară din București, 1954—1957. Cercetător științific la Institutul de Istorie (ulterior Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”) al Academiei Române, din 1957. Doctor în istorie (1968) cu teza **Oltenia sub stăpânire austriacă (1718—1739)**, încununată cu premiul Academiei Române în 1971. Șef al sectorului de istorie universală din același institut, 1970—1980; director al Institutului de istorie „Nicolae Iorga” din 1990; membru corespondent al Academiei Române din același an.

Principalele direcții de cercetare îmbrățișate de cercetările sale sînt: reformele fanariote, regimul dominației austriace în Oltenia, întemeierea statelor române, cruciata tîrzie și lumea românească, istoria Mării Negre în evul mediu, cu specială privire asupra rolului venețienilor și genovezilor în bazinul pontic.

ISBN 973-45-0060-0